Авторський.

А. П. КОВАЛЬ

НАУКОВИЙ СТИЛЬ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

СТРУКТУРА НАУКОВОГО ТЕКСТУ

4У
К56

Книга має на меті ознайомити читачів з сучасним станом наукового стилю української мови, зокрема з лексичним складом, словотвором та синтаксисом наукового тексту (як одиниці наукового стилю). Значна увага в ній приділяється питанням складу, будови та функціонування термінів — одного з визначальних чинників наукового стилю.

Монографія розрахована на мовознавців, студентів філологічних факультетів і всіх, хто цікавиться питаннями мовознавства.

Науковий редактор
академік АН УРСР І. К. БІЛОДІД.

7—1—3
65—69

ВСТУП

Завданням дослідження, що пропонується увазі читача, є опис структури наукового тексту української літературної мови у його синхронному зрізі. Об'єктом спостереження у цьому описі є науковий текст української літературної мови (як одиниця стилістична). У межах тексту розглядаються такі його компоненти, як абзац, речення та мінімальна синтаксична одиниця тексту (слово або нерозкладне словосполучення). Основний прийом дослідження — опис, який базується на синхронному зрізі; тип досліджуваного тексту — це інформація, що зараховується звичайно до так званого «колективного» (а не індивідуального) стилю.

Завдання дослідження:

1) Встановити основні риси композиції та структури інформаційного наукового тексту як стилістичної одиниці.

2) Визначити структуру і роль абзаца, а також особливості зв'язків між абзацами і специфіку домінуючого члена абзаца в досліджуваному тексті.

3) Описати основні типи синтаксичних конструкцій наукового тексту, а також компоненти цих конструкцій з метою встановлення маркірованих компонентів цього рівня.

4) У межах мінімальних синтаксичних одиниць визначити роль загальновживаного слова, терміна, номенклатурної одиниці й символа, а також відношення між цими чотирма типами мінімальних одиниць у тексті та їх специфіку:

Об'єкт нашого дослідження часто позначається терміном «мова науки», проте цей термін неоднозначний і потребує чіткої дефініції.

Для кожної галузі науки мовні одиниці, вживані в ній, не є випадковим і другорядним її складником: вони — структурний елемент науки (всі спеціальні «знаки», «символи» та ін. — явища похідні, другорядні по відношенню до чисто мовних одиниць; це замінники, — у порівнянні з мовними одиницями,— зовсім іншої якості й менших можливостей).

Говорячи, що мова є структурним елементом науки, насамперед мають на увазі те, що найважливішим структурним компонентом кожної галузі науки є термінологія (як явище мови).

Не менш важливими є й інші, чисто мовні складники у тканині наукових текстів: це «методи лінгвістичної аргументації як результат взаємодії логічного і мовного синтаксису» [1], це мовне вираження «атомарних» і «молекулярних» фактів [2] та інше.

Органічний взаємозв'язок слова і наукової думки, роль і значення мови в науці добре визначив видатний хімік А. Лавуазьє, який писав: «Оскільки слова зберігають і передають уявлення, то з цього виходить, що не можна ні вдосконалити мову без вдосконалення науки, ні науки без вдосконалення мови і що які б не були вірогідні факти, які б не були правильні уявлення, викликані останніми, вони будуть виражати лише помилкові враження, якщо у нас не буде точних виразів для їх передачі» [3].

Існує тут ще одна залежність: мова як «інструмент думання» в науці перебуває у прямій залежності від того, наскільки давньою, усталеною й перевіреною об'єктивними критеріями є система понять у цій науці. Американський фізик Д. Роллер писав з цього приводу: «Досвідчений фізик, мабуть, не турбується про питання наукової термінології, поки він має справу із старими й добре усталеними галузями своєї науки. Інша річ, коли ця галузь науки порівняно нова чи ускладнюється й швидко розвивається у науково-дослідних центрах різних частин світу» [4]. В усіх цих висловленнях термін «мова науки» позначає мовні засоби, вживані для оформлення наукового тексту.

Проте термін «мова науки» вживається ще й на позначення ширшого за обсягом поняття, яке виходить далеко за межі щойно розглянутого.

У сучасній науковій літературі фігурує таке поняття мовної системи, яке має дуже мало спільного з традиційним лінгвістичним розумінням мови (воно охоплює і так звані природні мови і штучні мови наук з їх спеціальною символікою). Як зазначають філософи, «мова — це форма існування знання у вигляді системи знаків»; звідси і само знання завжди виступає у вигляді якоїсь мови (твердження, що «знання — це

---

[1] А. А. Реформатский, Что такое термин и терминология.— Вопросы терминологии, М., 1961, стр. 46.

[2] Б. Рассел, Введение.— В кн.: Л. Витгенштейн, Логико-философский трактат, М., 1958, стр. 16.

[3] А. А. Лавуазье, Успехи химии, 1943, вып. 5, стр. 359.

[4] D. Roller. An approach to the study of physical terminology.— «American journal of physics», 1946, № 14, p. 178—186.

мовна система», є також своєрідним визначенням мови науки у цьому плані) [1].

Зв'язок цих двох — вужчого й ширшого — понять очевидний: якби знання — як образ предмета, який існує в діяльності людини, а також у формах її свідомості й волі, — не було реально, практично закріплене у чуттєво-сприйнятній формі мови, ним не можна було б оперувати в суспільстві; наука, таким чином, не могла б розвиватись. Тому вислів Нільса Бора «Математика — це більше, ніж наука, — це — мова науки» (що став уже крилатим) сприймається саме в описаному вище плані; з таким же успіхом це можна сказати й про інші високоформалізовані галузі науки.

Таке широке значення терміна «мова науки» не належить до компетенції власне лінгвістики: це проблема логіко-філософського плану. Об'єктом спостереження лінгвіста є мова як суспільний комунікативний засіб.

Мова як лінгвістичне явище є одним із складників мовлення (причому найважливішим), вона може бути виділена з мовлення, за образним висловленням О. І. Смирницького, «як метал з руди» [2].

У свою чергу мовлення — це ще й конкретна, завжди часткова реалізація мовної системи (текст — результат цієї реалізації). Тому мова як система і реалізоване у вигляді тексту мовлення співвідносяться як загальне й часткове, абстрактне й конкретне, сутність і явище.

Мова як сукупність і система одиниць і їх категорій розглядається звичайно абстраговано від мовлення. Проте при цьому враховується, що одиниці мови реально існують у мовленні (до того ж ці одиниці часто не зовсім тотожні: мовлення певним чином «трансформує», видозмінює мовну одиницю). «Мовлення — писав О. І. Смирницький, — не те саме, що мова, оскільки воно є не тільки засобом спілкування, але й застосуванням цього засобу, і продуктом, сукупністю різних творів, створених і створюваних, а також відтворюваних (повторюваних) шляхом застосування цього засобу» [3].

Таким чином термін «мова науки» в цьому плані є досить нечітко сформульованим позначенням мовлення, фіксованого у вигляді процесу або результату (текст) у науковій сфері спілкування.

Те, що фіксований текст наукового стилю є одиницею мовлення, результатом застосування мови як засобу спілкування, не викликає сумнівів. Проте місце функціональних стилів у

---

[1] П. В. Копнин, Логические основы науки, К., 1968, стр. 25.

[2] А. И. Смирницкий, Объективность существования языка, М., 1954, стр. 19.

[3] Там же, стр. 13.

сосюрівській дихотомії «мова — мовлення» визначається у мовознавчій науці дуже неоднаково. Тому спроба опису тексту наукового стилю не може бути здійснена без чіткого визначення позиції автора щодо сформульованої вище проблеми.

Розглянемо найголовніші аспекти цієї проблеми. Акад. В. В. Виноградов в межах стилістики розрізняє такі три кола досліджень: 1) стилістику мови як «системи систем», або структурну стилістику; 2) стилістику мовлення (тобто різних видів і актів суспільного вживання мови); 3) стилістику художньої літератури [1].

«Стилістика мови,— пише акад. В. В. Виноградов, — або структурна стилістика, описує, кваліфікує й пояснює відношення, зв'язки і взаємодію різних співвідносних часткових систем форм, слів, рядів слів і конструкцій всередині єдиної структури мови як «системи систем». Вона вивчає історично змінні тенденції чи види співвідношень стилів мови, які характеризуються комплексом типових ознак... Само собою очевидно, що структурна своєрідність мовних стилів, кількісні, а тим більше якісні відмінності між ними, їх склад історично змінюється і різний у різні епохи розвитку національної літературної мови» [2].

Характеризуючи стилі мовлення, автор зауважує: «Стилі мовлення — це насамперед певні композиційні системи в колі основних жанрів чи комунікативних різновидів суспільного мовлення» [3], цим самим наголошуючи на тісному зв'язку стилів мовлення з найтиповішими для них контекстами і способами виявлення цих слів. Засоби цих стилів — теж продукт суспільно-мовної практики у певній сфері. «Зв'язки і співвідношення мовних елементів однорідного стилістичного забарвлення, — на думку В. В. Виноградова, — спираються не на структурні якості мови, не на форми й не на лексичні чи граматичні значення, а на соціально-експресивні відтінки, на властивості функціонального використання мовних засобів і багатоманітності видів суспільно-мовної практики» [4].

Схвально прийнята у вітчизняному мовознавстві думка акад. В. В. Виноградова про стилі мови й стилі мовлення, розвиваючись і зазнаючи змін і доповнень у різних концепціях наших мовознавців, зараз фактично може бути представлена кількома інтерпретаціями, які досить далеко розійшлися між собою і відійшли від вихідної точки.

Так, наприклад, з точки зору М. Н. Кожиної стиль мови і

---

[1] В. В. Виноградов, Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика, М., 1963, стр. 5.

[2] Там же, стр. 7.

[3] В. В. Виноградов, Итоги обсуждения вопросов стилистики.— «Вопросы языкознания», 1955, № 1, стр. 67—68.

[4] Там же.

стиль мовлення у кожній функціональній сфері не розрізняються за складом мовних засобів; вони різняться лише у плані кількісному (у стилі мови це інвентарний номер, названий один раз; у стилі мовлення це засіб з певною частотністю вживання, синтагматикою та ін.)[1]. Таким чином, один стиль мови відрізняється від іншого концентрацією, насиченістю мовних засобів; стиль мовлення відрізняється від іншого ще й частотністю вживання цих мовних засобів.

Дещо інакше інтерпретує стиль мови і стиль мовлення Б. Н. Головін, розрізняючи їх як «набір» і «ланцюг»: «Можна домовитися називати стилями мови такі її різновиди, які відрізняються один від одного якісним і кількісним складом, а також вживаністю різних мовних одиниць і категорій. У такому випадку стилями мовлення ми, мабуть, повинні будемо називати його різновиди, які відрізняються один від одного якісними і кількісними особливостями мовної будови ланцюгів та їх типів»[2].

Якщо попередні два визначення будувалися на протиставленні понять «мовні засоби» — «реалізація їх у мовленні», то визначення М. В. Панова будується на визнанні стилю як системи[3].

Визнання стилю як своєрідної «часткової» системи всередині загальної системи мови зустрічається у багатьох дослідників, проте воно не має під собою достатніх підстав. Якщо визнавати стиль системою мови, то в ньому обов'язково повинні бути усі ознаки системності, проте на граматичних рівнях (морфологія і синтаксис) системні відношення стилістичних одиниць встановити важко.

А тим часом стилістичні одиниці мови (подібно до лексичних і граматичних) повинні також характеризуватися як парадигматичними, так і синтагматичними відношеннями, щоб бути елементами системи.

Стилістична парадигматика і синтагматика характеризує проте тільки лексичний рівень мови, в галузі ж граматичних одиниць не вдається з достатньою чіткістю й послідовністю виділити стилістичні опозиції й подібності тих чи інших одиниць.

Це дає можливість одному з дослідників (М. А. Зондель) зробити такий висновок: «Хоча нами приймається диз'юнкція мова — мовлення, визнати існування стилю мови не уявляється можливим, оскільки не вдається встановити певної сти-

[1] М. Н. Кожина, О понятии стиля и месте языка художественной литературы среди функциональных стилей, Пермь, 1962.

[2] Б. Н. Головин, О возможностях количественной характеристики речевых стилей.— Тезисы докладов межвузовской конференции по стилистике художественной литературы, М., 1961, стр. 27.

[3] М. В. Панов, О развитии русского языка в советском обществе (к постановке проблемы).— «Вопросы языкознания», 1962, № 3, стр. 9.

лістичної системи на всіх рівнях мовного вираження. Тільки на лексичному рівні мова має системність у стилістичному плані» [1].

Що стосується мовлення, то тут, на думку автора, стиль мовлення створюється шляхом використання з певною метою стилістичних можливостей мови, а саме: стилеутворюючих одиниць мови у поєднанні з тими одиницями, які проходять стилістичну актуалізацію уже в тексті; обидва ці типи одиниць разом з одиницями граматичного рівня утворюють певну цілісну систему — функціональний стиль мовлення.

Б. В. Горнунг, не приймаючи антитези Соссюра «мова — мовлення», на цій підставі не визнає протиставлення «стилістика мови» і «стилістика мовлення», підтримуваного В. В. Виноградовим. Він пише: «Приймаючи для всіх інших сфер мовного вираження (інакше «рівнів») можливість протиставляти розгляд кожного значимого факту мови «в системі» і «в тексті», ми пов'язуємо явища стилю тільки з другим планом — з текстом. Система ж мови як видове поняття, яке підводиться під рід «структура», ніякого «стилю» (який під цей рід не підводиться) мати не може» [2].

Близька до висловленої Б. В. Горнунгом і така думка: «Над чисто мовними рівнями надбудовуються такі рівні, на яких мовний матеріал використовується і перетворюється залежно від завдань, які лежатимуть за межами мови» [3]; автори її підходять дещо з інших позицій (позицій співвідношення лінгвістичних і екстралінгвістичних факторів), проте висновки і там, і тут дуже схожі, порівняйте: «Єдиний стиль створюється завдяки наявності правил вибору й комбінації, які можливі (але не обов'язкові) з точки зору нижчих (власне мовних) рівнів», але «тільки на стилістичному рівні їх добір і використання стають якоюсь мірою самодостатнім завданням» [4].

Неструктурний характер стилістичних фактів — приходить до висновку Б. В Горнунг, — зовсім виключає можливість їх «формалізації» й «моделювання» (яким може підлягати мова на всіх своїх рівнях). Тому не можна, на його думку, говорити про якийсь особливий «стилістичний рівень»: стиль не є «рівнем» мовної системи, а перебуває за межами її, хоча й підпорядковується її структурним законам.

---

[1] М. А. Зондель, Стиль или стилеобразующие средства языка? — Программа и тезисы докладов к VIII научно-методической конференции Северо-западного зонального объединения кафедр русского языка педагогических институтов, Л., 1966, стр. 86.

[2] Б. В. Горнунг, Несколько соображений о понятии стиля и задачах стилистики.— В зб.: Проблемы современной филологии, М., 1965, стр. 88.

[3] В. В. Иванов и В. Н. Топоров, К реконструкции праславянского текста.— В зб.: Славянское языкознание, М., 1963, стр. 108.

[4] Б. В. Горнунг, Несколько соображений о понятии стиля и задачах стилистики.— В зб.: Проблемы современной филологии, М., 1965, стр. 88.

Свого часу Г. О. Винокур висловив думку про те, що стилі сучасних літературних мов не є ні цілком стилями мови, ні цілком стилями мовлення, а становлять явища значно складнішого порядку, які перебувають частково у сфері мови, а частково у сфері мовлення [1].

Функціональний стиль мислиться тут як наслідок дії функціональних факторів, під впливом яких у різних мовних засобів з'являється стилістичне забарвлення і водночас проходить закріплення за певними соціальними сферами й умовами спілкування певних норм добору, вживання й сполучення мовних засобів, а також принципів їх організації; і якщо названі вище засоби є явищами мови, то норми й принципи їх організації є явищами мовлення. Таким чином, функціональний стиль — це сукупність м о в н и х засобів з однорідним функціонально-стилістичним забарвленням, з одного боку, і певних функціональних норм м о в л е н н я, які стосуються добору й вживання мовних засобів, закріплених за певною соціальною сферою спілкування, з другого боку [2].

Як видно із сказаного, поняття «система» (так як воно вживається стосовно до інших рівнів мови) не може бути застосоване до функціональних стилів, бо тільки лексичні одиниці мови мають, поряд з лексичним і граматичним, ще й експресивно-стилістичне значення (яке має свої способи вираження і проявляється як у галузі парадигматики, так і в галузі синтагматики). Ні морфологічні, ні синтаксичні одиниці не мають таких стильових показників (або майже не мають їх), а набувають відповідного забарвлення лише у мовленні. Тому термін «система» з таким значенням у стилістиці повністю застосований бути не може.

Слід сказати, що термін «система» вживається ще із значенням «сукупність стилів певної літературної мови».

Поняття «система стилів сучасної української літературної мови» базується на функціонально-стильовій диференціації сучасної української літературної мови, тобто диференціації прийомів використання, частотності й сполучуваності мовних засобів у різних комунікативних сферах, яка визначається зовнішніми, екстралінгвістичними факторами [3]. У ролі основної одиниці системи стилів виступає функціональний стиль.

---

[1] Г. О. В и н о к у р, О задачах истории языка.— Ученые записки Московского городского педагогического института, т. V, вып. 1, М., 1941, стр. 17.

[2] Цю точку зору поділяє автор. У подальшому викладі, вживаючи термін «науковий стиль української мови», ми позначуватимемо ним сформульоване вище поняття.

[3] Це значення слова «система» базується на такому загальному положенні: «Набір елементів, які перебувають між собою у певних відношеннях, є системою» (М. В. П о п о в и ч, О философском анализе языка науки, К., 1966, стр. 39).

В основу функціонального принципу визначення стилю покладено специфіку функціонування мови у тій чи іншій суспільній сфері людської діяльності.

У кожній сфері спілкування на мову впливають певні, більш чи менш постійні й важливі, позамовні фактори, які значною мірою формують функціональний стиль. У нехудожній мові ці фактори визначаються так: мета й завдання спілкування, суспільна сфера спілкування, зміст його, форма (усна, писемна; діалогічна, монологічна), умови й обставини спілкування (аудиторія, соціальні та індивідуальні особливості учасників спілкування, емоційна настанова та ін.), використання технічних засобів спілкування та інші.

Ці комунікативні функціональні фактори відіграють у формуванні стилю неоднакову роль, а тому й поділяються дослідниками на первинні й вторинні [1]. Первинними визначаються мета, завдання, зміст і соціальна сфера спілкування; вторинними — умови сприймання, наявність аудиторії слухачів, форми спілкування і технічні умови передачі інформації. Мотивується цей поділ так: «Якщо первинні фактори створюють специфіку стилю мови і мовлення, то стилістична роль вторинних факторів зводиться до видозмінення стилю, головним чином, у частині синтаксичних і фонетичних засобів, до створення варіантів стилю, але не до створення самостійних стилів» [2].

Таким чином, наявність (чи відсутність) певних мовних засобів, частота їх вживання, сполучуваність їх утворюють певний комплекс, окремі компоненти якого можуть зустрічатися й поза ним, але увесь цей комплекс в цілому специфічний і закріплений саме за даною соціальною сферою спілкування. Наявність такого комплексу і становить мовний критерій виділення стилів.

Серед названих вище первинних функціональних факторів чільне місце посідають **мета** й **завдання** спілкування. У це поняття вкладається ширший і вужчий зміст.

Так, акад. В. В. Виноградов розрізняє три найважливіші функції мови: спілкування, повідомлення і вплив (общение, сообщение и воздействие) [3]. Р. О. Якобсон виділяє шість основних функцій мови: пізнавальну, комунікативну, експресив-

---

[1] Г. А. Вейхман, О стилистической классификации современного английского языка.— Научные доклады высшей школы. Филологические науки, М., 1958, № 4, стр. 96; Е. Ф. Тарасов, К вопросу описания функциональных стилей (на материале немецкого языка). Автореферат кандидатской диссертации. М., 1962 та інші.

[2] Г. А. Вейхман, Названа праця, стор. 102.

[3] В. В. Виноградов, Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика, М., 1963, стр. 6.

но-емоційну, спонукальну (або апелятивну), фатичну (або безпосередньо контактну) й поетичну»[1]. Л. Долежел виділяє чотири класи функціональних комунікативних сфер: 1) сферу рекогносцитивну, в якій виникає й передається інформація, пов'язана з пізнавальною діяльністю людини; 2) сферу директивну, тобто сферу мовних інформацій, через які здійснюється управління й регулювання поведінки окремих індивідів чи суспільних груп; 3) сферу естетичну, в якій виникає й передається інформація як результат творчої словесної діяльності людини; 4) сферу контактну, яка служить для встановлення мовних контактів між людьми і в якій комунікативна функція може наближатися до нуля[2].

Існують і інші способи визначення завдань і мети спілкування (ми на них зупинятися не будемо).

Уже наведені вище зразки визначення сфер застосування мови й основних завдань комунікації свідчать про те, що оскільки ці сфери комунікації визначаються неоднозначно, — неоднозначно буде визначатися й система функціональних стилів для кожної мови (ускладнюється це питання ще й тим, що частина мовознавців виділяє, виходячи з власної концепції, стилі мови й стилі мовлення, інші — лише стилі мовлення).

Питання визначення складу функціональних стилів мови тісно пов'язане також з аспектом спостереження (синхронічним чи діахронічним). «Саме размежування синхронії й діахронії, — зазначає Р. О. Будагов. — залежить від того, як розуміється сучасний стан мови, система його внутрішніх відношень. Оскільки основні мовні стилі органічно притаманні майже кожній сучасній мові, що має писемність, то визначення цих стилів безпосередньо відбивається на характері розмежування синхронії й діахронії»[3].

Ми не будемо детально розглядати наявні у сучасній мовознавчій літературі типи класифікації стилів (оскільки це безпосередньо не пов'язується з метою дослідження), обмежимося лише констатацією такого факту: «Якщо говорити про сучасні розвинені літературні мови, то другим за важливістю і за рельєфністю диференціальних ознак виступає размежування між стилем наукового викладу (науковий мовний стиль) і стилем художньої літератури (художній мовний стиль)»[4], а це значить, що науковий стиль виділяється при будь-якому підході до класифікації стилів. У сучасній українській літе-

[1] R. Jakobson, Poetyka w świetle językoznawstwa.— «Pamiętnik literacki», Warszawa — Wrocław, 1960, № 41, s. 440.

[2] Л. Долежел, Вероятностный подход к теории художественного стиля.— «Вопросы языкознания», 1964, № 2, стр. 20.

[3] Р. А. Будагов, Система языка в связи с разграничением его истории и современного состояния.— «Вопросы языкознания», 1958, № 4, стр. 47.

[4] Р. А. Будагов, Литературные языки и языковые стили, М., 1967, стр. 69.

ратурній мові звичайно виділяються науковий, діловий, публіцистичний і художній функціональні стилі.

Підсумовуючи сказане, визначимо (як робочий варіант) функціональний стиль як різновид загальнонаціональної[1] мови, що реально існує в мовленні, склався історично й характеризується певною сукупністю ознак (частина з них може зустрічатися в інших стилях), поєднання яких і відрізняє один стиль від іншого. «Поряд з проблемою мовної будови, — писав Г. О. Винокур, — існує ще проблема мовного вживання, а оскільки мова взагалі є тільки тоді, коли вона вживається, то в реальній дійсності будова мови проявляється тільки в тих чи інших формах її вживання»[2]. Це значить, що реально, практично функціональні стилі виникають, формуються, існують і змінюються саме у мовленні, у процесі вживання засобів мови. Таким чином, добір мовних одиниць пронизує усю мову як засіб спілкування, складає одну з граней її безпосереднього функціонування. І вже на підставі такого добору, відповідним чином організованого й безліч разів здійснюваного в результаті взаємодії між різними лінгвістичними й екстралінгвістичними факторами, які його визначають, і виникає те, що зветься функціональним стилем.

Одразу ж постає питання — наскільки рухливі межі між функціональними стилями, наскільки (якою мірою) замкнені ці стилі (як сукупності засобів мови і мовлення, об'єднані суспільною сферою застосування). Питання це має два аспекти: 1) якою мірою мовні засоби «неповторні» (тобто наскільки функціональний стиль може бути забезпечений «власними» засобами) і 2) якою мірою ті самі засоби змінюють свої функції у тому чи іншому стилі.

Відповідаючи на перше запитання, можна послатися на твердження Р. О. Будагова про те, що «неповторних» стилістичних ресурсів у мові немає або майже немає»[3]. Сказане означає, що закріпленість мовних засобів за окремими стилями, яка могла б створити замкненість стилю, практично дуже обмежена; кількість мовних засобів, які вживаються лише в одному стилі, порівняно невелика й не має вирішального значення (це переважно лексичні засоби, бо граматичні, як ми вже зазна-

---

[1] Поняття «загальнонаціональна мова» охоплює літературну мову з усіма її стилями, сукупність діалектів у їх сучасному стані, ту частину літературної мови, яка обслуговує мову художньої літератури, усну народно-поетичну мову, а також елементи просторіччя і жаргонізми (див.: В. Л. Архангельский, Учение В. И. Ленина о нации и некоторые вопросы русского языкознания.— Ученые записки Ростовского-на-Дону педагогического института, вып. 26, 1957).

[2] Г. О. Винокур, О задачах истории языка.— Избранные работы по русскому языку, М., 1959, стр. 16.

[3] Р. А. Будагов, К вопросу о языковых стилях.— «Вопросы языкознания», 1954, № 3, стр. 61.

чали, стають стилеутворюючими лише в результаті стилістичної актуалізації в мовленні).

Можна сказати, що наявність різних комунікативних форм мовлення викликає до життя певний добір мовних засобів, який, однак, не веде до перетворення цих форм мовлення у замкнені системи. Це системи не застиглі, а такі, що легко й вільно проникають одна в одну. Так, наприклад, сучасний науковий текст допускає включення в нього публіцистичної й побутової лексики, хоча для стильової характеристики такого тексту ці елементи чужі; він допускає також переведення усього викладу з емоційно нейтрального у дещо підвищений емоційний тон та ін.

Якщо врахувати при цьому ще й те, що в кожному стилі використовується значна кількість мовних засобів, які в процесі функціонування в ньому не набувають ніякого — ні експресивного, ні функціонального — забарвлення, то стане очевидною можливість визначення поняття стилю як абстракції, яка об'єктивно відображає внутрішньомовні зв'язки [1].

Ця специфіка функціонального стилю є засобом підвищення «розрізнювальної потужності» [2] мови, бо саме співіснування й взаємодія в одному контексті різних функціонально-стилістичних норм, однаково відомих для всіх мовців, а тому й придатних для такого використання, розширює виражальні засоби мови й обслуговує кожну конкретну ситуацію спілкування.

Із сказаного ясно, що стилістичне використання окремих мовних фактів — явище якісно неоднорідне. Вододіл тут проходить на межі між таким вживанням якогось факту мови, яке, хоч і розраховане на певний стилістичний ефект, не створює все ж стилістичної категорії (можливо, лише створює умови для її виникнення) і таким вживанням мовних засобів, яке має назву «стилістичний прийом». Виділяється й усвідомлюється мовцями такий стилістичний прийом лише тоді, коли стилістичні функції його визначилися з достатньою повнотою й типізувалися у своєму вживанні. Звідси — функціональний стиль будується з неоднорідних за своєю стилістичною виразністю одиниць, які є результатом більш чи менш оказіонального вживання нейтральних і стилістично виразних засобів, з одного боку, і стилістичним прийомом як узагальненням, типізацією, згущенням об'єктивно існуючих у мові засобів, з другого.

Як бачимо, кожен стиль відрізняється від іншого рядом ознак; проте вирішальну роль тут відіграє не стільки їх

---

[1] Р. Г. Пиотровский, О некоторых стилистических категориях.—«Вопросы языкознания», 1954, № 1, стр. 63—64.

[2] Т. Б. Алисова, Проблема причинности в развитии языка и ее постановка при изучении конкретных языков.— Научные доклады высшей школы. Филологические науки, М., 1966, № 3, стр. 119.

наявність (чи відсутність), як їх співвідношення (тобто релятивність компонентів стилю) в межах стилю і між стилями на конкретному історичному етапі.

Завершальним фактором, який закріплює в мові усе те, що виникло під впливом лінгвістичних та екстралінгвістичних факторів, є стилістичні традиції, які — хоч і неоднаковою мірою — завжди наявні у кожному стилі (особливо в писемній його формі).

Безпосередній об'єкт нашого опису [1] — науковий стиль української літературної мови — є одним з таких функціональних стилів української мови, і на нього, як і на інші стилі, поширюється усе сказане вище.

У кожній національній мові з розвитком науки й появою потреб спілкування у різних її галузях, які задовольняються засобами насамперед літературної мови (і значно меншою мірою — професійних говірок), у цю сферу відбираються, а також частково заново створюються такі мовні засоби, з допомогою яких найдоцільніше здійснюється комунікативна функція мови у цій галузі.

У найзагальніших рисах науковий стиль характеризується як функціонально-стилістична сукупність мовних засобів, елементи якої становлять певну невизначену множину; при цьому стилеутворюючі елементи не співвідносні з елементами системи мови. Останні беруть участь в утворенні перших; ця участь полягає у комбінуванні елементів системи мови (усіх ярусів) і створенні специфічних ланцюгів при реалізації стилю у мовленні.

Основні функціональні фактори наукового стилю — мета й завдання комунікації — були не раз об'єктом визначення як у спеціальних працях, присвячених науковому стилю, так і — побіжно — у працях, присвячених іншим питанням. Так, існує визначення основного функціонального спрямування наукового стилю, зроблене акад. В. В. Виноградовим, за яким це спрямування полягає у термінологічному позначенні відповідних понять і явищ і логічно узагальнюючій системі послідовного викладу [2]. Пізніше, начебто розвиваючи першу частину наведеної вище думки, акад. В. В. Виноградов пише: «Безпосереднім предметом вивчення для тієї чи іншої науки служить не само явище, не явище само по собі, але поняття про нього, утворене під певним кутом зору» [3].

---

[1] Конструктивний опис визначається звичайно як лінгвістичний твір, в якому для певної сукупності об'єктів вказуються, по-перше, елементи, з яких складаються описувані об'єкти, а по-друге, правила утворення описуваних об'єктів з цих елементів (або розкладання об'єктів на елементи).

[2] В. В. Виноградов, Итоги обсуждения вопросов стилистики.— «Вопросы языкознания», 1955, № 1, стр. 82.

[3] В. В. Виноградов, Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика, М., 1963, стр. 138.

Визначаючи три основні функції мови — спілкування, повідомлення, вплив — акад. В. В. Виноградов основною функцією наукової мови вважає повідомлення, інформування (усе, що утруднює здійснення цього завдання, — утруднює інформацію і тому неправомірне у науковому стилі).

Наукова інформація [1] визначається як результат пізнання, відображення усієї різноманітності явищ дійсності у свідомості людини як члена суспільства, яка фіксується також і в інформаційних об'єктах (книгах, рукописах, таблицях).

Інформація завжди пов'язана з певною системою матеріальних тіл — носієм інформації. Загальновідомим в науці є положення про те, що інформація не існує поза матеріальними системами; конкретна інформація (хоча б з точки зору її обсягу) є, як висловлюються математики, функцією стану конкретної матеріальної системи. Звідси, зокрема, випливає, що «матеріальна система, яка реалізується в одному і тільки в одному стані, не може бути використана в ролі носія чи джерела нетривіальної інформації» [2] (мається на увазі, що в матеріальній системі, призначеній для використання з інформаційною метою, хоча б деякі елементи її структури повинні бути змінними).

Коли ми говорили про науковий стиль як про певну невизначену множину елементів, ми якраз і мали на увазі оцю рису — змінність елементів структури, призначеної для використання з інформаційною метою.

В обміні інформацією, зокрема в науковому процесі, основне значення має смислова, семантична інформація, тісно пов'язана з мовою й мисленням. Ця інформація, як осмислений результат переробки людиною зовнішніх даних, одержаних з оточуючого її світу, може виступати в усній або писемній формі, тобто може бути виражена безпосередньо природною мовою (крім того, вона може потім зазнати цілого ряду перетворень і виступати у прихованій, закодованій формі). Необхідно врахувати ще одну важливу особливість семантичної інформації, яка відрізняє її від інших видів інформації, а саме: семантична інформація завжди має суспільний характер.

Усяке сприймання передбачає наявність у сприймаючої людини деякого запасу знань про предмет [3]. Предмет, зовсім не

---

[1] Поняття «інформація», до складу якої входять такі її види, як елементарна, біологічна й семантична інформація, визначається як зміст між взаємодіючими матеріальними об'єктами, який проявляється у зміні станів цих об'єктів (див.: В. А. Полушкин, К вопросу об определении информации.— Язык и мышление, М., 1967, стр. 271).

[2] Н. М. Сагалович, Уточнение терминологии, связанной с предметными указателями к реферативным изданиям.— Научно-техническая информация, 1966, № 7, стр. 22.

[3] Предметом тут зветься усе те, про що записується чи наводиться певна інформація.

пов'язаний з попереднім досвідом і знаннями (якби такий існував), уявлявся б людині як щось невизначене, яке неможливо віднести до жодної категорії предметів, про яке неможливо скласти жодного судження, і, з другого боку, якщо у нас уже є певні відомості про предмет, то досить легко уявити собі цей предмет (ми начебто бачимо його внутрішнім зором). У цьому випадку людина, як правило, легко може описати цей предмет (словами, або у вигляді малюнка, схеми та ін.). При цьому точність словесного опису чи малюнка прямо пропорціональна кількості відомостей про предмет.

Кожне повідомлення потенціально стосується невизначено великої кількості предметів: кількість виявлених у ньому предметів звичайно залежить від кваліфікації, ерудиції та інтересів людини, що сприймає інформацію, взаємодія предметів, про які повідомляється, породжує нові предмети, не передбачені звичайно автором повідомлення.

Предмети, які належать до конкретних наук, утворюють сукупності, що досить повільно змінюють свій склад. Зміна їх складу відбувається в основному за рахунок включення нових предметів (у відповідності з розвитком науки) і виключення предметів, які втрачають актуальність або науковий зміст. Предмети, належні до кола суспільно-політичних наук, змінюються значно частіше; зміни ці пов'язані зі змінами в суспільстві.

Найскладнішою в якісному відношенні є інформація, здійснювана як результат процесу мислення, розглянутий в аспекті його передачі від одних членів суспільства до інших (людина тут виступає як творець і як джерело семантичної інформації, яка набирає мовних форм).

Таким чином, ми встановили, що основним комунікативним функціональним фактором наукового стилю (який визначався попередньо як «мета і завдання») є інформативність наукового функціонального стилю.

До первинних функціональних факторів належить також фактор змісту і соціальної сфери спілкування. Панівна роль змісту проявляється перш за все у тому, що зміст має кардинальне значення при кваліфікації стилю й жанру тексту, при інтуїтивному доборі мовних засобів для вираження певної інформації та ін. З другого боку, зміст якраз і є тією цементуючою основою, яка не дає руйнуватися текстам при внесенні в них елементів іншого стилю.

Зміст відіграє вирішальну роль при виділенні, зокрема, підстилів наукового стилю: поділ цього стилю на підстилі, які обслуговують різні галузі науки, зумовлений виключно цим фактором.

Наявність підстилів пояснюється існуванням внутрішніх розмежувань у тій сфері спілкування, за якою закріплений

стиль. Підстилі є специфічними внутрішніми підрозділами стилю, в якому вони виділяються; ця специфіка проявляється у тому, що вони різняться — у мовному вираженні — насамперед своєю лексикою (зокрема термінами).

Якщо в основу виділення підстилю покласти відмінність сфер спілкування і понять, якими оперують у цій сфері, то кількість таких підстилів, залежно від настанов виділення, може збільшуватися до безмежності: в межах кожної галузі науки можна виділяти різні її аспекти, різні теми, школи, напрямки та ін. Переважна більшість мовознавців негативно ставиться до практики вживання таких дефініцій, як «біологічний стиль», «хімічний стиль» та ін. «Насправді таких стилів немає,— пише Р. О. Будагов,— хоча медик пише свої наукові праці не зовсім так, як хімік, а хімік — не зовсім так, як біолог чи, тим більше, філолог. І все ж усі ці вчені оперують стилем наукового викладу, як би не розумів його кожний спеціаліст окремо і якою б мірою майстерності він не володів. Разом з тим кожна наука, саме як наука, використовує стиль наукового викладу, який має певні ознаки»[1]. Думку Р. О. Будагова поділяють і інші мовознавці.

Що стосується поділу наукового стилю як об'єкту дослідження на науковий і науково-технічний стилі[2], то для цього немає достатніх підстав[3].

Проте оскільки такий поділ належить уже до «мовознавчих традицій», зупинимося на ньому більш детально. Тексти наукові й науково-технічні різняться між собою не більше, ніж тексти різних галузей науки всередині наукового стилю. Той факт, що значна частина професійно-технічних термінів перебуває поза межами літературної мови, не є достатньою підставою для виділення професійно-технічних текстів у окремий стиль: адже й чисто наукові терміни також у переважній більшості не вживаються поза відповідними текстами, тобто у літературній мові вони практично відсутні.

Мовна характеристика кожного стилю (в найзагальніших рисах) визначається, в кінцевому рахунку, метою висловлення і його змістом — тобто екстралінгвістичними факторами. Спільним для усіх галузей науки є «пояснення явищ в кон-

---

[1] Р. А. Будагов, Литературные языки и языковые стили, М., 1967, стр. 73.

[2] Порівняйте: «Науково-технічну мову ми розглядаємо як один з основних різновидів наукової мови: другим різновидом, на наш погляд, є науково-гуманітарна мова» (М. П. Кульгав, Синтаксические средства реализации сжатости (краткости) в современной немецкой научно-технической речи.— Ученые записки 1-го Московского государственного педагогического института иностранных языков, т. 28, ч. 2, 1963, стр. 310).

[3] Так, акад. В. В. Виноградов у статті 1946 року виділяє наукові й науково-технічні стилі як дві самостійні групи; у статті 1955 року він називає лише одну групу, визначаючи її як групу науково-технічних стилів.

кретній практичній ситуації»; це серцевина всього пізнавального процесу. Саме тут «реалізується система мовних засобів теорії, даючи істинну картину світу» [1].

У кожній галузі науки в процесі її історичного розвитку можна вичленувати період нагромадження емпіричних даних. У процесі нагромадження одночасно відбувається формування системи понять і системи зв'язків між ними (ці зв'язки виражають суть предмета дослідження кожної галузі науки); так виникає інформаційна (мовна) модель того кола об'єктів та явищ, яке вивчає певна галузь науки. На цьому етапі розвитку інформаційні моделі різних галузей науки структурно нічим не відрізняються одна від одної.

На наступному етапі інформаційна модель, якою оперує певна галузь науки, може бути поділена на власне інформаційну і так звану обчислювальну частину[2].

Інформаційна частина містить фактичний матеріал, класифікований певним способом. Обчислювальна частина є сукупністю правил висновку, які дають можливість одержати дедуктивним шляхом ті чи інші висновки з основних положень.

У процесі розвитку науки співвідношення між цими частинами моделі поступово змінюється. По-перше, відбувається збагачення як інформаційної, так і обчислювальної частини інформаційної моделі. По-друге, в процесі розвитку моделі багато наукових положень, які раніше зараховувалися до засновків, потрапляють у розряд висновків (і тому можуть бути з інформаційної частини виключені).

Іншими словами, розвиток інформаційної частини відповідної моделі йде не тільки шляхом простого нагромадження основних наукових тверджень, але й шляхом заміни розрізнених, дрібних наукових тверджень такими фундаментальними, узагальнюючими науковими положеннями, які включають ці дрібні в себе. Зрозуміло, що такий шлях розвитку науки веде до збільшення питомої ваги обчислювальної частини моделі, до підвищення ролі дедуктивних побудов і тим самим — до збільшення можливостей математизації науки. Проте умови такого переходу від інформаційних моделей без обчислювальної частини (якими оперує цілий ряд наук) до моделей з обчислювальною частиною поки що не встановлені [3].

---

[1] М. В. Попович, О философском анализе языка науки, К., 1966, стр. 130.

[2] Див.: В. М. Глушков, О гносеологических основах математизации наук.— Диалектика и логика научного познания. Материалы совещания по современным проблемам материалистической диалектики, М., 1966, стр. 4.

[3] Див.: П. Х. Самородницький, Про філософське осмислення зростання евристичної ролі математики на сучасному етапі наукового пізнання— Філософські проблеми сучасного природознавства. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 12, К., 1968, стор. 87, 85.

Тенденція до такого переходу виявляється майже в усіх галузях науки, проте межі її вияву дуже неоднакові.

Математизація певної галузі науки[1] проявляється у змінах всередині інформаційної моделі, що веде до заміни мовних засобів, які модель обслуговують. Специфічні риси математичного способу мислення — споглядальний характер, мова символів, незаперечність або логічна доказовість — помітно позначаються на мові тієї галузі науки, яка математизується. Зміни в мові відбуваються у напрямку її формалізації. На сучасному етапі розвитку науки це стало одним з найактуальніших питань у зв'язку з тим, що «ланцюги доказових побудов у наш час стали довшими і мають більшу кількість елементарних логічних кроків. Тому в сучасних наукових теоріях чисто описові побудови визнаються недостатніми»[2].

Методи формалізації мови зародилися у самій математиці і вже звідти поширилися на ті галузі наук, які математизувалися. XX століття для математичних наук є періодом прискореного процесу формалізації їх мови. Якщо у XIX столітті формалізація торкалася лише окремих лексичних і синтаксичних явищ, то тепер вона охоплює не тільки окремі компоненти тексту, але й побудову всього тексту, позначаючись і на його композиції.

Мовна формалізація проявляється насамперед у чіткій логічній побудові тексту, у однотипності побудови його частин, у неоднаковому моделюванні різних типів висловлення (йдеться про основні, найчастіше повторювані типи висловлення), у все виразнішому скороченні лексичного матеріалу, у збільшенні кількості символів і умовних позначень.

Постійне збагачення інформаційної частини, перетворення її основних положень у фундаментальні принципи приводить до збільшення питомої ваги обчислювальної частини, до посилення ролі дедуктивних побудов і тим самим до формалізації мови цієї галузі науки.

Проте повна формалізація математичного тексту, яка була б не спрощеною схемою його, а адекватним відтворенням в усіх проявах «інтуїтивного» математичного мислення, неможлива [3].

---

[1] «Математизація є процесом взаємодії математики з певною конкретною наукою. Процес цей визначається природою взаємодіючих сторін, тобто природою математики й дисципліни, яка математизується» (Л. В. Димерська, Про співвідношення формального і змістовного в математиці та про деякі аспекти математизації наук.— Філософські проблеми сучасного природознавства. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 10, К., 1968, стор. 51—52).

[2] И. А. Акчурин, М. Ф. Веденов, Ю. В. Сачков, Методологические проблемы математического моделирования в естествознании.— «Вопросы философии», 1966, № 4, стр. 65.

[3] Порівняйте: «Звичайно говорять, що є певна ділянка u-мови — usual language — «звичайна мова», яка зветься математикою. Будуємо її моделі

Застосування інформаційної моделі з обчислювальною частиною (як і інших засобів мовної формалізації) не є виключною приналежністю мови математичних галузей науки; воно просувається (більш чи менш інтенсивно) спочатку у мову тих галузей науки, які розвиваються на межі між фізикою, математикою та ін., з одного боку, і хімією, біологією, геологією та ін., з другого. Інформаційна модель з обчислювальною частиною знаходить своє застосування і в таких галузях науки, як політична економія, економічна географія, математична лінгвістика тощо.

Межі формалізації уявляються, таким чином, до деякої міри розмитими, неточними; тому чітко розділити усі галузі науки на дві групи за цією ознакою не вдалося б.

Крім того, навіть у тексті, де формалізація особливо виразно проявляється, є такі елементи його композиції, які не можуть бути формалізовані (це, наприклад, історичні екскурси, перспективні та ретроспективні огляди певного аспекту дослідження, висловлення полемічного характеру).

Усе сказане вище є свідченням того, що не можна провести чіткої межі між науковими та науково-технічними типами текстів (у плані використовуваних ними мовних засобів).

Таким чином, спроба виявлення специфічних мовних рис, які б відділяли науково-технічний цикл від науково-гуманітарного, не дала позитивних наслідків.

Поділ об'єкта нашого дослідження — мови науки — на науковий і науково-технічний цикл неправомірний ще й тому, що процес математизації різних галузей науки і формалізації їх мови, здійснюваний постійно, є не зовнішнім, а внутрішнім процесом, властивим самій суті наукового пізнання.

Математична структура, як і всяка інша структура, є своєрідним сплавом змісту (це сторони об'єктивної реальності, які описуються) і форми (це методи доведення, з допомогою яких ці сторони об'єктивної дійсності описуються). З точки зору матеріалістичної діалектики, в ході пізнання відбувається трансформація плану змісту у план форми — теорія стає методом подальшого розвитку самого пізнання: «Зростання знання — це оволодіння не тільки об'єктом, але й самим знанням; пізнані закони об'єктивної реальності перетворюються в пра-

---

(ми будемо називати моделлю формальну систему будь-якої знакової форми), штучно добираючи правила синтаксису. Одержану формальну систему потім інтерпретуємо на об'єктах, якими користуємося в математичній частині u-мови. Ця «формальна математика» є моделлю «інтуїтивної» математики, вона лише наближено описує реальні математичні процеси мислення. Зараз формально представлена порівняно невелика частина математики, і навіть наївна теорія множин Кантора не одержала достатньо всеохоплюючого аксіоматичного формулювання» (М. В. Попович, О философском анализе языка науки, К., 1966, стр. 23).

вила й форми руху мислення»[1]. Відгороджуючи гуманітарний цикл від технічного, ми цим самим відмовляємо йому у такому зростанні.

Мовні засоби, якими послуговуються різні галузі науки, неоднорідні, проте ця неоднорідність не вкладається у рамки двох названих вище циклів.

Більш переконливим нам здається підхід до мови науки як до своєрідної «системи систем»: насамперед тут слід розрізняти два рівні — перший, найзагальніший, який охоплює мовні засоби, вживані в усіх галузях наук (тобто сукупність мовних засобів, які відрізняють науковий стиль від інших стилів мови) і другий, у межах першого, який розрізняє мовні засоби, вживані в різних підстилях наукового стилю.

У цій роботі розглядаються мовні явища першого рівня, тобто все те, що є спільним для всіх наукових текстів, що об'єднує їх у науковий стиль української мови; мовні явища другого рівня розглядаються спорадично (цей план дослідження мовних засобів повинен будуватися інакше: на базі відомого про науковий стиль в межах першого рівня повинні встановлюватися закономірності добору мовного матеріалу в кожному з підстилів: що з загальностильових мовних засобів відкидається, що спеціалізується, а що створюється заново).

Підстилі наукового стилю, як уже говорилося, різняться між собою насамперед у галузі термінології і значно меншою мірою в синтаксисі, особливо у фіксованих текстах, оскільки в писемній формі основні традиційні нормативні закони діють з однаковою силою в усіх підстилях наукового стилю мови (основна відмінність припадає на добір гомогенних елементів синтаксису, а також на спосіб поєднання гетерогенних його елементів).

Отже, поділ наукового стилю на підстилі базується на особливостях змісту наукової інформації.

Велике значення має також і те, на яку аудиторію розрахована повідомлювана інформація.

Той самий зміст семантичної інформації може бути призначений для неоднакових категорій читачів, а залежно від того, на яку аудиторію розрахована інформація, змінюється й добір матеріалу, систематизація його, спосіб викладу, мовні засоби: зокрема інформація може бути оформлена як власне наукова (наукова стаття, монографія), як науково-популярна (науково-популярні, науково-художні тексти) і як дидактична (підручники, посібники).

Хоча умови сприймання, наявність чи відсутність аудиторії, форма спілкування (усна, писемна), технічні умови передачі

---

[1] П. В. Копнин, Логика научного познания.—«Вопросы философии», 1966, № 10, стр. 41.

інформації належать до вторинних комунікативних функціональних факторів, вони також значною мірою впливають на остаточне формування наукового тексту (оскільки, реалізуючись, стиль не може бути виявлений поза однією з двох форм мовлення та у відриві від умов сприймання).

Різновиди наукового стилю, які виникають залежно від форм спілкування (усної чи писемної; монологічної чи діалогічної), обставин спілкування (наявність чи відсутність аудиторії), технічних обставин спілкування (текст, виступ, радіопередача, телепередача та ін.), звуться звичайно варіантами стилів.

Характерною рисою варіантів є те, що вони повторюються у різних стилях (тобто існують не тільки як різновиди наукового стилю, а й як різновиди кожного зі стилів української мови). Основна відмінність між варіантами припадає на синтаксис і фонетичні засоби (і значно меншою мірою на лексичні засоби).

Співвідношення «усна — писемна форма мови» не належить до найпростіших і очевидних при застосуванні його до різних стилів мови[1]. Характер писемної мови значною мірою визначається специфічними умовами спілкування — відсутністю співбесідника у момент висловлення думки. Усне мовлення тут виразно відрізняється від писемного: які б складні думки не висловлювали співбесідники в процесі розмови, вони завжди будуть спиратися на ситуацію, в якій протікає ця розмова. «Труднощі мовного спілкування,— за словами О. М. Пєшковського, — зростають прямо пропорціонально до числа тих, хто спілкується, і там, де одна з сторін є невизначеною множиною, ці труднощі досягають максимуму»[2].

Таку невизначену кількісно аудиторію обслуговує, як правило, писемна мова, одиницею якої є текст.

Поняття тексту є одним з найменш розроблених понять сучасної лінгвістики. Як правило, текст розглядається як ланцюжок речень, що дають у своїй сумі певне якісно нове ціле[3]. При цьому звичайно питання про формальну характе-

---

[1] Як ілюстрацію до цього положення можна навести той факт, що при віднесенні ораторського стилю до усної мови (Г. О. Винокур) частина його рис не може бути задовільно витлумачена; так само і при віднесенні його до писемної форми (І. Р. Гальперін). Якщо ж цей стиль класифікувати як книжний, який звичайно функціонує в усній формі (В. Г. Костомаров), то тоді ознаки цього стилю (риторичні питання, повтори та ін.— з одного боку; мімічка, голосові прийоми, жестикуляція — з другого) легко витлумачуються.

[2] А. М. Пешковский, Объективная и нормативная точка зрения на язык, Л., 1925, стр. 118.

[3] Хоча висловлювалася думка й про те, що усяка мова в цілому — це текст, відкритий (якщо мова природна і жива) чи закритий (якщо мова мертва або якщо це код). Див.: Spang—Hanssen, Probability and structural classification in language description, Copenhagen, 1959.

ристику тексту як цілого не ставиться (незважаючи на те, що окремі аспекти цієї проблеми вже розглядалися у різних дослідженнях).

Нечіткість меж поняття тексту пояснюється значною мірою тим, що воно погано вписується у загальну систему понять лінгвістики. Жодна з галузей мовознавства не може назвати текст прямим об'єктом свого дослідження, оскільки всі галузі мовознавства вивчають систему мови, текст перебуває за її межами. Тому він або не вивчається взагалі, або оголошується об'єктом стилістики (а місце останньої серед лінгвістичних дисциплін до цього часу визначене недостатньо).

Для стилістики (як науки про застосування мовних засобів) текст є досить цікавим об'єктом дослідження, оскільки саме в його межах здійснюються усі процеси мовлення.

Суцільний текст належить до об'єктів стилістичного синтаксису — це не викликає сумнівів. Текст (в межах стилістичного синтаксису) співвідноситься з такою одиницею синтаксису, як речення. Тому переважна більшість робіт, в яких згадується проблема тексту, розглядають його саме у співвідношенні з реченням [1].

У дослідженнях останнього часу все частіше згадується положення, висунуте ще О. О. Потебнею, про те, що справді незалежним відрізком мовлення є лише текст, всередині якого речення до певної міри розчиняється [2] (власне з цього ж положення виходить і І. А. Фігуровський, який з великою наочністю показує, як цей текст розпадається на все дрібніші й дрібніші компоненти) [3].

Проте сам по собі текст як лінгвістична одиниця — поняття дуже невизначене (насамперед щодо його розміру). Тому заслуговує на увагу думка М. С. Поспєлова про те, що будь-який текст може бути єдиним, цілісним з точки зору лінгвістики лише при умові його «обозримости». Концепція, викладена вище, і концепція М. С. Поспєлова справляють враження суперечливих. Проте обидві концепції мають спільний пункт: такою «обозримою» одиницею М. С. Поспєлов вважає абзац [4], серед компонентів тексту, які виділяє І. О. Фігуровський, ця одиниця також наявна.

---

[1] Див.: Н. С. Поспелов, Сложное синтаксическое целое и особенности его структуры, М.— Л., 1968.

[2] А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, М.—Л., 1941.

[3] Див.: И. А. Фигуровский, Структура текста художественного произведения.— Ученые записки Липецкого государственного педагогического института, вып. 4. Вопросы русского языка, диалектологии и методики преподавания, Воронеж, 1965; Б. С. Кандинский, Целый текст и проблемы грамматической стилистики.— Проблемы синхронного изучения грамматического строя языка. Тезисы докладов и сообщений, М., 1965.

[4] Цей факт відзначав ще О. М. Пешковський. Див. його працю «Русский синтаксис в научном освещении», М., 1938, стр. 410.

Абзац є тим відрізком мовлення, який дуже чітко протиставляється усьому тексту й легко з нього вичленовується. Речення всередині абзаца перебувають у певних смислових зв'язках між собою. За цією ознакою (вона проявляється як тенденція) речення можуть об'єднуватися в групи, які звуться складним синтаксичним цілим, періодом.

У свою чергу в межах речення як одиниці тексту виділяються так звані мінімальні одиниці тексту — слова й словосполучення (у межах наукового тексту це загальновживані слова, терміни, номінативні одиниці й символи).

Основною формою вияву тексту є писемна мова. У писемній мові визначаються такі її найважливіші риси [1]:

1) вторинність писемної мови (вона спирається на усну мову як на своє природне джерело);

2) графічна матеріальна форма (сприймається оптично);

3) фіксація мовного матеріалу в просторі й часі (це забезпечує збереження й відтворюваність мовлення і після здійснення акту мовлення);

4) монологічність;

5) більша, ніж в усній мові, увага до регламентації мовних засобів (це випливає з рис, названих вище);

6) збільшення ролі засобів суб'єктивно-емоційних оцінок, які заміщують тут інтонацію, міміку, жести та ін.;

7) традиційність і писемний консерватизм (причина: суворі загальнообов'язкові норми графіки, орфографії та пунктуації);

8) більша функціональна диференціація за сферами спілкування; прикріпленість деяких форм спілкування тільки до сфери писемної мови;

9) потенціально необмежена відтворюваність і можливість дублювання цієї мови у тотожній писемній формі;

10) здатність трансформуватися у живу звукову мову, яка не є простою копією писемної мови;

11) заміна суб'єкта писемної мови (звідси можливості різного осмислення відтінків змісту).

Стосовно до наукового стилю української мови, зокрема до його писемного варіанту, ці риси характеризуються так:

1) вторинність писемної мови по відношенню до усної зберігає й тут свою силу: «Поява науки у писемності,— писав О. О. Потебня,— не є часом її народження, а мовлення з незапам'ятних часів мало значення чисто практичне і разом підготовляло науку» [2].

---

[1] Див.: З. О. Архангельский, Учение В. И. Ленина о нации и некоторые вопросы русского языкознания.— Ученые записки Ростовского-на-Дону педагогического института, вып. 26; В. Мотш, К вопросу об отношении между устным и письменным языком.— «Вопросы языкознания», 1963, № 1; H. J. Uldall, Speech and Writing.— «Acta linguistica», IV, I та інші.

[2] А. А. Потебня, Из записок по теории словесности. Харьков, 1905, стр. 102.

2) Що стосується графічної матеріальної форми, то у науковому тексті при незмінності висловлюваного змісту графічна його форма може зазнавати перетворень: вона може конструюватися як із гомогенних одиниць (у даному випадку з графем української писемної мови), так і з гетерогенних одиниць (з графем української писемної мови і символів науки — з різними кодами) [1].

3) Фіксація мовного матеріалу у просторі й часі має для наукового стилю величезне значення: без можливості фіксування здобутої наукової інформації наука не могла б досягти сучасного рівня розвитку. Наявний у науковому стилі усний варіант є на сучасному етапі розвитку науки вторинним, похідним, бо усне наукове мовлення викристалізовується у писемній формі (у вигляді читання й продумування писаних текстів, попереднього формулювання думок у вигляді тез). Отже, писемний варіант наукового стилю є його визначальним варіантом.

4) Монологічність наукового стилю є його переважаючою рисою: основний тип висловлення тут — це монолог; проте зрідка у специфічних ситуаціях зустрічаються й діалогічні тексти. Досліджуючи їх у порівнянні з монологічними (на матеріалі медичних текстів), Л. Ю. Куліш свідчить, що «в цілому між вживанням у монологах і діалогах загальнонаукової, спеціальної та загальновживаної лексики істотної відмінності немає» [2]. Це значить, що випадки вкраплення у текст діалогічної мови не порушують лексичної тканини наукового тексту, залишаючись компонентами чисто синтаксичного плану, що виразно відрізняє науковий текст від текстів, належних до інших стилів мовлення (наприклад, публіцистичного, де елементи діалогу в монолозі вносять зміни і в його лексичний склад).

5) Говорячи про писемну мову, Г. О. Винокур відзначав у ній ту особливість, що кожен автор «змушений думати про свою мову, вибирати слова й вирази, тобто діяти стилістично» [3]. Це особливо стосується наукового стилю, який в усіх своїх підстилях тяжіє до строгої писемної традиції.

Умови функціонування писемної мови, у свою чергу, викликають якісні зміни в природі компонентів тексту, зокрема в природі лексичної одиниці, яка тут втрачає безпосередній і тісний зв'язок з ситуацією і виявляється значно більшою мірою зумовленою (щодо форми й значення) іншими лексичними одиницями, які її оточують. З другого боку, в писемній мові кожна лексична одиниця чіткіше й виразніше протиставляється іншим

---

[1] Див.: Т. М. Николаева, Письменная речь и специфика ее изучения.— «Вопросы языкознания», 1961, № 3, стр. 80.

[2] Л. Ю. Куліш, Порівняльний кількісний аналіз лексики монологічної і діалогічної науково-професійної мови.— «Мовознавство», 1967, № 4, стор. 44.

[3] Г. О. Винокур, Культура языка, М., 1930, стр. 168—169.

лексичним одиницям (близьким за змістом, але таким, що вживаються звичайно в інших контекстах).

6) Така риса писемної форми мовлення, як зростання в ній ролі засобів суб'єктивної оцінки (порівняно з усним мовленням), у науковому стилі проявляється досить своєрідно.

Апріорно можна було б твердити, що оскільки в науковому стилі естетична функція мови пов'язана з ясністю й точністю викладу, а не із засобами прямого естетичного впливу на читача (як це має місце у стилі художньої літератури), то науковий стиль, підпорядковуючись принципу логічного розгортання думки, як правило, не повинен застосовувати засобів, що мають відтінки емоційно-експресивного значення.

Проте в дійсності це питання значно складніше. Так, при ближчому ознайомленні з різними типами мовлення виявляється, що ніякої різкої грані між емоційним мовленням у широкому значенні цього слова і мовленням неемоційним (тобто мовленням строго логічним), провести неможливо. Логічне мовлення може мати емоційне забарвлення, емоційне мовлення може бути строго логічно побудованим.

Не позбавлене інтересу й інше твердження з цього приводу: на думку психологів, якщо в єдності інтелектуального й афективного емоційність підпорядкована контролю інтелекту, впровадження почуттів надає думці більшої напруженості й гостроти. Думка, загострена почуттям, сильніше переконує, ніж «об'єктивна», байдужа, холодна думка [1].

Виходячи з усього сказаного, точніше, мабуть, було б говорити не про відсутність емоційних елементів, а про те, що науковий стиль «тяжіє до засобів мовлення, позбавлених емоційного навантаження й експресивних барв» (В. В. Виноградов).

Причини появи емоційності в наукових текстах знайшли раціональне пояснення у праці Е. Ф. Скороходька. Він пише: «Мовлення, яке описує дану ситуацію й несе при цьому принципово найменшу кількість інформації (тільки смислову інформацію), є стилістично нейтральним. Мовлення, яке несе більше інформації, ніж це в принципі необхідно для опису даної ситуації, є стилістично забарвленим» [2], а це значить, що наявність чи відсутність емоційно-експресивних елементів у науковому тексті залежить від характеру інформації в ньому.

Таким чином, можна твердити, що в досліджуваних текстах емоційність наявна; проте від оцінки цього явища залежать також практичні рекомендації щодо його застосування.

---

[1] Див.: С. Л. Рубинштейн, Основы общей психологии, М., 1946, стр. 347.

[2] Э. Ф. Скороходько, О семантической природе некоторых видов образного словоупотребления.— В зб.: Вопросы стилистики, Саратов, 1962, стр. 156.

Звернемося до цього аспекту питання. Тут, на нашу думку, можна приєднатися до вже висловлених рекомендацій, а саме:

а) у науковому стилі всякий прояв індивідуального є припустимим, але це не органічна якість стилю;

б) поняття емоційності й образності не механічно переноситься із стилю в стиль, а набуває кожного разу своєрідності, завдяки чому не порушуються загальні закономірності стилю;

в) елементи індивідуального «вкраплюються» в текст наукового викладу, залишаючися при цьому чужостильними (у художньому стилі вони визначають його);

г) стилістичне забарвлення емоційних елементів у науковому стилі виступає особливо виразно, контрастно: при вживанні цих мовних одиниць у звичному для них середовищі забарвлення зливається з загальним колоритом, а при перенесенні у незвичну обстановку виступає особливо виразно [1].

Отже, введення елементів одного стилю в інший, при дотриманні певних пропорцій, не руйнує специфіки цих стилів. Проте це мусять бути саме елементи і сприйматися вони повинні тільки таким чином. У зв'язку з питанням про емоційно-експресивне забарвлення наукового тексту постає й питання про образність у цих текстах.

Образність у науковому стилі є не тільки прийомом мовного оформлення тексту; причини її появи тут криються значно глибше: вони лежать у характері наукового мислення, яке є одним з видів людського мислення загалом. Розглядаючи характер людського мислення у цьому плані, О. С. Мельничук пише: «Оскільки узагальнення і абстракції не можуть бути представлені у свідомості інакше як в умовних знаках, і в першу чергу в знаках мови, цілком природно, що при такому розумінні мислення слід говорити про більш тісний зв'язок мислення з мовою, ніж при включенні в мислення і чуттєвих образів. Якщо, однак, врахувати, що і абстрактне мислення звичайно тією чи іншою мірою супроводжується оперуванням чуттєвими образами, що роль чуттєвих образів у мисленні залежить від об'єкта мислення і від індивідуальних особливостей мислячого суб'єкта і що чуттєві образи в свідомості людини в силу своєї осмисленості різко відрізняються від чуттєвих образів у психіці тварин, то стане ясно, що зведення мислення до оперування абстракціями не може стати основою для вирішення питання про взаємозв'язок мови і мислення у всьому його обсязі» [2]. Таким чином, і логічне і образне мислення беруть участь у формуванні науко-

[1] Див.: Н. М. Разинкина, О некоторых элементах положительной эмоционально-субъективной оценки в стиле английской научной прозы XIX века.— Научные доклады высшей школы. Филологические науки, 1964, № 2, стр. 47.

[2] А. С. Мельничук, О роли мышления в формировании структуры языка.— Язык и мышление, М., 1967, стр. 76.

вої думки: «...адже не тільки у мисленні, як писав свого часу К. Маркс, але й усіма своїми почуттями людина утверджує себе у предметному світі» [1]. Специфіка образності в науковому стилі полягає в тому, що вона (образність) апелює у першу чергу до інтелекту аудиторії, а вже потім до чуття і фантазії.

На думку багатьох мовознавців, однією з основних причин, які пояснюють проникнення емоційних елементів у науковий стиль, слід вважати наукову полеміку, яка є обов'язковим явищем, що супроводить процес пізнання, процес шукання істини. Полеміка така ж стара, як і наука; при веденні полеміки традиційним прийомом вже стало використання емоційної лексики з метою знизити, применшити те, проти чого спрямовується полемічний удар (як приклад можна навести боротьбу думок в античній науці, звідки походить і сам термін «полеміка»).

Про місце полеміки у науці надзвичайно виразно й сильно сказав В. І. Ленін у рецензії на книгу Н. А. Рубакіна «Серед книг»: «Перша хиба стоїть, мабуть, у зв'язку з курйозним упередженням автора проти «полеміки». В передмові п. Рубакін заявляє, що він «на своєму віку ніколи не брав участі ні в яких полеміках, вважаючи, що у величезному числі випадків полеміка — один з кращих способів затемнення істини за допомогою всякого роду людських емоцій». Автор не догадується, по-1-е, що без «людських емоцій» ніколи не бувало, нема і бути не може людського *шукання* істини. Автор забуває, по-2-е, що він хоче дати огляд «історії ідей», а історія ідей є історія зміни і, *отже, боротьби* ідей.

Одно з двох: *або* ставитися несвідомо до боротьби ідей — і тоді важкенько братися за її історію (не кажучи вже про участь у цій боротьбі); *або* відмовитися від претензії «ніколи не брати участі ні в яких полеміках» [2].

Використання емоційно-експресивних і образних засобів у наукових текстах тісно пов'язане з питанням традиції і новаторства, оригінальності й самобутності, з одного боку, і спадкоємності узаконених норм, традиційності — з другого, іншими словами, з питанням про роль і місце індивідуального в науковому стилі.

Науковий стиль української мови, як і інші її стилі,— категорія історична. Він формувався й розвивався під впливом таких чинників, як загальний стан науки і наукових знань на Україні, як ступінь розвитку літературної мови, а також під впливом мовної практики визначних майстрів — письменників і вчених, громадських діячів і діячів культури,— які зверталися до рідної мови у своїх наукових, історичних, економічних, літературно-критичних та інших творах. Стиль кращих письмен-

[1] Див.: К. Маркс и Ф. Энгельс, Из ранних произведений, М., 1956, стр. 593.

[2] В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 233.

ників, як говорить Е. Сепір, «вільно й економно виконує те саме, що властиво виконувати мові, якою вони пишуть» [1].

Проте на різних етапах становлення й розвитку наукового стилю української мови роль цих чинників була неоднакова. Науковий стиль «був би неможливий, якби багато вчених, і насамперед найбільш видатні, його не творили,— пише Р. О. Будагов.— Але, виникнувши на певному етапі розвитку культури народу і його літературної мови, науковий стиль набуває певних рис спільності й стійкості, подальший рух яких починає визначатися «масовою науковою продукцією». Тепер науковий стиль не «повертається» щоразу то в бік Менделєєва, то в бік Ключевського. Манера викладу таких видатних учених, безумовно, має певний вплив на науковий стиль. Але такий стиль, набуваючи певних ознак, уже не може ототожнюватися з індивідуальною манерою окремих видатних майстрів» [2].

На сучасному етапі розвитку української літературної мови, зокрема її наукового стилю, індивідуальна манера викладу навіть видатного вченого вже не може помітно впливати на стиль наукових праць взагалі. «Одна з панівних тенденцій у суспільстві з розвиненою цивілізацією,— зазначає Г. О. Винокур,— в обстановці, яка складається вже після остаточного сформування національної мови, без сумніву, полягає у прагненні до максимально уніфікованого типу зразкової писемної мови. З дивовижною прямотою це висловив одного разу Гете, який радів, що в «в Германії у кращих представників науки виробився дуже хороший стиль, так що при читанні цитати не можна відрізнити, чи говорить один чи інший» [3]. Це прагнення до повної уніфікації засобів висловлення з метою якнайточнішого висловлення думки (такого, яке б не викликало сторонніх асоціацій) найшло свій крайній вираз у таких словах Ш. Баллі: «Термін у галузі лексики і формула в галузі синтаксису є тими ідеальними типами мовного висловлення, до яких неуникно прагне наукова думка» [4].

Науковий стиль в українській літературній мові сьогодні — це не лише сума текстів, написаних нехай навіть видатними вченими й добрими стилістами; це ще й величезний потік майже «безіменної» інформації (у вигляді реферативних журналів, повідомлень, каталогів, інструкцій, оглядів, проспектів), яка відзначається досить високим ступенем стандартизації і яка, в свою чергу, й визначає основні риси наукового стилю. Усі ми цілком свідомі того, що цей стиль далеко не бездоганний

---

[1] Э. Сепир, Язык, М., 1934, стр. 176—177.

[2] Р. А. Будагов, Литературные языки и языковые стили, М., 1967, стр. 222.

[3] Г. О. Винокур, Об изучении языка литературных произведений.— Избранные работы по русскому языку, М, 1959, стр. 235.

[4] Ш. Балли, Французская стилистика, М., 1961, стр. 144.

(як, зрештою, все, що бурхливо розвивається, захоплюючи у своє русло багато випадкового й непотрібного), проте це об'єктивна реальність, з якою не можна не рахуватися.

Звичайно, стиль наукового мовлення протиставляють стилю художнього мовлення. Ця традиція, за словами І. Р. Гальперіна, одержала й спробу природничонаукового витлумачення (йдеться про протиставлення художнього мислення, як мислення образного, синтетичного, конкретного, і мислення наукового, як мислення логічного, аналітичного, абстрактного).

Питаня про межі взаємопроникнення елементів наукового і художнього стилів належить також до складних і багатопланових. Насамперед, оскільки предмет пізнання для мистецтва і науки — об'єктивна дійсність — спільний, то й межі між художнім і науковим мисленням не абсолютно непроникні; крім усього, межі ці історично змінні [1]. Проте форми пізнання об'єктивного світу у науці й мистецтві неоднакові, тому і спосіб відображення дійсності у них різний.

У науці, як відомо, одиничне не є предметом дослідження і виступає у формі загального, а в мистецтві загальне виступає у формі конкретного, одиничного. Звідси результат наукового пізнання синтезується у формі поняття, а результат художнього осмислення явищ дійсності втілюється у конкретну форму образів. Образне, переносне, асоціативне зображення явищ об'єктивної дійсності, типове для художнього стилю, у науковому — якщо й застосовується,— то лише як засіб підсилення й увиразнення прямого опису. На одному непрямому — образному, переносному, асоціативному — описі науковий виклад будуватися не може (для художнього стилю це типове явище).

Як бачимо, ці найважливіші елементи художнього стилю вживаються у науковому лише як вкраплення, залишаючись сторонніми тілами і майже не впливаючи на характер наукового стилю.

Проте важко погодитися з такою аж надто категоричною думкою Л. В. Щерби: «Усяке недоречне з стилістичної точки зору вживання слів руйнує стилістичну структуру мови, а мова із зруйнованою стилістичною структурою — те саме, що зовсім розстроєний музичний інструмент, з тією тільки різницею, що інструмент можна негайно настроїти, а стилістична структура

---

[1] Ось один з часткових розв'язків поставленого питання: «Різниця між науковим, художнім і повсякденним (яке використовує повсякденну мову) мисленням ще недостатньо досліджена, але справа, у всякому разі частково, полягає у тому, що інтуїтивна сторона наукового мислення становить лише підготовчий етап, результати якого набувають строго логічного формулювання, у той час як художнє мислення закріплює у системі образів саме інтуїтивну сутність процесу мислення» (И. И. Ревзин, Структурная лингвистика и единство языкознания.— «Вопросы языкознания», 1965, № 3, стр. 57).

мови створюється століттями»[1]. Сказане може лише частково стосуватися наукового стилю.

Справа в тому, що у науковому стилі (мабуть, більше, ніж в інших) цементуючу роль виконує зміст; зміст тут виступає основною екстралінгвістичною стилеутворюючою рисою, і саме тому вкраплення елементів іншого стилю не руйнують наукового стилю, а лише змінюють дещо його «регістр», переводячи розповідь з одного тону в інший. Вони створюють нову, складнішу органічну цілість, потрібний, досить виразний, звичайно, смисловий ефект (контраст при цьому не перестає бути контрастом і відчувається на тлі наукового стилю як яскравий прояв індивідуальності автора).

Крім вкраплень елементів художнього стилю, в науковому стилі спостерігаємо також наявність окремих елементів розмовного стилю.

Елементи розмовного стилю зустрічаються у науковому стилі, проте кількість їх дуже обмежена (до того ж трапляються вони не у власне наукових текстах, а в науково-популярних, зокрема в тих випадках, коли вони за манерою викладу наближаються до усної розповіді). Коло розмовних елементів у науковому стилі обмежується вживанням займенників першої і другої особи множини, дієслів наказового способу, узагальнено-особових і неозначено-особових речень та ще деяких окремих форм і зворотів розмовної мови (у досить незначній кількості).

Загалом можна сказати, що елементи експресії з'являються у наукових текстах не як засіб заміщення інтонації, міміки, жесту усного мовлення, а як органічний компонент наукового мислення.

7) Така риса писемної форми мови, як традиційність і писемний консерватизм, проявляється у наукових текстах з особливою виразністю. Загальнообов'язкові норми графіки, орфографії та пунктуації, що діють у писемних варіантах усіх стилів української мови, тут підтримуються також строгими правилами вживання наукових символів, правилами поєднання в тексті символів і графічних знаків, значною кількістю чітко відшліфованих формулювань (законів, правил, теорем).

У писемному варіанті наукового стилю значно більше, ніж в усному, витрачається праці й старань на спеціальну обробку мови, що пояснюється прагненням компенсувати відсутність різноманітних супровідних засобів розмовної мови засобами лексичними, синтаксичними, композиційними.

Проте ця обробка можлива лише в межах наявних в українській літературній мові норм.

---

[1] Л. В. Щерба, Литературный язык и пути его развития (применительно к русскому языку).— «Советская педагогика», 1942, № 3—4, стр. 53.

«Мовна норма, поняття нормативності,— пише Г. В. Степанов,— це соціально-історична категорія у тому розумінні, що саме її виникнення, формування й визнання за таку є історією перетворення потенціальних можливостей мови як системи виражальних засобів у факт усвідомлення прийнятних зразків мовного спілкування у певному мовному колективі у той чи інший період історії»[1]. Для української літературної мови становлення і кодифікація[2] її норм за часом збігається з становленням і розвитком її наукового стилю. Тому «усвідомлення зразків мовного спілкування» у різних сферах суспільного життя і кодифікація цих зразків відбувалися в українській літературній мові протягом останніх п'ятдесяти років одночасно й паралельно в усіх її стилях.

Серед різних поглядів на норму крайнім є негативний, сформульований Л. Єльмслевом, який писав: «Що стосується норми, то це — фікція, і притому єдина фікція серед понять, які нас цікавлять. Узус разом з актом мовлення і схема відображають реальності. Норма ж становить собою абстракцію, штучно одержану з узуса. Строго кажучи, вона приводить до непотрібних ускладнень, і без неї можна обійтися. Норма означає підстановку понять під факти, які ми спостерігаємо в узусі; але сучасна логіка показала, до яких небезпек приводить гіпостазування понять і спроба будувати з них реальності»[3]. Якщо й справді при формуванні норм будь-якої літературної мови спочатку відбувається процес виділення абстракції з узуса, то з того часу, як норма усвідомлюється й приймається, вона починає впливати на узус, відповідним чином формуючи його. Особливо виразно це помічається у писемній формі мовлення, де норми орфографії (у широкому значенні) і сприймаються, і завчаються, і втілюються одночасно, як єдиний комплекс. Вибір мовних форм серед наявних варіантів здійснюється у кожному індивідуальному випадку під більшим чи меншим впливом існуючої норми. Це положення дуже чітко сформулював Е. Косеріу, який писав: «Системи не існують поза охоплюваними ними варіантами. Варіантність є категорія, яка спирається на систему мови. Проте вживання варіантних засобів регулюється не правилами, що випливають з системи, а нормою мови»[4].

---

[1] Г. В. Степанов, Испанский язык Америки в системе единого испанского языка. Автореферат докторской диссертации, Л., 1966, стр. 9.

[2] Термін «кодифікація» введений представниками празької функціональної лінгвістики, які розрізняли норму літературної мови як саме явище (колективний узус) і кодифікацію як закріплення літературної норми в авторитетних джерелах (словниках, підручниках) (Див.: B. Havránek, Studie o spisovném jazyce, Praha, 1963, s. 30, 102, 119).

[3] Л. Ельмслев, Язык и речь.— В кн.: История языкознания XIX и XX вв. в очерках и извлечениях, ч. II, М., 1960, стр. 65.

[4] Э. Косериу, Синхрония, диахрония и история. Проблема языкового изменения.— Новое в лингвистике, вып. III, М., 1963, стр. 193.

Той факт, що мовні норми не абсолютно «жорсткі», що існує певна «амплітуда» коливань меж норми, створює для наукового стилю можливості, не виходячи за ці межі, здійснювати певні «кроки» вбік від усталених у інших стилях варіантів норми. Як буде видно з подальшого викладу, науковий стиль дещо відхиляється від інших насамперед у «допусках» сполучуваності слів: специфіка термінологічних значень накладає свій відбиток на деякі словосполучення (можливі лише в науковому стилі і неприйнятні — через відсутність цих значень слів у загальнолітературній мові — в інших її стилях).

На характер нормативності писемного варіанту наукового стилю впливають ще такі його особливості, як односторонній контакт з аудиторією, який вимагає особливої «логічної виразності» тексту, а значить — і відповідного добору мовних засобів; інформативність наукового тексту також займає не останнє місце у способі вибору серед наявного в межах норми. Напрям цього вибору добре охарактеризував «батько кібернетики» Н. Вінер, який сказав: «...кліше... внутрішньо властиві природі інформації»[1] (мається на увазі відтворюваність готових форм висловлення).

Серед решти рис писемної мови заслуговує найбільшої уваги функціональна диференціація за сферами спілкування (значно більш виразна, деталізована і внутрішньо оформлена) в писемній формі мови.

Ми не будемо повертатися до питання про виділення підстилів наукового стилю (оскільки воно, в основному, пов'язане з лексичним складом тексту). Що стосується питання про прикріпленість деяких форм спілкування тільки до писемної форми, то ця особливість притаманна й науковому стилю, окремі жанри якого існують лише у писемній формі.

Усна форма мовлення відрізняється від писемної насамперед матеріальною формою своєї реалізації. Одиниці звукового мовлення, як відомо, не відповідають одиницям писемного мовлення не тільки на рівні фонем і графем, але й на рівні більших одиниць — слів (наприклад, у звуковому мовленні енклітики й проклітики утворюють з основним словом єдине ціле; у писемній мові ці елементи ніяк спеціально не позначаються, тут існує лише лінійна послідовність слів). Таким чином, у той час як писемне мовлення сприймається нами як набір дискретних одиниць, усне мовлення — як цілісний відрізок мовлення.

Протиставляючись у своїх найзагальніших рисах писемній, усна форма мовлення визначається як значною мірою спонтанний, напівсвідомий (стосовно до форми) процес.

При деталізації цієї формули в ній вичленовуються такі компоненти: непідготовленість актів мовлення, відсутність у

[1] Н. Винер, Кибернетика и общество, М., 1958, стр. 126.

мовця уваги до форми мовлення, широке використання синтаксичних штампів; створення так званих «робочих» конструкцій, які задовольняють найнеобхідніші потреби спілкування і взаєморозуміння. Звичайно кажуть, що «конкретно-ситуаційний характер робить розмовну мову контекстуально зумовленою і контекстуально заповнюваною, тобто таким чином суб'єктивно цілком приступною для учасників даного мовного акту, хоча значною мірою незрозумілою для сторонніх» [1].

На сучасному етапі розвитку української літературної мови кожний з її стилів може функціонувати як в писемній, так і в усній формі мовлення. При цьому усний варіант стилю (оскільки в усної форми мовлення значно більші, порівняно з писемною, ситуативні, експресивні, ефективні та інші позамовні можливості) дає змогу висловленню (в будь-якому стилі) бути менш насиченим, збільшує його «надлишковість», зменшує впорядкованість (при заповненні мовної схеми), зокрема синтаксичну,— загалом робить висловлення менше регламентованим у стилістичному плані.

Оскільки особливості усного мовлення мають дуже багато спільних точок з розмовним стилем, який звичайно фіксується в усній формі, останній помітно впливає на усні варіанти всіх стилів української мови. Проте усний варіант наукового стилю значно менше залежить від цих впливів, оскільки більшою мірою тяжіє до писемного варіанта цього стилю, який накладає на нього свій виразний відбиток (останній проявляється у монологічному характері усного варіанта наукового стилю, у літературній нормативності, повноті вислову без орієнтації на екстралінгвістичні фактори, у позначенні впливу традицій на доборі мовних фактів, у попередньому продумуванні й фіксації тез монологів).

Розрив між усною і писемною формою мовлення, на думку окремих мовознавців [2], такий великий, що писемна мова стала розглядатися як особлива, окрема мова (або стиль мови). На нашу думку, для такого абсолютного розмежування (зокрема для розмежування усної й писемної форми мовлення на два окремих стилі) немає достатніх підстав: функціональні стилі визначаються на підставі їх суспільно-комунікативних функ-

---

[1] Ю. М. Скребнев, Из наблюдений над особенностями синтаксиса английской разговорной речи.— Ученые записки Пятигорского педагогического института, т. 17, 1958, стр. 282.

[2] Так, Ж. Вандріес, наприклад, порівнює писемну мову до льодової кори на річці: вода, що тече під льодом,— це народна, «природна» мова (Ж. Вандриес, Язык, М., 1937, стр. 253).

«Відмінності між розмовною і писемною мовою є, на наш погляд, основними і найуніверсальнішими в системі кожної розвиненої сучасної літературної мови. Тільки на тлі цієї основної стильової диференціації можна зрозуміти й інші дроблення, які спостерігаються в сфері мовних стилів»: (Р. А. Будагов, Литературные языки и языковые стили, М., 1967, стр. 69).

цій, а не на підставі матеріальних форм їх вияву. Проте для дослідження кожного з функціональних стилів важливо обрати таку його форму, яка для цього стилю є найтиповішою.

Цілком очевидно, що для сучасного наукового стилю основною, визначальною формою його втілення та існування є писемна форма.

Цим і пояснюється вибір об'єкта нашого дослідження.

Риси наукового функціонального стилю, розглянуті вище, належать до так званих екстралінгвістичних чинників, які визначають науковий стиль.

Намагання пов'язати певним чином екстралінгвістичні й лінгвістичні фактори наукового стилю здійснюються, в основному, в двох напрямках.

Одна частина дослідників намагається узгодити функціональні екстралінгвістичні фактори і мовні засоби стилю шляхом відшукування таких його рис, в яких одночасно втілюються як екстралінгвістичні, так і чисто лінгвістичні його фактори.

Інші дослідники, відзначаючи наявність функціональних факторів, спираючись на них і виходячи з них, все ж характеризують мовні засоби наукового стилю, не шукаючи компромісів між тими й іншими.

Перший підхід до характеристики мовних засобів наукового стилю репрезентують роботи, в яких висувається положення про так звані «стильові риси» («стилевые черты»). Цей напрям, представлений як в радянському, так і в зарубіжному мовознавстві, коротко може бути описаний так.

Дослідники виділяють набори, комплекти (у різних дослідників, як правило, неоднакові) полярних стильових рис мовлення, які по-різному комбінуються у різних стилях. Так, Е. Г. Різель пише: «Основними стильовими рисами мовлення, об'єднаними за ознакою полярності, є: стисліcть — поширеність, ясність — розпливчастість, образність — відсутність образності, емоційність — неемоційність, статика — динаміка, суб'єктивність — об'єктивність зображення. Стильові риси здійснюються в мовленні шляхом певних лексико-фразеологічних, граматичних і фонетичних засобів. Кожна стильова риса має свої відтінки» [1]. При цьому зазначається, що «стильові риси, як важливі внутрішні ознаки буд-якої зв'язної мови, займають проміжне місце між категоріями стилістики, з одного боку, і логіки, психології й естетики, з другого» [2].

У межах наукового стилю визначаються такі його риси, як

---

[1] Э. Г. Ризель, Полярные стилевые черты и их языковое воплощение (на материале немецкого языка).— «Иностранные языки в школе», 1961, № 3, стр. 103.

[2] Там же.

логічність, об'єктивність, абстрактність і точність[1] (визначивши ці стильові риси, дослідники далі встановлюють, якими саме мовними засобами здійснюється мовна реалізація їх).

Таким чином, основні стильові риси,— як вони визначаються у названих працях,— належать до явищ, лише посередньо пов'язаних із стилями як мовними категоріями і значно тісніше пов'язаних із психологією мовлення.

Звертає на себе увагу й така деталь: усі названі вище полярні риси у тій чи іншій їх комбінації (залежно від жанру твору — якщо це писемна форма мовлення, від аудиторії — при усному мовленні, від теми повідомлення і його мети) зустрічаються в кожному стилі мови; до того ж у кожному з них ці риси наповнюються іншим змістом. Наприклад, такі полярні риси, як «образність — необразність» у науковому й художньому стилі лише на перший погляд чітко членуються, проте при уважнішому спостереженні може виявитися, що в художньому стилі образність (як один із способів «непрямого опису») може мати якісно неоднорідний характер; у науковому стилі також зустрічаються образні описи, проте вони відрізняються від образних описів у художньому стилі мови.

Загальна картина, як бачимо, виявляється дуже неконкретною, «розмитою»; навряд чи можна на таких засадах побудувати чіткий опис стилю як комплексу екстралінгвістичних і лінгвістичних факторів[2].

«Оцінність» мовних засобів, як і різні види емоції й експресії, що проявляються в окремих мовних засобах (насамперед у лексиці) також не може бути покладена в основу розрізнення стилів (як основна стилерозрізнювальна риса) хоча б тому, що частина стилів взагалі не містить елементів оцінки (діловий стиль), в інших стилях «оцінність» не відіграє помітної ролі, належить до периферійних засобів стилю (науковий стиль). З другого боку, частина мовних засобів, виразно протиставляючись стилістично, явно не пов'язана з різною оцінкою того, що називається (так, наприклад, виразно протиставляються у стилістичному плані службові слова, проте ніякої оцінності тут немає).

Неправомірність такого підходу визнається значною кількістю мовознавців; ось думка І. Р. Гальперіна: «Визначення своєрідності стилю мовлення за однією чи навіть кількома особ-

[1] М. П. Кульгав, Синтаксические средства реализации сжатости (краткости) в современной немецкой научно-технической речи. К вопросу о стилевых чертах и их языковом воплощении в функциональных стилях.— Ученые записки 1-го Московского государственного педагогического ин-та иностранных языков, 1963, т. 28, ч. 2, стр. 96.

[2] На нашу думку, названі тут риси мають не загальностильове, а часткове стильове значення: вони помітно впливають на організацію матеріалу в тексті, тобто на композицію, структуру, синтаксичні риси, але не визначають стилю як комплексу мовних явищ.

ливостями мовного оформлення уявляється неправомірним. Такий підхід неминуче приводить до «закріплення» за стилями мовлення окремих елементів мови. Проте очевидним є той факт, що ті чи інші лексичні засоби, окремі структурні особливості речень, образні засоби мови та ін. не належать до якогось одного певного стилю мовлення» [1].

Прикладом може бути невдала спроба протиставити науковий стиль «технологічному», здійснена на підставі наявності (чи відсутності) рис модальності у тексті Ч. Моррісом [2]. Автор порівняно легко розмежував науковий і естетичний виклади, але показати відмінність так званого технологічного викладу від власне наукового йому так і не вдалося. Основною відмінністю він вважав наявність у технологічному викладі модального відтінку («я зобов'язаний зробити», «він не повинен так робити» та ін.) і відсутність його у науковому викладі. Проте, як відомо, у науковому викладі досить широко користуються різноманітними модальними відтінками.

Відомі й інші способи характеристики мовних засобів стилю. Як зазначає Л. Долежел, можна описати окремі стилі в цілому як певні відхилення від «середньої мови» [3]. «Середня мова», за Л. Долежелом,— це допоміжна штучна конструкція, якій не відповідає жодний стиль, підстиль чи варіант стилю.

«Середня мова» Л. Долежела має багато спільних рис з «загальною мовою» Ш. Баллі, «як сукупністю стилістично нейтральних мовних засобів» [4].

Проте ні поняття «середньої мови», ні поняття «загальної мови» не можуть бути співвіднесені повністю з науковим стилем мови, при всій «згладженості», «безвиразності» його засобів.

До речі, згадуване вище поняття «нейтрального стилю», «нейтрального способу викладу», начебто властивого мові науки, не знайшло підтримки у мовознавців. Порівняйте думку О. В. Федорова: «Поняття якогось «нейтрального» стилю, тобто стилю сухого, позбавленого образності, емоційності,— поняття дуже відносне, бо сама відсутність цих властивостей становить виразну, хоч і негативну стилістичну ознаку...» [5].

---

[1] И. Р. Гальперин, Речевые стили и стилистические средства языка.— «Вопросы языкознания», 1954, № 4, стр. 77.

[2] Ч. Моррис, Наука, искусство и технология.— Современная книга по эстетике. Антология, М., 1957, стр. 338—347.

[3] Л. Долежел, Вероятностный подход к теории художественного стиля.— «Вопросы языкознания», 1964, № 2, стр. 20.

[4] «Щоб краще виконати своє призначення, загальна мова підпорядковує усі свої виразові засоби насущній необхідності точно передавати думку; з цією метою вона прагне згладити усяку мовну різноманітність, яка могла б перешкодити виконанню основного завдання, її мета — вилучити з мовлення усяку можливість вибору; вона уникає мовних надлишків і прагне до уніфікації синонімічних відтінків; її ідеал — суворе і однотипне позначення кожної речі в мові» (Ш. Баллі, Французская стилистика, М., 1961, стр. 245—246).

[5] А. В. Федоров, Введение в теорию перевода (лингвистические проблемы), М., 1958, стр. 227—228.

Сам же метод розмежування стилів на базі виділення «середньої мови» не видається нам особливо перспективним, хоч теоретично він прийнятний. Справа в тому, що для застосування такого методу необхідно провести величезну підготовчу роботу по виділенню компонентів «середньої мови» як серед засобів мови, так і серед засобів мовлення (оскільки реальний функціональний стиль будується у мовленні на підставі використання засобів мови як системи).

Значно більший практичний інтерес становить спроба характеристики наукового стилю, зроблена І. Р. Гальперіним. Автор виходить з того, що «кожен стиль мовлення має ряд ознак, серед яких повинні бути виділені провідні й підпорядковані. Провідні ознаки стилю, в свою чергу, можуть бути постійними чи змінними, залежно від різновиду цього стилю. Підпорядковані ознаки діляться на обов'язкові й факультативні» [1].

Провідною ознакою наукового стилю автор вважає термінологічність словникового складу (це постійна його ознака, змінною провідною ознакою вважається синтаксична структура спеціальних текстів) [2].

Проте виділення термінологічності лексичного складу як провідної ознаки наукового стилю викликає цілий ряд застережень.

Свого часу Ю. С. Сорокін так характеризував місце термінології у науковому стилі: «Наявність спеціальних термінів сама по собі не може ще становити характеристики наукового стилю. З одного боку, вживання наукової термінології виходить далеко за рамки тільки наукової літератури. З другого боку, було б крайнім спрощенням уявляти справу так, що науковість висвітлення питання визначається тільки вживанням особливої спеціальної термінології» [3].

Слушність цього зауваження стає особливо очевидною, якщо врахувати те, що діловий, наприклад, стиль за насиченістю термінами відстає від наукового у досить незначній мірі (тобто за цією ознакою вони різняться дуже мало). З другого боку, термінологія, відома під назвою «політичної», «суспільно-політичної», «публіцистичної», має багато спільного з абстрактною лексикою (через недостатню чіткість частини дефініцій цих термінів). А все це разом дуже знижує рівень «вірогідності» при

---

[1] И. Р. Гальперин, К проблеме дифференциации стилей речи.— Проблемы современной филологии, М., 1965, стр. 69.

[2] «Змінність цієї ознаки насамперед визначається тією обставиною, що синтаксичні моделі, типові для цього стилю, є функцією екстралінгвістичних факторів: послідовності, логічності, експліцитності, стислості та інших якостей мовлення, які хоча й можуть виступати як ознаки стилю, але завжди повинні розглядатися як вимоги нелінгвістичні» (И. Р. Гальперин).

[3] Ю. С. Сорокін. К вопросу об основных понятиях стилистики.— «Вопросы языкознания», 1954, № 2, стр. 74.

відмежуванні за названою ознакою текстів наукового стилю від інших стилів.

Є й інший аспект цього питання: йдеться про те, що сама по собі наявність чи відсутність певних фактів мови в контекстах певного функціонального різновиду ще не є стилістичною ознакою. Виділяючи «провідні» й «підпорядковані» ознаки стилю, І. Р. Гальперін вважає, наприклад, провідною ознакою наукового стилю термінологію. Але навряд чи термінологія є в цьому плані стилістично значимою. Вона становить собою просто одну з груп (нехай головних) лексичного складу цього стилю, і її присутність в наукових текстах зумовлена зовнішніми, тематичними причинами (що позначається на підстилях у межах стилю). Стилістичний аспект тут вимальовується лише при врахуванні частотності термінів і нетермінів, прийомів введення термінології в нейтральне лексичне середовище, взаємозв'язків термінології у межах певних синтаксичних структур та інше [1].

Таким чином, виділення термінологічності як провідної риси стилю не може бути взяте за основу при характеристиці наукового стилю тому, що тут важить не наявність чи відсутність певних мовних компонентів, а їх р о л ь у тій складній взаємодії компонентів, дуже неоднакових за складом, які й створюють стиль.

І. Р. Гальперін вважає, що для провідних ознак не потрібні кількісні межі (вони, на його думку, обов'язкові для підпорядкованих, а особливо для факультативних ознак). Проте частотність кожної мовної одиниці, поряд з прийомами введення її в текст, її зв'язки і відношення з іншими одиницями тексту однаково важливі для створення стилю, якщо ці одиниці належать до так званих маркірованих одиниць. Реальна питома вага мовних явищ у формуванні стилю може бути визначена лише при врахуванні як кількісних, так і якісних показників (при цьому звичайно враховується той факт, що явище, засвідчене у невеликій кількості, може мати дуже важливе значення, оскільки воно виконує необхідні функції, які не підлягають заміні); тут діє принцип «необхідності» [2].

Визначення стилю, за словами В. В. Виноградова, повинно базуватися «не стільки на сукупності зовнішніх лексико-фразеологічних і граматичних ознак, скільки на своєрідних внутрішніх експресивно-смислових принципах добору, об'єднання,

---

[1] Т. Г. В и н о к у р, Об изучении функциональных стилей русского языка советской эпохи (к постановке вопроса).— Развитие функциональных стилей современного русского языка, М., 1968, стр. 5.

[2] М. А. М е л ь ч у к, О стандартной форме и количественных характеристиках некоторых лингвистических описаний.— «Вопросы языкознания», 1963, № 1, стр. 111.

сполучення й мотивованого застосування висловів і конструкцій»[1].

Таким чином, визначення стилю за якоюсь однією чи кількома ознаками не дає, як ми бачили, позитивних наслідків. Ці наслідки можуть бути досягнуті лише при врахуванні цілого комплексу ознак стилю (відмінних і за складом, і за відношеннями, і за характером у кожному стилі). Це визнається багатьма дослідниками, проте висновки з цього робляться часом дуже неоднакові (порівняйте тезис Ю. С. Сорокіна про те, що науковий виклад «може бути таким же різноманітним і мінливим, як і виклад чисто художній»[2], тобто практично нічим від нього не відрізнятиметься). Акад. В. В. Виноградов з цього приводу дуже слушно зауважив, що «доцільно організований добір мовних засобів, зумовлений взаємодією різноманітних факторів, приводить до більш або менш витриманої типо́вої чи типово́ї єдності в характері, в системі їх сполучення і функціонального використання, тобто до того, що звичайно зветься стилем мовлення (або недиференційовано — «стилем мови»). Якісна визначеність такого типового стилю залежить від більш чи менш стійкої й однотипної організації мовного матеріалу»[3].

Отже, якщо говорити про наявність серед стилеутворюючих рис первинних і вторинних, то, на нашу думку, до первинних повинні бути віднесені функціональні фактори — тобто екстралінгвістичні риси стилю, які, власне, й визначають добір мовних засобів і формують їх — у процесі багаторазового вживання — у функціональний стиль. «Джерела стилістичної варіабельності,— зазначає Л. Долежел,— необхідно шукати в мовній комунікації; існує, безумовно, також і варіабельність мовного коду («стилі мови», шари стилістичних засобів), проте ця варіабельність вторинна, вона є відображенням варіабельності комунікативного процесу»[4].

Виходячи із сказаного, стиль може бути описаний — у лінгвістичних, а не екстралінгвістичних категоріях — лише при умові дотримання таких двох правил опису:

1) врахування співвідношення і взаємодії стилістично маркірованих засобів з нейтральними мовними засобами;

2) врахування відношення стилістично маркірованих засобів між собою на тлі нейтральних мовних засобів.

---

[1] В. В. Виноградов, О языке художественной литературы, М., 1959, стр. 196.

[2] Ю. С. Сорокин, К вопросу об основных понятиях стилистики.— «Вопросы языкознания», 1954, № 2, стр. 74.

[3] В. В. Виноградов, Итоги обсуждения вопросов стилистики.—«Вопросы языкознания», 1955, № 1, стр. 82.

[4] Л. Долежел, Вероятностный подход к теории художественного стиля.— «Вопросы языкознания», 1964, № 2, стр. 20.

Виділення стилістично маркірованих засобів здійснюється інтуїтивно й апріорно для кожного з «рівнів» аналізу, а пізніше перевіряється на фактичному мовному матеріалі.

Ми оглянули основну проблематику наукового стилю, яка висувалася й обговорювалася у нашому вітчизняному мовознавстві. Проте становлять інтерес і зарубіжні дослідження, присвячені цій проблемі.

Аналізові мови науки присвячено значну кількість праць зарубіжних лінгвістів.

Насамперед у дослідженні художнього стилю вирізняється таких два напрямки, які в мовознавчій літературі відомі під назвою позитивізму і суб'єктивізму.

Позитивістський підхід до стилістики диктує індуктивний шлях дослідження мовного матеріалу. Він продовжує, власне кажучи, шкільну традицію стилістичного аналізу, яка йде ще з XIX століття. Позитивісти різко негативно ставляться до усіх тих прийомів стилістичного дослідження, які базуються на дедукції, на аксіомах.

При всій обмеженості й однобокості такого підходу до стилістики, позитивною рисою цього методу визнається прагнення спиратися на реальні мовні факти, які можуть бути описані і класифіковані [1].

Суб'єктивістський підхід до стилістики в основу аналізу кладе аксіоматичність. Дослідник тут виходить з певного постулату (аксіоми), через призму якого він і розглядає досліджуваний текст (пор. слова Л. Шпітцера: «Інтерпретація поета з його мовного оточення»).

При дослідженні наукового стилю основна увага зарубіжних стилістів спрямовується на вивчення мови тих галузей науки, які особливо інтенсивно розвиваються (це насамперед природничі й технічні галузі науки). Серед цих праць значна частина має помітно виявлений прикладний характер (більшість досліджень цього типу — статті у різних лінгвістичних журналах, присвячені питанням мовної культури і норми у різних формах і характерах їх прояву) [2].

Зразком такого підходу до наукового тексту може бути хоча б таке висловлення: «Структурою мови наукової й технічної літератури повинна керувати логіка, а ясність повинна регулювати її окремі елементи. Вибрані слова повинні бути простими й загальновживаними, щоб звернути увагу читача і забезпечити йому розуміння змісту. Слова повинні бути достатньо довгими і запозиченими в тих випадках, коли не можна досягти

---

[1] Див, наприклад, F. Brunot, Histoire de la langue française, P., 1948; Ch. Bruneau, Petite histoire de la langue française, P., 1958 та ін.

[2] Див.: D. Roller, An approach to the study of physical terminology.— «American Journal of physics», 1946, № 14 та ін.

розуміння змісту з допомогою простих, чисто англійських і загальновживаних слів» [1].

Прикладний характер мають і відомі роботи Е. Вюстера [2], присвячені, головним чином, термінологічним проблемам у сучасній техніці.

Про те, що роботи цього типу не належать до теоретичних, суто мовознавчих праць, свідчить хоча б такий перелік особливостей «наукової лексики», зроблений англійським істориком природознавства Сейвері [3]: 1) однозначність, 2) незмінність значень протягом віків (обидві ці риси, як про це буде сказано далі, не належать до визначальних); а ось визначення автором особливостей наукового стилю: 1) широке застосування різних символів, які частково витісняють слова, 2) незагальноприступність викладу («недаром народ вважає науку темною»), 3) холодність викладу («емоції тільки заважають науковій об'єктивності»), 4) порівняно легка перекладність з однієї мови на іншу (на відміну від поезії, у перекладності якої автор сумнівається) [4]. Ненауковість принципів виділення цих рис очевидна.

Слід однак сказати, що поряд з цими висловленнями у праці Сейвері є значна кількість дуже цікавого й цінного матеріалу (в плані історичної лексикології): тут, наприклад, простежується виникнення слів, які називають нові для свого часу галузі науки (chemistry — 1606 р., cosmogony 1696 р. та ін.); дається характеристика забарвлення наукових термінів та багато іншого.

Питання мови наукових текстів частково розглядається у працях таких німецьких мовознавців, як Л. Вейсгербер, Л. Макензен, К. Корн, Е. Кельвель [5], а також у працях Р. Якобсона, А. Мартіне, Ш. Баллі та ін. [6].

Значна кількість праць зарубіжних лінгвістів торкається кола питань «термін — поняття», «мова — мислення», «значен-

---

[1] D. Rannie, The Elements of style (An introduction to Literary Criticism), London, 1951, p. 75.

[2] E. Wüster, Grundzüge der Sprachnormung in der Technik, Berlin, 1934.

[3] Th. Savory, The language of science, London, 1953, r. 33, 51, 93, 107, 117.

[4] Див. про це детальніше: Р. А. Будагов, Литературные языки и языковые стили, М., 1967, стр. 227 і далі.

[5] Див. огляд літератури з цього питання німецькою мовою у такій праці: М. П. Кульгав, К истории становления и изучения научного стиля в Германии.— Некоторые проблемы структурно-семантического изучения современного немецкого языка, Пятигорск, 1966.

[6] Див.: А. Мартинэ, Основы общей лингвистики, «Новое в лингвистике», III, М., 1963, стор. 373 і далі: J. Jakobson und M. Halle, Fundamentals of langunages, Gravenhage, 1956, p. 55 та ін.

ня — поняття» та ін. (питання наукового стилю як функціонального стилю розглядаються порівняно рідше).

Як уже зазначалося, завданням нашого дослідження є опис наукового тексту, який репрезентує писемний варіант наукового стилю. Цілком очевидно, що дані, здобуті в результаті нашого дослідження, будуть стосуватися не всього наукового стилю як комплексу варіантів, а лише певної частини цього комплексу, проте, на нашу думку, найважливішої частини, оскільки писемний варіант для сучасного наукового стилю є основною формою його реального прояву.

---

[1] Поширеною у зарубіжних мовознавчих працях є думка про те, що дослідження питань, пов'язаних з особливостями використання мови з практичною метою повинне вестися не в рамках стилістики, а у відповідних сферах діяльності (мова реклами — у торгівлі, ділове листування, ведення фінансово-облікових книг — у фінансово-економічній галузі та ін.). Ця думка пропагується уже здавна, вона має своїх прихильників серед західних стилістів і зараз.

КОМПОЗИЦІЯ НАУКОВОГО ТЕКСТУ

Дослідження синтаксису наукового стилю української літературної мови, щоб бути об'єктивним, повинно охоплювати дві функціонально відмінні групи засобів: 1) засоби вираження зовнішньо-синтаксичних стосунків («синтаксичне (більш спеціальне, ніж загальносемантичне) відношення речення до позначуваного ним моменту дійсності») і 2) засоби вираження внутрішньо-синтаксичних стосунків («формальні засоби, вживані для вираження різних типів внутрішніх зв'язків між синтаксичними компонентами неоднослівного речення» [1]).

Синтаксичні моделі, які обслуговують науковий текст, не становлять величин «самодостатніх», а є функціями екстралінгвістичних факторів: такі його риси, як послідовність, експліцитність, логічність, стисліcть, лінійність та ін., визначаючи стильові ознаки, самі зумовлені причинами нелінгвістичними.

Ця особливість синтаксису наукової мови, зокрема його зовнішньо-синтаксичних стосунків, давно вже є предметом спеціальної уваги дослідників, які приходять до висновку, що методика дослідження стилістичних функцій мовних засобів наукового стилю (особливо синтаксису) повинна базуватися на поєднанні досягнень сучасної наукової думки про композиційні одиниці комунікації з досягненнями логіки, психології, філософії і навіть точних наук «з тим, щоб метод стилістичного аналізу функцій граматичних засобів міг виявити стилістичну функцію даного засобу у зв'язку з усіма ланками композиційних одиниць, які мають архітектонічну функцію... і підпорядковані єдиній лінії розвитку думки, логічного викладу тези в науковому тексті» [2].

---

[1] Див. О. С. Мельничук, Розвиток структури слов'янського речення, К., 1966, стор. 48.

[2] Див. Н. С. Бухтиярова, Об изучении стиля научной прозы.— В зб.: «Особенности языка научной литературы», М., 1965, стр. 36.

Як уже зазначалося, об'єктом дослідження ми обрали тексти, тобто писемну форму наукового мовлення, яка має цілий ряд специфічних особливостей; найголовніша серед них — це спеціальна впорядкованість писаного тексту.

Ми цілком свідомі того, що будь-який текст (як матеріальний носій інформації) реалізує певну систему знаків і вже тому має більшу чи меншу впорядкованість обох планів — і плану змісту і плану вираження, а тому предметом нашої уваги буде тільки така впорядкованість, з порушенням якої текст, навіть, зберігаючи граматичну і смислову правильність, перестає відповідати своєму призначенню — руйнується як науковий чи художній твір [1].

Упорядкованість тексту накладає свій відбиток на зв'язок у цьому тексті одиниць плану вираження з одиницями плану змісту (плана выражения и плана содержания).

Сам Л. Єльмслев, вводячи ці поняття, зазначав, що вони є категоріями «операціональними». Він писав: «Ми ввели тут терміни вираження і зміст як позначення функтивів, які включаються у знакову функцію. Це чисто операціональне і формальне визначення...» [2]. І хоча частина мовознавців відкидає ці поняття (оскільки вони лежать частково поза мовою, а за соссюрівською концепцією мова визначається лише елементами, належними до неї), ми вважаємо, що як операціональні одиниці ці поняття сприяють аналізові відношень між мовою і позамовною дійсністю.

У різних стилях мови ця впорядкованість, як свідчать дослідження, проявляється неоднаково.

Так, порівнюючи впорядкованість текстів наукового і художнього стилів мови, звичайно вказують, що стосовно до наукового тексту тенденція до такого типу впорядкованості відзначає план змісту, стосовно до художнього — план вираження. Засоби вираження (обов'язкові чи факультативні), як правило, задані вченому; їх організація не є для нього творчим завданням. У відповідності з основною метою наукового опису він узгоджує дані досвіду, встановлює необхідні семантичні зв'язки між цими даними, інакше кажучи,— однозначно впорядковує план змісту. З другого боку, всі тією чи іншою мірою семантично впорядковані елементи змісту і сюжет в цілому можуть бути задані (і звичайно задаються) письменникові, і його творче завдання — художньо організувати цей зміст. «Сувора впорядкованість виразових засобів, встановлення єдино можливого (в

---

[1] Щоправда, і серед текстів, які ми не вагаючись відносимо до художніх чи наукових, є й такі, в яких ця впорядкованість проявляється різною мірою, в той час як в ідеалі така впорядкованість повинна відчуватися як результат необхідних, єдино можливих зв'язків між компонентами тексту.

[2] Л. Ельмслев, Пролегомены к теории языка.— В зб.: Новое в лингвистике, вып. 1, М., 1960, стр. 306.

рамках даного стилю) зв'язку між одиницями плану вираження — ось що робить текст художнім» [1].

Правильність такого підходу до встановлення характеру впорядкованості наукового і художнього текстів підтверджується цілим рядом доказів.

Таким доказом зокрема може бути «перекладність» наукового тексту. Як відомо, науковий текст не викликає суттєвих труднощів при перекладі і в принципі може бути заданий машині; художній переклад значно відрізняється від наукового (адекватний переклад художнього тексту, здатний викликати ту саму сукупність інтерпретацій, що й оригінал, в принципі, мабуть, неможливий).

Усе сказане вище не означає, що впорядкування плану вираження в наукових текстах є фактом без значної ваги. Ця впорядкованість має якісно інший характер: вона не так суворо детермінована типом тексту, як впорядкованість плану змісту; вона має значення не сама по собі, а лише при пошуках адекватного вираження екстралінгвістичних понять, іншими словами — у зв'язку з необхідністю однозначно впорядкувати план змісту (так само у художній літературі план змісту як «позаестетичний факт», за термінологією Л. С. Виготського, набуває естетичного значення лише після того, як здобуде певне — відповідно задане — мовне вираження).

Однією з основних суперечностей, які існують між планом вираження і планом змісту, є те, що план змісту є поняттям багатовимірним, а план вираження є лінійним. З цього приводу Ф. де Соссюр писав: «Означуюче, будучи властивістю слухового (аудитивного), розвивається тільки в часі і характеризується запозиченими у часу ознаками: а) воно являє собою протяжність і б) ця протяжність лежить в одному вимірі: це лінія. Процей цілком очевидний принцип дуже часто не згадують зовсім, мабуть, саме тому, що вважають його надто простим; проте цей принцип є основним і наслідки його незліченні. Від нього залежить увесь механізм мови» [2].

Таким чином, оскільки впорядкування плану вираження в науковому стилі має виразно підпорядкований характер і визначається характером упорядкування плану змісту, перш ніж приступати до характеристики синтаксичних особливостей наукових текстів як прояву впорядкування плану вираження, розглянемо засоби впорядкування плану змісту в науковому тексті.

Логічна послідовність викладу можлива лише в текстах суворо-інтелектуального характеру, де абсолютно (або максимально) виключається дія емоційних елементів. Кон-

[1] А. Я. Сыркин, Об отдельных чертах научного и художественного текстов. Труды по знаковым системам, II, стр. 84.

[2] Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 80—81.

кретними ознаками логічної послідовності викладу є вираження чисто логічних форм думки (понять, суджень, умовиводів) і тісний логічний зв'язок компонентів. Мовними засобами, які відбивають логічну послідовність викладу, вважаються будь-які складні або прості речення, одна частина яких виражає причину, а друга — наслідок. Причиново-наслідкові зв'язки у цих текстах виражаються не тільки й не стільки складнопідрядними реченнями, скільки цілим рядом інших синтаксичних засобів.

Так, причиново-наслідкові зв'язки, з одного боку, виражаються складнопідрядними реченнями з підрядними причиновими, наслідковими, додатковими, часовими, відносинами та ін. Наприклад: 1. Відомий радянський процесуаліст професор М. М. Гродзинський слушно вказував, що якими б достовірними не здавалися докази, зібрані проти обвинуваченого в стадії попереднього розслідування, висновок про його винність не може розглядатися як остаточний вже тільки *тому, що* ці докази не перевірялися судом (**1**, 134). 2. Роль структури кристалічної речовини в каталізі виникає з того факту, *що* різні поліморфні модифікації однієї і тієї ж речовини значно відрізняються одна від одної за своєю каталітичною активністю (**11**, 58). 3. Після цього ще гарячий залишок поміщали в платиновий тигель і нагрівали на газовому пальнику, *доки* не перестане виділятися пара хлориду амонію (**10**, 111).

З другого боку, причиново-наслідкові зв'язки можуть виражатися і в межах простого речення: у простому реченні суб'єкт дії містить причину, а об'єкт її — наслідок (1); поширена обставина виражає умову, час або спосіб дії, а основна частина речення — результат дії (2). Крім того, причиново-наслідкові відношення можуть виражатися двома окремими, граматично не зв'язаними між собою реченнями, з яких одне є причиною того, що зафіксовано у другому (3). Наприклад: 1. *«Природний відток грунтових вод* зі зрошуваних полів до суміжних незрошуваних викликає *зниження рівня грунтових вод* на зрошуваних площах і *зростання його* на суміжних землях» (**5**, 61); 2. *«Величину заряду* комплексів титану з тартратною та яблучною кислотами визначали *методом іонного обміну»* (**10**, 106); 3. Разом з тим *формальне в математиці,* будучи генетично пов'язаним із змістовним, *одержує відносну самостійність.* Це *виражається у виникненні* таких *розділів* математичного знання, які моделюють у чистому вигляді мовні каркаси математичних теорій і вивчають їх особливості» (**3**, 48).

Крім того, причиново-наслідкові зв'язки можуть здійснюватися в межах досить значного за обсягом відрізка тексту (зовнішніми проявами таких зв'язків виступають внутрішні вступи і вставні слова на початку абзаців: Перейдемо до... Далі розглянемо... Зупинимося на... Повернемося до ... або По-перше, по-друге... Насамперед... Далі... Отже... та інші).

Серед усіх названих тут способів вираження причиново-наслідкового відношення підрядні речення займають порівняно невелике місце (близько 30%) [1].

Тісний логічний зв'язок між компонентами може виражатися не тільки через причиново-наслідкові відношення, але й через цілий ряд інших типів смислової залежності, які мають і певне формальне вираження в тексті, наприклад: приєднання *(більше того, до того ж)*, порівняння *(подібно до того)*, протиставлення *(проте, однак)* черговість *(одночасно, потім, спочатку)*, мету *(для цього, з цією метою)*, результат *(отже, таким чином, в результаті, загалом)*, конкретизацію *(наприклад, зокрема)*.

Логічна послідовність викладу досягається також за рахунок чіткого членування матеріалу на окремі пункти (зовнішні прояви: нумерація, буквені позначення, абзац та ін.). Членуванню підлягає тільки матеріал, з якого можна виділити певну кількість абсолютно співмірних компонентів (інакше може виникнути небезпека нівеляції компонентів різного рівня значимості в тексті).

Членування тексту має ще один типовий прояв — це виділення головного, основного серед усієї маси фактів, що повідомляються. Цей прийом упорядкування плану змісту в наукових текстах у плані вираження проявляється через порядок розташування компонентів тексту.

Усі названі тут засоби вираження логічної послідовності викладу допомагають організувати спостереження і факти в єдиний логічний ланцюг.

Лінійність тексту. Упорядкування плану змісту в науковому творі не може здійснюватися виключно на рівні судження насамперед тому, що в практиці людського мислення взагалі (не тільки у науковій мові) кожне судження виступає найчастіше в сукупності з іншими тісно пов'язаними з ним судженнями і виражає разом з ними розвиток думки, яка одним судженням звичайно не вичерпується.

Як відомо, судження має суб'єктно-предикатну форму, але не статичну, а динамічну, в якій «предикат є носієм нового в пізнавальному акті» [2]. Таким чином, предикат є джерелом руху думки в судженні: предикат попереднього судження стає суб'єктом наступного і т. д. Це один з найбільш загальних і поширених типів лінійного зв'язку суджень, при якому рух думки здійснюється через предикат.

Логічна послідовність передбачає такий спосіб викладу, при якому кожна наступна ланка його безпосередньо випливає з попередньої або йде за попередньою (це причиново-наслідкові,

[1] Спостереження (тут і далі) велися на текстах розміром 0,5 друк. аркуша, взятих з 8 різних (вказаних в кінці книги) джерел.

[2] И. С. Попов. Суждение и предложение.— Вопросы синтаксиса современного русского языка, М., 1950, стр. 31.

темпоральні, локальні та інші зв'язки). В усіх цих випадках виклад набуває лінійного, ланцюгового характеру. Інший тип структурної організації тексту — «паралельний» — у науковому стилі зустрічається значно рідше (це така організація тексту, при якій від одного логічного центру йде кілька паралельних відгалужень думки, зв'язаних між собою не безпосередньо, а через ядро, центр висловлення). Порівняємо ці два способи організації тексту.

1. Текст: **В. М. Глушков пише** далі, що природний процес поглиблення кожної науки приводить до відкриття все більш фундаментальних положень. Більша фундаментальність положень з чисто інформаційної точки зору є не що інше, як можливість одержання з них більшої кількості висновків. А це, у свою чергу, означає збільшення не тільки абсолютного обсягу, але й відносної ваги тієї частини науки, яка може бути охоплена дедуктивними побудовами (2, 83).

Структура: «процес поглиблення науки» → «відкриття фундаментальних положень»→«можливість одержання більшої кількості висновків»→«збільшення відносної ваги дедуктивних побудов».

2. Текст: У зв'язку з високим рівнем наводок, що супроводили імпульсні струми значної величини, було використано кілька схем живлення зондів. Оптимальний варіант схеми показано на рис. 3. Вона складається з блока живлення і схеми реєстрування. При побудові схеми слід було мати на увазі, що в момент прольоту згустка, опір якого досить малий (10^{-3} *ом*), напруга на зондах повинна залишатися практично постійною (10, 127).

Структура:

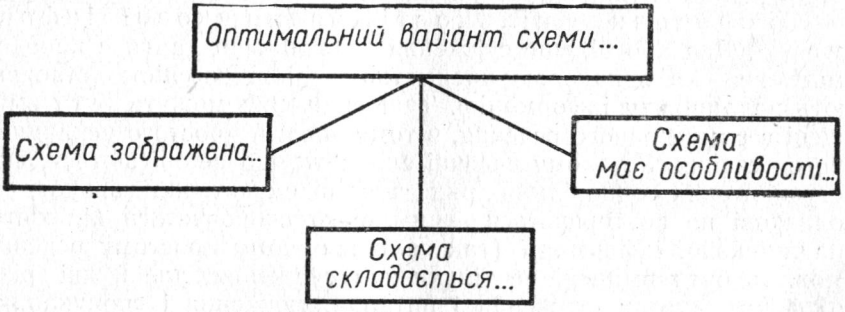

Є ще один тип структурної організації тексту — «ключовий»: перше речення відрізка тексту містить основний його зміст, решта речень — другорядні відомості.

Як бачимо, наукові тексти неоднакові за своїм характером; проте — з певною долею спрощення — можна сказати, що сту-

пінь виявлення лінійного характеру побудови тексту перебуває в прямій залежності від того, якою мірою в тексті представлені розповідні масиви: історія питання, різні точки зору на повідомлюваний факт, тлумачення певних явищ та ін. (так, уже апріорно можна твердити, що текст з історії чи філософії буде більш лінійним, ніж текст з фізики чи механіки).

Лінійний характер зовнішньої структури наукового тексту проявляється не тільки з допомогою смислових зв'язків між компонентами тексту, але й з допомогою формально-синтаксичних і лексичних засобів, які виражають ланцюговий, лінійний зв'язок.

Серед них можна назвати такі:

1) значна кількість (45%) речень у наукових текстах починається не з підмета, а з іншого члена речення (обставини, непрямого додатка, прямого додатка, предикативного члена), що зміцнює зв'язки між сусідніми реченнями (при відцентровій будові тексту його речення, як правило, починаються з ядра висловлення — з підмета);

2) частина речень, які починаються з підмета, не порушує лінійності структури, а сприяє їй (якщо підмет виражається займенником);

3) безособові речення в ролі головних частин складнопідрядних речень служать засобом пов'язання того, що повідомлялося в попередньому реченні, з тим, про що повідомляється у підрядній частині даного речення (коли такі речення стоять на початку абзаца, вони пов'язують зміст попередніх абзаців з наступними, в яких думка, що логічно розвивається, набуває дещо іншого спрямування).

Крім того, створенню тісних лінійних зв'язків сприяє наявність різноманітних сполучників, сполучних слів і речень.

Скорочення кількості надлишкової інформації. Два або більше судження — послідовні ланки в процесі мислення — з однаковою предметною співвіднесеністю створюють надлишкову інформацію. Такі судження можуть бути вміщені в рамки одного речення, в тому числі й простого ускладненого речення. У такому реченні елементи, що не збігаються, виступають як однорідний ряд або відокремлений зворот, а однакові не повторюються — цим різко скорочується кількість надлишкової інформації (так само в одному простому реченні можуть бути вміщені не тільки два судження, але й дві різні форми думки: судження і питання, судження і спонукання, питання і спонукання) [1].

Свобода від суперечностей — найважливіша вимога серед таких, як повнота, простота, точність, ясність та ін.

[1] В. Я. Плоткин, О соотношении логического содержания и синтаксической структуры предложения.— Ученые записки Новосибирского государственного педагогического ин-та, т. 19, Новосибирск, 1963, стр. 65—66.

Наявність суперечливого тлумачення, неоднозначність лексичних одиниць, які обираються для наукового опису, невідповідність між змістом і синтаксичною формою його вираження — свідчення недосконалості тексту (у художньому тексті така неоднозначність у тлумаченні екстралінгвістичних даних може бути спеціальним прийомом: свідченням відсутності однозначної відповідності між одиницями плану вираження і плану змісту, різним сприйманням та інтерпретацією того самого факту).

Повнота викладу. На відміну від розмовної мови, де частину інформації несе на собі позамовна ситуація й позамовні засоби, у науковому тексті мовний аспект висловлення здійснюється засобами виключно мовними. Науковий текст (особливо у найважливіших місцях — при формулюванні законів, аксіом та ін.) прагне до максимального паралелізму між мовним вираженням і поступовим розвитком теми. Таким чином, «повнота висловлення визначається залежно від повноти чи неповноти мовного аспекту висловлення з урахуванням того, що повинно бути виражене тим чи іншим висловленням (залежно від відношення граматично-семантичного плану до плану тематичного)» [1].

Ясність викладу і точність опису. Якщо приєднатися до думки Ш. Баллі про те, що «ясність народжується із сприймання знаків, які відрізняють одні предмети від інших і не дозволяють їх змішувати; вона примушує бачити речі ззовні, протиставляючи їх іншим... На відміну від ясності, точність... — це прагнення проникнути вглиб речей, проникати в них і там закріплюватися...» [2], то можна сказати, що в науковому стилі ясність у доборі однозначних і несуперечливих позначень понять є результатом точності їх аналізу — і навпаки: глибина проникнення в сутність предмета дослідження, точність знань про нього дає в результаті ясність у викладі добутих результатів дослідження.

Абстрактність викладу створюється насамперед яскраво вираженою «номінативністю»—переважанням номінативних конструкцій.

Абстрактність викладу тісно пов'язана з інтелектуалізацією наукового викладу [3].

---

[1] Б. Гавранек, Задачи литературного языка и его культура.— В зб.: Пражский лингвистический кружок, М., 1967, стр. 366.

[2] Ш. Баллли, Общая лингвистика и вопросы французского языка, М., 1955, стр. 391—392.

[3] «Під інтелектуалізацією літературної мови (яку можна було б назвати також раціоналізацією) ми розуміємо такий ступінь розвитку мови, при якому висловлення; стають більш визначенними і точними, а в разі потреби — абстрактними і здатними висловлювати всю складність думок і їх взаємозв'язок; отже, під інтелектуалізацією розуміється посилення інтелектуального аспекту мови. Інтелектуалізація набуває найвищого втілення в науковій мові...». (Б. Гавранек, Цитована праця, стор. 349—350).

Об'єктивність викладу досягається високим ступенем безособовості, відсутністю навіть мінімальної кількості суб'єктивно-оціночних моментів у манері викладу, зокрема у синтаксичній будові тексту.

Упорядкованість плану змісту в наукових текстах проявляється і в застосуванні більш конкретних, часткових прийомів, які поширюються на досить обмежене коло текстів.

Це, наприклад, ідеалізація — один із засобів спрощення методики дослідження (що відбивається й на способі викладу), який полягає в тому, що певні фактори, які залежать від ряду умов і часто не відзначаються стабільністю і однорідністю, ставляться в ідеальні умови (в тексті робляться з цього приводу спеціальні застереження; обумовлюються знаки тощо).

Близький до ідеалізації спосіб упорядкування тексту — допущення. Різниця між ними полягає в тому, що величина і значення допущення залежать від конкретних умов і зовсім не повинні дорівнювати ідеалові. (Можна назвати тут ще апроксимацію — наближене вираження одних величин через інші, простіші).

Однією з визначальних сторін у впорядкуванні плану змісту наукового твору є його композиція та архітектоніка [1].

Композиція наукового твору як засіб упорядкування плану змісту стоїть дещо осторонь від названих раніше засобів — і насамперед тому, що значну роль тут відіграють не логічні підстави, а традиції жанру.

Серед найпоширеніших жанрів наукової літератури, що складалися історично, слід насамперед назвати жанр наукової статті, жанр монографії і жанр інформаційно-реферативного повідомлення.

Ще порівняно недавно — у 20—30-і роки — композиція статті, спосіб викладу в ній матеріалу, ступінь насиченості ілюстраціями, співвідношення між обсягом теоретичної та ілюстративної частини, навіть розмір її — були надзвичайно строкаті.

Уніфікація цього жанру є результатом дій різнорідних чинників — внутрішніх (поступове вдосконалення засобів організації плану змісту і плану вираження) і зовнішніх (вимоги до стилю, викладу, термінології, композиції, оформлення підрядкових приміток, ілюстрацій, розміру статті та ін.). Сучасна наукова стаття, є результатом дії цих різнорідних чинників на тра-

[1] «Композиція — поняття ширше, ніж поняття «архітектоніка». Архітектоніка є лиш одним з компонентів композиції. Під архітектонікою закінченої мови я розумію її поділ на складові частини, більш або менш закінчені в смисловому і формальному відношеннях (так звані «архітектонічні одиниці»). (Э. Г. Ризель, О так называемой архитектонической функции языково-стилистических средств.— Ученые записки 1-го Московского государственного института иностранных языков, т. 10, М., 1956, стр. 152). Архітектонічними одиницями автор вважає поетичну строфу, абзац, главу, діалог, опис природи та ін.

диційну схему наукової статті, жанр якої відомий на Україні ще від часів «Харьковского еженедельника» (1812) [1].

Монографія, як жанр наукової праці, значно менше обмежена вимогами до її структури, ніж наукова стаття; композиція її диктується темою, методикою дослідження і, як правило, рисами авторської індивідуальності пишучого [2].

Проте як стаття, так і монографія обов'язково — ця традиція порушується дуже рідко — має в своєму складі такі композиційні «вузли» (вони легко вичленовуються), як 1) введення в тему, виклад методики досліджень; 2) виклад результатів дослідження; 3) підсумки зробленого.

Введення в тему, виклад методики досліджень. У статті вступна частина не виділяється, як правило, в окремий розділ, а займає один чи кілька перших її абзаців. У монографії це найчастіше окремий розділ, який має або загальний заголовок («Вступ») або конкретний, тематичний заголовок (у свою чергу, цей розділ може членуватися на менші частини).

Вступна частина коротко інформує про те, чим була викликана поява даної праці і який підхід до розв'язання поставленого завдання обирається. Відомості про праці на цю ж або близьку тему подаються у вигляді посилань на джерела (з більш чи менш докладною характеристикою їх).

У статті введення в тему може бути висловлене одним реченням (це найчастіше зустрічається у вузькотематичних збірниках). Наприклад: «У цій роботі пропонується установка для реєстрації розсіяних рентгенівських променів з автоматизованою електронною схемою контролю інтенсивності первинного пучка рентгенівських променів» (10, 45).

Виклад результатів дослідження. Увесь виклад з точки зору композиційного (і навіть з точки зору використання поліграфічних засобів) поділяється на дві неоднорідні і нерівнозначні частини: основний текст і допоміжний апарат (ілюстрації, приклади, посилання на літературу, додатки та ін.). В основній частині викладаються нові дані, здобуті дослідником. Виклад тут повний; докладність і грунтовність внутрішньо вмотивована і не може вважатися надлишковою інформацією.

Досить важливим з точки зору композиційної є спосіб введення в текст прикладів та ілюстрацій. Приклад може вводитись як засіб демонстрації викладених положень у дії; тоді він відіграє композиційно другорядну роль. Проте приклад може бути й основою, на якій базується доказ; тоді він входить до

---

[1] М. А. Жовтобрюх, Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.), К., 1963, стор. 13.

[2] Що стосується інформаційно-реферативного повідомлення, то воно композиційно монолітне, не членується і наближається своєю структурою до останньої, підсумкової частини статті (іноді до її резюме).

складу основної частини і служить вихідним матеріалом для висновків, які в цьому випадку мають вузький, частковий характер.

Важливим елементом композиції наукового тексту є система способів передачі чужої мови. Будь-який науковий текст як обов'язковий компонент викладу містить огляд літератури; крім того, у ході викладу нових, добутих автором відомостей виникає потреба посилювати авторську думку висловленнями авторитетних вчених або, навпаки, заперечувати, спростовувати висловлене кимось і т. ін. У зв'язку з цим у науковому стилі сформувався цілий ряд прийомів передачі чужої мови. Один з найхарактерніших з них — це прийом цитації. Цитата найчастіше виступає як засіб підкріплення авторської думки; проте вона може бути наведена і для того, щоб протиставити їй авторську думку; в цитаті для автора може бути важливим не тільки її зміст, але й форма (часто цитата виступає на місці формулювання якогось положення, оскільки це положення са́ме у такій формі стало загальновідомим).

Цитата у вигляді окремого закінченого речення або кількох речень, оформлена відповідними пунктуаційними засобами, найчастіше композиційно не «вписується» в абзац, а помітно виділяється в ньому як чужорідне тіло (це підкреслюється і змістом авторських слів, які її обрамлюють). Наприклад: «К. Маркс писав: «Процес і право так само тісно зв'язані одне з одним, як, наприклад, форми рослин зв'язані з рослинами, а форми тварин — з м'ясом і кров'ю тварин. Один і той же дух повинен одушевляти судовий процес і закони, бо процес є тільки форма життя закону, отже, прояв його внутрішнього життя» *. З цього твердження, яке однаковою мірою стосується будь-якого, а не лише судового процесу і, отже, будь-якої процесуальної норми, для нашої теми випливають важливі висновки» (**1**, 101) [1].

Одним з найпоширеніших (після цитації у її «чистому» вигляді) є прийом «вмонтування» цитати в авторський текст: цитата є компонентом речення, підпорядкованим загальній структурі речення (посилання на джерело здійснюються як підрядкові примітки). Такий спосіб цитації, порівняно з попереднім, дає авторові більші можливості для висловлення своєї оцінки цитованого, наприклад: «З особливою гостротою засуджував Чернишевський розпалювання національної ворожнечі між українцями та поляками і пропагування класового миру між українцями Галичини. Навіщо «львівське «Слово» в кожному рядку твердить русинському народові: «вважай своїми ворогами всіх поляків, вважай своїм другом кожного русина»,— навіщо воно прищеплює русинському народові цю фальш? * — з обуренням писав він. І далі дуже переконливо з революційно-

[1] Зірочкою позначаються підрядкові примітки у цитованому тексті.

демократичних позицій роз'яснював, що «малоруський пан і польський пан стоять на одній стороні, мають однакові інтереси...» *» (24, 242).

Крім цитації, існують ще й інші способи передачі чужої мови. Крайньою точкою, діаметрально протилежною до цитації, є так звана непряма мова, яка у науковому стилі характеризується тим самим набором визначальних рис, що й в інших стилях української літературної мови. Чиясь думка може переказуватись у вигляді непрямої мови (і оформлятися як непряма мова), але з неоднаковим наближенням до тексту; про ступінь її наближення до тексту свідчить звичайно наявність чи відсутність посилання на джерело в кінці такого переказу (в усіх випадках посилання на джерело на початку висловлення є обов'язковим; посилання ж у кінці свідчить, що слова автора переказувалися із значним наближенням до тексту). Наприклад: «У порівняльній граматиці слов'янських мов Ф. Міклошича питання історичного розвитку структури речення, з огляду на своєрідне розуміння автором предмета синтаксису, зовсім не ставиться. Тому в порівняльному синтаксисі Ф. Міклошича можна знайти лише поодинокі часткові розробки чи зауваження, які мають відношення до проблеми розвитку структури речення. Так, наприклад, Ф. Міклошич цілком справедливо вважає, що в зворотах типу староукр. або рос. діал. **трава косити** називний відмінок імені зовсім не є результатом заміни знахідного відмінка прямого додатка * і що, таким чином, ці звороти слід розглядати як залишки давніх конструкцій з інфінітивами, якісно відмінних від теперішніх» (22, 17). Порівняйте переказ без другого посилання: «Явище розбігання Галактик було теоретично передбачено в 1922 р. талановитим вітчизняним вченим О. О. Фрідманом, тобто за сім років до виявлення цього явища експериментально Хабблом *. Він стверджував, що метрика простору-часу, геометрія нашого світу змінюється з часом, а тому змінюються відстані між будь-якими об'єктами в просторі. Неправильно було б вважати, що розбігання Галактик відбувається лише по відношенню до Землі, як до особливого місця в Космосі. Розширюється вся система Галактик, тому з будь-якої з них можна було б спостерігати «червоне зміщення» (2, 63).

Між цими двома крайніми точками — цитацією і непрямою мовою — міститься кілька перехідних щаблів.

Перехідним випадком між цитацією і непрямою мовою є такий спосіб передачі чужої мови, при якому чужа мова зберігається по можливості точно і повно, відступи від тексту мінімальні, однак прямого цитування немає. Таке висловлення складається, як правило, з складнопідрядного речення з непрямою мовою і прямої мови, яка приєднується до цього речення, «прилягає» до нього (слова автора тут найчастіше відсутні, а

сама пряма мова ніякими пунктуаційними знаками не виділяється). Словами автора, що вводять пряму мову, в цьому випадку служить речення з непрямою мовою. Наприклад: «Л. Н. Курчиков досліджує окремі аспекти філософського значення поняття інформації. *В статті «Про цінність інформації»* (32) *він говорить, що в людських знаннях цінність інформації має об'єктивний характер, бо вона зв'язана з об'єктивною істиною.* Істинна інформація про навколишній світ становить для людини цінність насамперед тому, що дозволяє правильно орієнтуватись та доцільно діяти (32, 120)» (30, 37).

Як бачимо, висловлення виразно розпадається на дві частини. Перша з них оформлена як непряма мова; друга частина тут — це пряма мова (як свідчить посилання на сторінку в кінці речення), тільки без відповідних пунктуаційних знаків. Обидві частини тісно пов'язані за змістом і створюють разом синтаксичну і смислову цілість.

Інший різновид цього (перехідного між прямою і непрямою мовою) способу передачі чужої мови був свого часу описаний О. М. Гвоздєвим. Висловлення тут теж виразно розпадається на дві частини: перша оформлена у вигляді так званої прихованої непрямої мови, друга — у формі прямої мови. У прихованій непрямій мові «зміст чужої мови викладається автором у найзагальнішому вигляді, нерідко справа обмежується тільки повідомленням теми чи перерахуванням тих питань, які зачіпаються тією чи іншою особою, без розкриття того, що висловлювалось з цього приводу даною особою. Прихована непряма мова повідомляє про сам факт чужої мови і дає відомості про загальний її зміст» [1], ось приклад: *«У статті А. Бинкова «До питання про систему методології та методів у діалектичній логіці» висувається досить несподівана пропозиція — розв'язати дану проблему, перейменувавши її.* Більша частина математичних методів і засобів, які ми застосовуємо в інших науках, *вважає він,* є не частково науковими, філософсько-логічними методами. Наприклад, математична дедукція, аксіоматичний та інші методи виявляються не математичними методами, а найбільш загальними логічними методами, які застосовувались переважно в математиці, а зараз відкриваються можливості для їх застосування в інших науках — механіці, фізиці, біології тощо. Те ж сама стосується і символічної мови та методу в математиці. Вони виявляються не математичними мовою та методом, а логічним методом та мовою, які використовувалися в логіці значно раніше, ніж в математиці. Ми вважаємо, *продовжує А. Бинков,* невірним твердження про застосування частково наукового методу в інших науках; правильніше буде го-

[1] А. Н. Гвоздев, Очерки по стилистике русского языка, М., 1955, стр. 455.

ворити про розширення знання того чи іншого методу, який за своєю суттю є загальнологічним методом (7, стор. 331—332)» (2, 81).

У наведеному прикладі виділені вставні конструкції і посилання на сторінки в кінці свідчать, що це чужа мова, переказана досить близько до тексту. Перше речення лише в загальних рисах знайомить читача з концепцією названого автора. Цей спосіб відтворення чужої мови набув надзвичайно великого поширення (особливо в останнє десятиліття) і виробив цілу систему спеціальної «документації» чужої мови: авторські слова в ньому чітко розмежовують ті частини чужого тексту, які переказуються, і ті, які лише коментуються; майже завжди в тексті є посилання на сторінки праці, яка переказується.

Непрямою вказівкою на ступінь наближення переказуваного до тексту є дієслово-присудок в словах автора: воно характеризує спосіб переказування.

Це переважно дієслова емоційно нейтральні або виразно книжні; вони або дуже загально позначають мовлення як процес, або частково розкривають конкретний зміст наведеного висловлення, порівняйте: *сказати, говорити, заявляти, вказати, зазначити* — з одного боку, *і твердити, стверджувати, заперечувати, нагадувати, запевняти* та ін.— з другого. Поряд з дієсловами у ролі присудків тут вживаються дієслівно-іменні словосполучення цього ж семантичного плану *(висловити згоду* (думку, надію, побажання, сумнів), *намагатися заперечувати, бути змушеним визнати, звернути увагу, спростувати твердження* та інші).

До складу дієслів-присудків у головному реченні прихованої непрямої мови входять майже всі ті дієслова, які вживаються як присудки в авторських коментарях.

У міру наближення до власне непрямої мови коло дієслів-присудків у головному реченні таких конструкцій розширюється (за кількістю одиниць, які можуть виступати в ролі присудків, конструкції з цитатами і з непрямою мовою розрізняються дуже виразно). Пояснюється це тим, що конструкції, ближчі до непрямої мови, не тільки вводять чуже висловлення, але й відповідним чином інтерпретують його: чужа мова в таких конструкціях зазнає скорочень, частина її цитується, а частина просто переказується й оцінюється. Звертає на себе увагу й така взаємозалежність: чим значніших і помітніших змін зазнає пряма мова, тим більшою є потреба в авторській оцінці (що й веде до розширення семантичного складу дієслів-присудків).

Що стосується другої частини цих конструкцій — прямої мови, то вона має багато спільного з цитатою, відрізняючись тільки тим, що не має зовнішнього оформлення цитати (насамперед лапок); купюри в ній не позначаються крапками; здійснюються деякі лексичні зміни (у напрямку «стягнення» кон-

струкції). Якщо частина конструкції, яка містить пряму мову, значна за обсягом, вона може супроводжуватися вставними словами *(підкреслив, нагадав, зазначив)*, які вказують на її відношення до непрямої мови або на відношення між її частинами (часом значними за обсягом і складними структурою).

Найвіддаленішим від цитації є такий спосіб передачі чужих думок, при якому певна точка зору формулюється у найзагальніших рисах; прізвища вчених, які поділяють цю точку зору, найчастіше подаються в дужках, наприклад: «Проте більш грунтовне вивчення мутаційного процесу приводить багатьох дослідників до висновку про можливість спрямовувати мутації, а звідси і керувати спадковістю організмів (К. Уоддінгтон, Г. Штуббе, Г. Морган, Н. П. Дубінін, М. Демерець, А. Густафссон, С. М. Гершензон та ін.») (**2**, 117).

П і д с у м к и. Результативна, заключна частина статті у переважній більшості випадків, крім об'єктивних результатів дослідження, містить також дані про можливості їх застосування, про шляхи подальшої розробки цієї проблеми та ін. (позиція автора може бути висвітлена тут з більшою чи меншою докладністю).

Висновкова частина у невеликих за обсягом наукових статтях може бути стягнена до розміру одного речення. Таке речення найчастіше починається або вставним словом з висновковим значенням *(отже, таким чином)*, або займенником *(такий, цей)*, або сполучником *(ось, чому)*, які підкреслюють висновковий характер його (цю роль можуть виконувати також спеціальні, кожного разу інші, лексичні засоби).

Спеціальна організація висновків може проявлятися як членування тексту на кілька співмірних компонентів (з нумерацією їх). Наприклад: «Висновки. 1. Показано, що повної компенсації за допомогою терморезистора з α-const можна досягти лише для однієї температури.

2. Доведено, що при такому методі термокомпенсації на робочому інтервалі температур буде незначна перекомпенсація.

3. Наведено вирази для визначення температури, при якій значення перекомпенсації найбільше» (**20**, 124).

А р х і т е к т о н і к а тексту (як компонент його композиції) оперує більш або менш закінченими в смисловому і формальному відношеннях одиницями, з яких будується текст наукового твору (усіх його трьох композиційних компонентів).

Найважливішою для наукового тексту архітектонічною одиницею є абзац.

СТРУКТУРА НАУКОВОГО ТЕКСТУ

АБЗАЦ

Логічно-смисловою підставою для виділення абзаців у тексті є об'єктивний факт існування логічних єдностей, більших за судження. «Логічна єдність,— пише Г. Я. Солганик,— відповідає відносно закінченій думці або окремому етапу в її розвиткові. Будь-яка зв'язна мова легко і природно членується на відрізки, частини, які складають групи, сукупності тісно пов'язаних між собою суджень — логічних цілих. У писемній мові такі логічні цілі відділяються звичайно абзацами, але ці виділення часто не збігаються з логічними цілими. Назвемо виділену нами єдність логічною строфою». І далі: «Логічна строфа становить найбільш загальний структурний тип зв'язку суджень, в якому рух думки здійснюється через розгортання предиката або суб'єкта попереднього судження. Логічна строфа відповідає відносно повному розвиткові думки, який тільки намічається в судженні. У зв'язку суджень у логічній строфі відбивається зв'язок предметів і явищ об'єктивного світу. Ізольоване судження статичне, неповне за змістом. В логічній строфі воно набуває «життя», руху» [1].

Таким чином, логічна строфа у мисленні — це етап розвитку думки. У синтаксисі їй відповідають складні побудови, більші за речення (про них можна говорити насамперед у плані аналізу писемного тексту, на що свого часу вказував ще В. О. Богородицький) [2].

Основи вчення про складне синтаксичне ціле, обмежене у вигляді єдиного висловлення інтонацією й паузою («раздели-

[1] Г. Я. Солганик, О теоретических основах связи законченных предложений в речи и объединения их в сложные синтаксические единства (прозаические строфы).— Вестник Московского университета, Серия VII. Филология, журналистика. М., 1964, № 6, стр. 78.

[2] «...з розвитком писемності з'явилась можливість утворення більших складних речень, оскільки зір дає можливість охопити речення з значнішим обсягом» (В. А. Богородицкий, Общий курс русской грамматики, изд. 5-ое, М., 1935, стр. 206).

тельная пауза»), були закладені О. М. Пєшковським. Зокрема, він сформулював думку про те, що сполучення складних синтаксичних цілих у більші синтаксичні єдності складає абзац, а також про те, що межі між абзацами прокладаються «зверх міри подовженими паузами, оскільки особливих інтонацій, які принципово відрізняють абзац від складного цілого, немає»[1].

Надзвичайно цінним вкладом у розвиток вчення про складне синтаксичне ціле є теорія М. С. Поспєлова про переривчастість («прерывистость») викладу, згідно з якою речення, що стоять поряд, відбивають не плавний розвиток думки, а стрибок, розрив.

Реальною синтаксичною одиницею М. С. Поспєлов вважає не речення, а групу речень, які й утворюють авторське висловлення. Вичленуване з контексту, воно не змінює свого змісту, тому що його зміст не належить від інших висловлень, які оточують його в контексті; воно виявляється, таким чином, синтаксично незалежним від контексту[2].

Зв'язки всередині складного синтаксичного цілого, на думку М. С. Поспєлова, мають переривчастий характер[3] — це приєднальні і безсполучникові зв'язки, які здійснюються «сполучниками, сполучними словами і сполучними синтаксичними паузами».

Таким чином, реальною одиницею зв'язаного тексту виступає не окреме речення, а група тісно пов'язаних між собою самостійних речень, які утворюють якісно нову синтаксичну одиницю — складне синтаксичне ціле. Ця одиниця є проміжною ланкою — вона вичленовується у зв'язному тексті і, разом з тим, відповідно формує його,— між текстом твору й окремим його реченням.

Поняття «складного синтаксичного цілого» фігурує в сучасному мовознавстві не тільки у такому його словесному оформленні. Так, Г. Я. Солганик пропонує термін «прозаїчна строфа», мотивуючи його тим, що поетична строфа — це не тільки смислова й метрична, але й синтаксична єдність. Під прозаїчною строфою автор розуміє «групу взаємозв'язаних за смислом і синтаксично самостійних речень, яка виражає порівняно з окремими реченнями повніший розвиток думки. У мисленні прозаїчній строфі відповідає логічна єдність»[4].

---

[1] А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, М., 1956, стр. 459.

[2] Див.: Н. С. Поспелов, Проблема сложного синтаксического целого в современном русском языке.— Ученые записки МГУ, вып. 137. Труды кафедры русского языка, кн. 2. М., 1948.

[3] Н. С. Поспелов, Проблема сложного синтаксического целого в современном русском языке, стр. 53.

[4] Г. Я. Солганик, О структуре номинативных прозаических строф сложных синтаксических целых.— В зб.: Вопросы стилистики, М., 1966, стр. 156.

Складне синтаксичне ціле називають ще «ланцюгом речень, які об'єднуються спільністю значення і становлять певне синтаксично-семантичне ціле» [1].

Оскільки науковий стиль найчастіше реалізується у формі писаного тексту, а не усного мовного потоку, то реальною одиницею комунікації, більшою за речення, тут є абзац.

Не всі мовознавці погоджуються саме з цією назвою для одиниці тексту, більшої за речення. Частина дослідників не визнає цього терміна, виходячи з засади, що не слід переносити терміни з однієї галузі до іншої; інші не визнають цієї одиниці, виходячи з того, що вона базується не на власне мовних, а на логічних підставах. На нашу думку, абзац як одиниця тексту є явищем очевидним, і не рахуватися з ним не можна.

Слово «абзац» з поліграфічного терміна («частина тексту від одного відступу до другого, тобто від попереднього нового рядка до наступного» [2]) поступово стає терміном філологічним — адже таке графічне зображення відрізка висловлення не може не випливати з логічної структури останнього. «Композиційно-графічне оформлення відрізка висловлення,— за словами І. Р. Гальперина,— є лише писемним зображенням більш загальних принципів виділення» [3].

М. С. Поспелов визначає абзац як одиницю комунікативну: «Найскладнішою синтаксичною єдністю у зв'язній мові є авторське повідомлення, яке виділяється на письмі в окремий абзац і звичайно складається з групи висловлень, що мають, на відміну від окремого висловлення, безпосередню установку на слухача або читача, і тому виступають у зв'язній мові як закінчена комунікативна одиниця» [4]. Як бачимо, таке визначення дає підстави вважати «абзац» і синтаксичним терміном.

Закінченість, довершеність абзаца як комунікативної одиниці робить його надзвичайно важливою «архітектонічною одиницею»: абзац у композиції наукового твору виконує роль «основної несучої конструкції» (виділяючи у зв'язному тексті окремі його відрізки, автор організовує план змісту наукової праці, впорядковує його; у поділі тексту на абзаци проявляється авторський підхід до організації матеріалу).

Навіть з цих побіжних зауважень можна зробити висновок про те, що проблема структури абзаца є проблемою двосто-

---

[1] А. И. Белич, К вопросу о распределении грамматического материала по главным грамматическим дисциплинам.— Вестник МГУ, 1947, № 7, стр. 22.

[2] Є. В. Кротевич, Н. С. Родзевич, Словник лінгвістичних термінів, К., 1957, стор. 7.

[3] И. Р. Гальперин, Очерки по стилистике английского языка, М., 1958, стр. 227.

[4] Н. С. Поспелов. Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры.— Доклады и сообщения Института русского языка АН СССР, вып. 2, М., 1948, стр. 68.

ронньою: звернена всередину абзаца, вона повертається скоріше своєю лінгвістичною стороною, в той час як для розв'язання проблеми літературної композиції матеріал всередині абзаца виступає в надто дрібному вигляді; звернена ж назовні, ця проблема повертається своєю літературно-композиційною стороною, в той час як проблеми синтаксису, в зв'язку з тим, що «одиниця абзаца» веде у надто обширні простори «великого контексту», виявляються тимчасово затушованими [1].

Отже, умовно розчленувавши проблему структури абзаца на дві сторони — зовнішню і внутрішню, звернемося спочатку до проблеми зовнішньої, де нас насамперед цікавитимуть питання типів і характеру зв'язків між абзацами в межах «великого відрізка» тексту.

Почнемо з того, що поділ тексту на абзаци у науковому тексті максимально чіткий і відповідає системі логічної побудови викладу (зауважимо при цьому, що у писемному тексті, не призначеному для усного відтворення, роль роздільної паузи [2] виконує графічне відмежування одного абзаца від другого). Кожен наступний абзац, як правило, розвиває думку попереднього, випливає з нього і пов'язується з ним певними засобами зв'язку. У той же час кожен абзац становить більш або менш закінчену одиницю як у комунікативному, так і в структурному відношенні.

Абзаци наукового тексту відрізняються від абзаців художнього тексту значно більшою єдністю змісту і логічною послідовністю викладу. Причина цього криється у тому, що абзаци художнього прозового твору, як правило, більші за обсягом, складніші будовою і містять у собі не одне, а кілька висловлень, між якими зв'язок послаблений; цим смислова цілісність абзаца художнього тексту значною мірою порушується.

Як відомо, взаємодія частини і цілого у художньому стилі інша, ніж у науковому: якщо в науковому стилі така взаємодія звичайно обмежується логічним, понятійним планом, що в стилі художньому ця взаємодія багатопланова і змінна.

Типи абзаців у науковому тексті, кількість їх, специфіка зв'язків між ними — усе це залежить насамперед від змісту матеріалу, який повідомляється, а також від «стильової фак-

---

[1] Н. С. Поспелов, Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры.— Доклады и сообщения Института русского языка АН СССР, вып. 2, М., 1948, стр. 108—109.

[2] Дослідники відзначають також композиційну роль паузи. Вона «споріднена з тією, яка характеризує перехід від одного параграфа до другого, від однієї глави до другої. Це пауза, яка підбиває підсумки сказаного на якомусь більш чи менш значному відрізку тексту і підготовляє до наступного, теж більш чи менш значного його відрізка» (Т. И. Сильман, Структура абзаца в прозе Лессинга, Гете и Гейне.— Филологические науки, 1961, № 4, стр. 108).

тури» — манери викладу, властивої авторові чи типової для даного жанру. Так, поряд з текстами, в яких кожен наступний абзац чітко відмежований від попереднього і містить нову думку, є й такі наукові тексти, в яких перехід від абзаца до абзаца виявлений нечітко, а самі абзаци мають однакову або схожу будову (в окремих текстах автор обирає всього кілька типів абзаца з усіх можливих — якщо це внутрішньо мотивується тематичним планом). При суворо логічному розгортанні викладу з дотриманням послідовності у ланцюгу доказів межі між абзацами не дуже відчутні (вони схожі на межі між реченнями): перехід від одного абзаца до другого здійснюється плавно, без стрибків; анафорично вживані займенники об'єднують два або кілька абзаців у більш тісну смислову єдність. Сполучники і сполучні слова служать засобом вираження таких смислових зв'язків між абзацами, як продовження, підсилення, протиставлення, зіставлення та ін. Зміцнюють зв'язки між абзацами різноманітні типи повторів і синтаксичний паралелізм початкових речень двох або кількох абзаців [1]. Можна приєднатися до думки М. Г. Свотіної про те, що з точки зору типів зв'язків між абзацами вони можуть бути поділені на відносно незалежні, залежні й однорідні (абсолютно незалежних абзаців у контексті цілого твору немає, оскільки усі абзаци в ньому об'єднані спільною темою [2]).

Відносно незалежними вважаються абзаци на початку глав, розділів, на початку викладу (у них звичайно висловлюється нова думка). Такі абзаци зв'язані з попереднім матеріалом лише логічно, за змістом.

Залежні абзаци зчеплені між собою в ланцюг, в якому кожна ланка зв'язана як з попередньою, так і з наступною. Зв'язок здійснюється спеціальними лексичними скріпами і синтаксичними засобами (найчастіше це сполучники, сполучні слова, вставні слова, дієприкметникові й дієприслівникові звороти та ін.). Серед залежних абзаців (види яких М. Г. Свотіна спеціально не розглядає) слід виділити такий їх тип, при якому абзац може з'єднуватися з попереднім значенням узагальнення: викладене у попередньому чи попередніх абзацах підсумовується у наступному, що спеціально наголошується займенниками **такий, така, таке**; **цей, ця, це** з підсилюючою часткою **же**, сполучником і т. ін. Наприклад: «За даними іноземних фірм хвильова передача при великих передаточних відношеннях має більшу

---

[1] Як бачимо, зв'язки між абзацами формально виражаються тими ж самими засобами, що й між окремими реченнями в межах абзаца, проте «роз'єднальна сила паузи» (О. М. Пєшковський), яка діє при переході від абзаца до абзаца, превалює над усіма синтаксичними відношеннями.

[2] М. Г. Свотина, Связи между абзацами в языковой практике Н. А. Добролюбова (на материале статей об Островском).— В зб.: Вопросы русского языкознания, Саратов, 1961.

навантажувальну здатність, малі габарити і порівняно високий к. к. д. (0,7 при $i=10^6$).

Це пояснюється тим, що зачеплення багатопарне і здійснюється дрібномодульним, що, з одного боку, зменшує тиск між зубцями, а з другого, зменшує швидкість ковзання, отже, і знос» (18, 73).

Однорідні абзаци характеризуються однотипністю зв'язків, однаковими початками, повторенням окремих граматичних форм і конструкцій на початку кількох абзаців. Особливо виразно проявляється однорідність абзаців тоді, коли вони починаються словами, які розчленовують думку (*по-перше, по-друге, насамперед, зокрема* та інші).

З синтаксичної точки зору значно перспективнішим є аналіз структури самого абзаца, тобто «внутрішньої сторони».

Одним з найпоширеніших структурних типів абзаца наукової мови є абзац, присвячений розкриттю окремої теми (вона цим абзацом вичерпується). Тоді «мікротеми» окремих речень виступають як будівельний матеріал для теми абзаца: перше речення формулює основну тему, наступні розкривають і обґрунтовують її з різних боків, останнє речення узагальнює, підсумовує сказане. Часом для підсилення головної думки використовується прийом повторення її в кінці абзаца (особливо в тих випадках, коли думка розгортається від твердження до доказів).

На цьому, очевидно, й базується твердження Т. І. Сільман про те, що однаково важливим у проблемі структури абзаца є і початок, і кінець його: початок формулює тему, створюючи щось на зразок заголовка; далі йде деталізація теми, а кінцівка абзаца підбиває підсумок висловленню.

Проте не завжди в абзаці можна вичленувати чітко сформовану кінцівку. Беззаперечним, на нашу думку, є лише виділення першого речення як такого, що містить основну його думку («тему» абзаца). В усьому іншому абзаци можуть і не бути схожими між собою щодо їх структурно-смислового членування (нагадуємо, що структура абзаца залежить від способу організації в ньому плану змісту, а тут можливі принаймні три названих способи — ланцюговий, паралельний і ключовий — як у «чистому вигляді», так і з неяскраво виявленою перехідною структурою).

З усього сказаного тут про структуру абзаца можна зробити такі попередні висновки: 1) структура абзаца визначається кожного разу організацією плану змісту в абзаці; 2) оскільки кожен новий абзац є новим етапом у розвитку думки, а основним «акумулятором» нового в абзаці є перше його речення, то його й слід вважати головним, визначальним компонентом структури абзаца; 3) щоб ця головна думка, сформульована у першому реченні абзаца, об'єднувала абзац у структурно-смис-

лову єдність, компоненти її повинні повторюватися на всьому протязі абзаца.

Таким чином, внутрішній смисловий зв'язок між реченнями в абзаці здійснюється насамперед через повторення у кожному його реченні якогось одного, особливо важливого для даного абзаца, поняття (це може бути повторення того самого слова чи словосполучення, якоїсь частини словосполучення; заміна родо-видова і видо-родова; вживання «відсилаючих» займенників та ін.).

Спробу описати цю повторюваність у вигляді формальних правил здійснила Є. В. Падучева. Для встановлення закономірностей внутрішнього зв'язку між реченнями в абзаці вводиться поняття «домінованого імені» («доминированное имя»), встановлюється два типи його — пряма й непряма домінованість (залежно від того, чи «ім'я» безпосередньо називає предмет, уже згадуваний в абзаці, чи описово, включено). Закономірність, яку Є. В. Падучева вважає основною, стосується саме початкового «імені»: «...в усіх фразах абзаца, крім першої, початкове ім'я не може вибиратися довільно; ім'я може бути початковим у даній фразі, тільки якщо воно домінованe» [1].

Спосіб вираження домінованого члена в реченнях, що входять до складу абзаца, визначає більшу чи меншу самостійність речень в абзаці (і одночасно ступінь зцементування речень між собою).

Так, домінований член може повторюватися в кожному реченні (з певними варіаціями — з означенням, що з'являються у наступному реченні, з уточненнями, з використанням описових і навіть синонімічних засобів),— тоді зв'язок між реченнями послаблюється. Домінований член може замінятися займенником або й зовсім опускатися (як такий, що легко встановлюється з контексту) — тоді зв'язок між реченнями зростає, самостійність їх зменшується (аж до повної її втрати поза контекстом всередині абзаца).

Наявність такого типу зв'язків усередині абзаца не виключає, проте, наявності в ньому інших типів зв'язків. У той час як в усній мові існують дуже багаті й різноманітні засоби вираження з допомогою інтонації логіко-синтаксичних відношень між сусідніми реченнями контексту, на письмі — пунктуаційно — ці відношення не позначаються ніяк (крапка між реченнями вказує лише на їх обсяг і ступінь смислової близькості; двокрапка і тире позначають дуже велике і нечітко визначене коло причиново-наслідкових і роз'яснювальних зв'язків між реченнями; усі інші типи зв'язків графічно не виражаються).

[1] Є. В. Падучева, О структуре абзаца.— Ученые записки Тартусского государственного университета, 1965, вып. 181, Труды по знаковым системам, 2, стр. 288.

У межах абзаца зв'язки між реченнями можуть бути виражені формально (синтаксичними і лексичними засобами), а можуть здійснюватися шляхом звичайного «прилягання» наступного речення до попереднього.

Наявність чи відсутність таких формальних зв'язків між реченнями, їх кількість і характер випливають як на структуру абзаца, так і на його комунікативні властивості.

Від наявності чітко виражених (формальними засобами) зв'язків між реченнями в абзаці залежить і більша чи менша самостійність окремого закінченого речення в контексті (зв'язок тут обернений: чим більше міжфразових зв'язків, тим менша самостійність речення і навпаки — чим менше зв'язків і чим слабше вони виявлені, тим речення незалежніше від контексту [1]).

Постійно зростаюча кількість слів і речень, які використовуються як засоби зв'язку між компонентами тексту, свідчить про те, що у мові знаходить своє відбиття постійний і активний процес мислення — процес диференціації форм відношень. З цією метою використовуються не тільки вже наявні в мові так звані службово-лексичні слова, але й вибираються з різних лексичних категорій одиниці, які ніколи не використовувались як засоби зв'язку в межах речення.

Усі засоби зв'язку між реченнями у межах абзаца розпадаються на 1) граматичні засоби зв'язку (сполучники, а також близькі до них за функціями частки і вставні слова; порядок слів, синтаксичний паралелізм, структурні типи речень); 2) лексичні засоби зв'язку (лексичний повтор, займенники, синономічно-узагальнююча заміна, анафора, протиставлення, «фразові скріпи») і 3) семантичні засоби зв'язку.

ГРАМАТИЧНІ ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ МІЖ РЕЧЕННЯМИ В АБЗАЦІ

С п о л у ч н и к и. За свідченням О. М. Пєшковського, всі сурядні сполучники складного цілого можуть вживатися і після роздільної паузи, і хоч сила роздільної паузи перемагає єднальну силу сполучника (тобто речення стають ін-

---

[1] Контекст у мовознавчій літературі є поняттям, визначуваним дуже неоднаково: це може бути і словесне оточення, і ситуація мовлення, і жанр висловлення (див.: G. S t e r n, Meaning and Change of Meaning, Göteborg, 1931, p. 139). Проте найточнішим (і найприйнятнішим для нас) є таке його визначення: контекст — це «сполучення слова, що семантично реалізується (тобто слова, відносно реалізації значення якого контекст вичленовується), зі вказівним мінімумом (тобто елементом мовного ланцюга, який несе семантичні вказівки, що вимагаються)» (Н. Н. А м о с о в а, Основы английской фразеологии, Л., Изд-во ЛГУ, 1963, стр. 28).

тонаційно самостійними), смислові стосунки між ними виявляються підкресленими, виділеними як стосунки протиставлення, приєднання, обмеження, допустовості (залежно від значення сполучника).

Давно помічено, що сполучник, який стоїть на початку речення, забарвлює своїм логічним змістом усе речення; той же сполучник усередині речення скоріше наближається до частки і має значно менший вплив на все речення [1].

Це можна підтвердити хоча б таким спостереженням: враження спокійного, плавного руху думки при відносній самостійності окремих речень справляє такий абзац, у якому жодне речення не починається протиставним сполучником (зв'язки між реченнями у цьому випадку начебто приховані, хоч і здійснюються рядом інших засобів). Наявність протиставних сполучників одразу ж створює враження різкого повороту думки.

У багатьох випадках протиставні сполучники (виразний логічний характер яких не раз відзначався) при винесенні на межу між двома самостійними реченнями особливо сильно виявляють ці свої властивості.

Зв'язки між реченнями можуть здійснюватись не лише сполучниками сурядності, а й сполучниками підрядності (найчастіше причиновими).

Слід мати на увазі, що від того, наскільки смислові відношення між компонентами в межах складного речення тісні, залежить і роль у них сполучних засобів: чи вони виступають як сполучники сурядності і підрядності, чи вони виконують роль показника наявності між цими компонентами досить віддалених і невизначених точно зв'язків (у такій ролі можуть виступати і сполучники підрядності).

Речення, у яких сполучник підрядності стоїть у їх абсолютному початку, не мають нічого спільного з тими складними реченнями в художніх текстах, які розчленовуються певним чином для досягнення виразнішого емоційно-експресивного звучання частин цілого. Ось типовий для наукового стилю текст: «Нам здається, що потребує більш грунтовного аналізу питання про зміну співвідношення власне інформаційної та обчислювальної частини моделі. Бо якщо ми констатуємо перехід все більшої кількості наукових положень, причому найбільш фундаментальних, з інформаційної частини мови до обчислювальної, то ми і в цьому разі залишаємось на рівні констатації факту математизації науки» (2, 85).

---

[1] «Сполучник **«і»** ставиться на початку нового незалежного речення після паузи... і виражає уявлення про те, що це речення є наслідок попереднього, висновок з нього чи взагалі прилягає до попереднього... **Але, а** з'єднують рівнозначні частини всередині речення і рівносильні речення, виражаючи протиставлення, розділення, протиріччя» (Д. Н. Овсянико-Куликовский, Синтаксис русского языка, изд. 2-ое, Спб., 1912, стр. 176—277).

Як бачимо, ні про яку неповноту, несамостійність речення, яке починається сполучником підрядності, не може бути і мови.

Заслуговує на увагу думка Н. С. Дмитрієвої [1]: вона вважає, що причиною такого розчленування складного цілого є відносна самостійність причинового мотивування. Інша причина, яку висуває авторка,— намагання зробити речення меншим за обсягом — видається нам сумнівною. Адже таке членування складнопідрядного речення, про яке тут ідеться, здійснюється у мові дуже рідко, а на інші типи складнопідрядних речень взагалі не поширюється; скорочення ж розміру речення для його спрощення звичайно здійснюється іншими шляхами.

Свідченням того, що причинове мотивування має тенденцію до більшої самостійності, ніж інші типи мотивування у реченні, може бути той факт, що сполучник **бо** може стояти на початку значного за обсягом ускладненого речення, відокремлюваного від попереднього і наступного дужками. Причинові речення вживаються для вираження різного роду авторських оцінок описуваного факту, саме це їх значення і послужило підставою для виділення їх не тільки дужками, але і крапкою. Ось приклад такого відокремлення: «Інша справа, якщо А. Бинков має на увазі, що всі без винятку методи та теорії математики *(бо всі вони раніше чи пізніше починають застосовуватись у інших науках)* є насправді загальнологічними, що математику взагалі доцільно звести до логіки» [2, 81].

На нашу думку, речення розглядуваного типу, властиві насамперед науковому стилю мови, є самостійними реченнями. Наявність же сполучника підрядності реалізує причиново-наслідкові зв'язки між двома самостійними реченнями, які в інших випадках формально не виражаються. Зрештою, ця думка не нова [2].

Частки, крім своєї прямої функції, за певних умов служать показниками синтаксичних відношень (виділення, приєднання, результативності) після роздільної паузи. О. М. Пєшковський, розглядаючи підсилювальні частки, вказував, що вони служать засобом зв'язку речення з контекстом: «Всяке підсилення виступає завжди на тлі чогось непідсиленого, а це тло дається (або передбачається) в попередньому мовленні» [3]. На-

---

[1] Н. С. Дмитриева, Из наблюдений над языком В. И. Ленина. Материалы и наблюдения по русскому языку.— Ученые записки Башкирского государственного университета, вып. 9. Серия филологических наук, Уфа, 1961.

[2] «Визначаючи існування самостійних речень, які починаються «підрядними» сполучниками, ми просто вводимо в коло наукового вивчення факти, які до цього часу залишалися без уваги, хоча мають достатню давність і значне поширення». (И. А. Фигуровский, От синтаксиса отдельного предложения — к синтаксису целого текста.— «Русский язык в школе», 1948, № 3, стр. 15).

[3] А. М. Пешковский, Наш язык, ч. I, М., 1925, стр. 84.

приклад: «В літературі нема ніяких даних про одержання безводних роданідів цих металів. *Саме* тому ця група сполук широко вивчається в останні роки» (25, 109); «З оксохінолятами дещо схожі нікотинати. Останні для р. з. е. вивчено дуже погано. *Лише* в 1963 р. з'явилось більш-менш повне повідомлення про одержання цих сполук» (25, 154).

Вставні конструкції, які, за словами О. М. Пєшковського, стоять «на рубежі між вставними словами і сполучниками» і встановлюють «відношення даної думки до попередньої або наступної» [1] (йдеться про слова типу *отже, в цілому, наприклад, навпаки, по-перше* та ін.), після роздільної паузи виконують роль сполучників, встановлюючи взаємозалежність між двома сусідніми реченнями або реченням і контекстом. Наприклад: «Якщо ж судно не керується САР... то, вже виходячи з умов стійкості за Гурвіцем, бачимо, що рух досліджуваного об'єкта нестійкий. *Отже,* рух судна з глибоко зануреними крилами може бути стійким тільки при використанні автоматичного регулювання...» (15, 137); «Яку б ми не взяли гіпотезу походження вірусів, жодна з них не виводить їх з первинного синтезу органічних сполук. *Наприклад,* Р. Грін (1935), П. Ледлоу (1938), А. Львов (22) розглядають їх як нащадків бактерій, деградованих під впливом паразитичного життя в інших істотах» (2, 104).

Характеризуючи особливості таких вставних слів, акад. В. В. Виноградов зазначає, що «модальні слова цього типу виражають не співвідношення пов'язуваних синтаксичних одиниць, а позначають різні види логічного чи експресивного відношення наступної думки до попереднього повідомлення. Вони не викликаються самим цим повідомленням. Вони характеризують суб'єктивну манеру переходу від однієї думки до іншої або приєднання однієї думки до іншої» [1].

У мовознавчій літературі неодноразово підкреслювався книжний характер цього типу вставних слів, належність їх до писемної, а не до усної мови. Так, зокрема вказується, що вставні слова цього типу не зареєстровані навіть серед «рідкісних і індивідуально вживаних слів» у дослідженні А. Б. Шапіро, присвяченому синтаксисові російських народних говірок; не зустрічаються вони і в обласних словниках, як російських, так і українських.

Порядок слів у реченні також служить проявом його зв'язків з контекстом (загальновідомо, що найменша перестановка слова у писаному тексті або його пропуск веде за собою значні зміни у контексті, більшому за речення).

Так, саме до явищ порядку слів як засобу пов'язання речень слід віднести локалізацію засобів зв'язку: розміщення їх на

[1] В. В. Виноградов, Русский язык, М., 1947, стр. 739.

початку речення (ми маємо на увазі не лише граматичні, але й лексичні засоби зв'язку між реченнями) впливає на подальший порядок слів у реченні.

Як приклад, можна назвати той випадок, коли елементами зв'язку між реченнями в абзаці служать обставини. Перемішуючись у абсолютний початок речення, вони спричиняються до зміни місця присудка: «Так, якщо ми візьмемо біологію у тому її стані, коли у ній перемогла еволюційна теорія, то навряд чи можна заперечувати, що «перехід до етапу абстрактного мислення» вже там відбувся. *У всякому випадку у цей час в біології виникає* система понять та зв'язків між ними, які виражають суть предмета дослідження цієї науки — вид, спадковість, мінливість, природний добір, міжвидова боротьба, внутрішньовидова боротьба і т. ін.» (2,84).

Оскільки порядок слів (як і вставні слова) належить до тих синтаксичних категорій, які відзначаються неоднопланові-стю і проявляють себе у синтаксичних інгредієнтах різного рівня (абзац — речення), ми його розглядаємо в окремому розділі.

Засобом посилення логічного зв'язку між реченнями є також паралельна їх будова. Синтаксичні структури вважаються паралельними, якщо кожен відрізок висловлення, який зветься паралельною конструкцією, має однакову кількість членів, а ці члени в свою чергу перебувають в однакових синтаксичних відношеннях з однаковим порядком їх розташування. Необхідною умовою паралельності є наявність смислових зв'язків між висловленнями, що входять до паралельних конструкцій.

Використання паралельних синтаксичних конструкцій базується на тому, що вони дають змогу підкреслити логічний бік висловлення: у такій конструкції однопланові повідомлення набувають однакової синтаксичної форми, роблячи виклад думки чітким і прозорим; крім того, якщо певні факти подаються в однакових конструкціях, то це допомагає їх поєднанню при читанні, наштовхує на певні узагальнення, дає змогу зіставляти однакові, контрастні чи нерівнозначні факти, охопити усю картину викладу одним поглядом, виділивши в ній найсуттєвіше (зокрема, зіставляються в таких конструкціях невідомі факти з більш відомими, часткове з загальним).

Однакові синтаксичні конструкції сприяють узагальненню окремих висловлень для доведення певної думки. Об'єднання кількох положень паралельними конструкціями допомагає зробити висновок, який звичайно зв'являється в кінці висловлення або передує йому. Паралельні синтаксичні структури допомагають чітко сформулювати суму ознак певного явища, відмінності між явищами, диференціацію явищ.

У тих випадках, коли кожне положення набуває певного значення тільки у тісному зв'язку з усіма іншими, цей тісний зв'я-

зок здійснюється за допомогою паралельної конструкції: «В російській хімічній термінології назви бінарних сполук, як правило, складаються з двох слів — прикметника та іменника. *Перша частина* (прикметник) *походить від елемента,* який здатний утворювати негативну валентність. *Друга частина* назви належить до позитивного елемента» (**9**, 55).

За допомогою паралелізму конструкцій створюється і підтримується єдність, система у викладі навіть дуже складного і обтяженого подробицями матеріалу: «Напругою початкової (нестійкої) іонізації $v_{поч}$ називається така найменша напруга, при якій в ізоляції можуть відбуватися іонізаційні процеси слабкої інтенсивності, що при короткочасній дії не супроводжується руйнуванням ізоляції або зниженням напруги ізоляції.

Напругою критичної (стійкої) іонізації $v_{кр}$ називається така найменша напруга, при якій в ізоляції можуть відбуватись іонізаційні процеси значної інтенсивності або ковзні розряди, що здатні спричинити руйнування ізоляції і супроводжуються зниженням напруги ізоляції нижче від початкового значення» (**16**, 121).

Оформлення декількох відрізків висловлення у вигляді однакових синтаксичних конструкцій, до того ж супроводжуване однотипним оформленням цифрових, буквених і символічних показників створює графічно однотипні структури, які легко охоплюються зором (вони, як правило, і не розраховані на усне відтворення).

«Якщо

$$A^{i}_{|\beta v} = 0, \tag{28}$$

то G_r-зв'язний простір називається простором без скруту, в протилежному випадку — простором з скрутом.

Якщо

$$A^{i}_{|\beta \tau} = 0, \tag{29}$$

то G_r-зв'язний простір називається простором без кривини, в протилежному випадку — простором з кривиною.

Якщо рівності (28), (29) виконуються одночасно,— G_r-зв'язний простір стає звичайним однорідним G_r-простором» (**14**, 76).

«Умовний», тобто такий, що з'явився в результаті домовленості, характер такого ефекту повністю узгоджується з загальною тенденцією наукового стилю до вироблення набору умовних характеристик, що знаходить своє вираження також і в таких чисто графічних прийомах оформлення різноманітних додаткових означень, формул і под., які спираються не на реальні факти вимови, а тільки на завдання зорового сприймання.

Таким чином, паралельні синтаксичні конструкції вживаються у досліджуваних текстах не як спеціально впроваджуваний

мовний прийом, а як такий спосіб організації плану змісту, який точно передає систему логічних відношень між компонентами висловлення.

Засобом зв'язку в межах абзаца служать також деякі структурні типи речень.

Це, по-перше, складнопідрядні речення, що мають головну частину, виражену безособово. Основне семантичне навантаження у такому складному реченні припадає на підрядне часткове речення, головне ж служить лише засобом введення підрядного в текст. «Вживання безособових речень з модальним складеним присудком в ролі речень, що вводять підрядні, є однією з особливостей стилю наукової прози, оскільки в науковій прозі припущення і твердження звичайно здійснюється не прямо, а з деякою обережністю, створюваною з допомогою безособових модально забарвлених речень, які дещо пом'якшують прямолійність висловлення»[1]: «Для багатьох комплексів хімічний зв'язок у значній мірі має ковалентний характер. **Треба гадати,** що в таких комплексах має значення направленість зв'язків центрального атома, а також розміри ліганда і направленість його зв'язків (**11**, 19).

Підрядне речення тут пов'язується з головними сполучниками **що**, **щоб** (вони стабільні, як і місце підрядного речення — у постпозиції до головного). Вказівне слово у головному реченні необов'язкове — конструкція й без нього чітка. Основна, визначальна особливість цього типу речень помічена вже давно: «...у зворотах: «надо заметить, что ...», «известно, что», «начать с того, что...», і т. ін., головна думка вміщена в підрядних реченнях, підпорядкованих, через сполучник «що», головному чи незалежному («надо заметить» і ін.). яке, однак, за змістом своїм, не тільки не головне, але навіть збивається на тип вставного висловлення»[2].

З досить широкого кола різних типів відношень мовця до повідомлюваного, що виражається у головній частині таких речень, у наукових текстах представлена порівняно незначна їх кількість: це, по-перше, раціональні відношення, які визначають ступінь вірогідності повідомлення *(зрозуміло, відомо, очевидно, вважаємо);* по-друге, встановлення джерела повідомлення і, потретє, визначення порядку розташування частин повідомлення і висновків з повідомлюваного *(це значить, звідси випливає).*

Наприклад: 1. «Отже, корелятивні зв'язки в системі гіпофіз-щитовидна залоза з'являються раніше, ніж можна виявити ней-

---

[1] Е. А. Зверева, О некоторых особенностях употребления английских модальных глаголов в безличных и неопределенно-личных предложениях.— В зб.: Особенности языка научной литературы, М., 1965, стр. 171.

[2] Д. Н. Овсянико-Куликовский, Синтаксис русского языка, изд. 2-е, Спб., 1912, стр. 300.

росекрецію за допомогою цитологічних методів. *Зараз ясно,* що зв'язки між гіпоталамусом і аденогіпофізом у значній мірі є гуморальними і здійснюються через первинну капілярну систему медіальної еміненції і портальну систему аденогіпофіза» (**4**, 69); 2. «Підвищену рухливість атомів у поверхневому шарі кристалічної гратки працюючого каталізатора спостерігали також інші автори. Так, *у значній кількості досліджень вказується,* що під час протікання каталітичної реакції в каталізаторі відбуваються поліморфні перетворення» (**11**, 57).

3. «Дана амінокислота може «відчувати» одну-дві сусідні амінокислоти, але не має інформацій про весь ланцюг, тобто для успішного вирішення проблеми біосинтезу білка в першу чергу необхідно розшифрувати генетичну карту ДНК. *Звідси зрозуміло,* що за прояв усіх спадкових ознак, у тому числі і різних спадкових хвороб, відповідає ДНК» (**4**, 52).

Цілком очевидно, що головна частина такого складнопідрядного речення не є комунікативною одиницею (поза реченням): вона лише оцінює повідомлення, вміщене в підрядній частині. Проте ступінь втрати цієї самостійності може бути неоднаковим, він залежить від структури головної частини: від наявності чи відсутності в ній вказівних займенників, другорядних членів речення, від морфологічних і лексичних якостей дієслівної чи прислівникової форми та інших чинників.

Сюди ж можна зарахувати і такі складнопідрядні речення, в яких головна частина формально двочленна (підмет виражений займенниками **це** або **ми**). Підставою для такого зарахування може бути те, що не тільки займенник **це**, але й займенник **ми** в науковій мові має дуже невизначене й узагальнене значення. Отже, підмети, виражені цими займенниками, мають характер повної «неособовості», крайнього прояву узагальнення і невизначеності діяча, наприклад:

«Аналіз цих проб на вміст діоксиду цирконію дав схожі результати. *Це значить,* що відстоювання розтопу протягом однієї години цілком достатнє» (**11**, 74); «Існування цієї атмосфери стало можливим фактично довести експериментально із розсіяння електронів великої енергії. В зв'язку з цим можна сказати, що цілком ясно знайдена структура нуклонів... *Ми бачимо,* що сучасна картина елементарних частинок виходить дуже складною» (**3**, 71).

Усі ці типи головних частин складнопідрядних речень об'єднує роль у тексті: вони пов'язують попереднє речення з думкою, вираженою в підрядному реченні.

По-друге, засобом зв'язку в межах абзаца служить такий структурний тип речення, як неповні речення. Ми, слідом за І. О. Поповою, «неповним за складом будемо вважати таке речення, в якому не увесь зміст повідомлення знайшов словесне вираження в межах самого цього речення,— внаслідок

того, що відповідні уявлення вже названі в контексті, тобто уже словесно виражені. Коротше кажучи, відносно неповним чи словесно неповним будемо називати таке речення, в якому не всі його члени, очікувані при даному його змісті і структурі, знайшли своє словесне вираження» [1].

Отже, неповні речення тому і сприймаються як недостатні, що в мові їм відповідають певні структурні типи повного складу (які відтворюються у мовленні лише частково, не в повному своєму обсязі): «...різні випадки лаконізму зрозумілі і можуть бути пояснені лише тому,— писав О. О. Потебня,— що... є готові складні схеми речень, схеми, в яких уривки мовлення... кожного разу займають своє певне місце» [2].

Слід розрізняти принаймні два типи неповноти речень: лексичну неповноту (про яку говорилося вище) і смислову неповноту (при наявності лексичної, формальної вираженості усіх членів речення). Ми маємо на увазі такі речення, які, будучи формально повними, поза контекстом служити засобом комунікації не можуть (оскільки не містять інформації). Наприклад: «Якщо одночасно зі збільшенням концентрації іонів натрію збільшити концентрацію іонів кальцію таким чином, щоб їх співвідношення, що є в нормальному розчині Рінгера (120 *мМ* : 1,8 *мМ*), не змінилося (240 *мМ* : 3,6 *мМ*; 360 *мМ* : : 5,4 *мМ*; 480 *мМ* : 7,2 *мМ*), то величина реобази майже не зміниться. *Якщо ж вона зміниться, то дуже мало.* За 2—3 — і навіть 4-разового збільшення концентрації іонів натрію і кальцію при збереженні їх нормального постійного співвідношення величина реобази має відхилення від нормальної лише на 2—3% як у бік збільшення, так і в бік зменшення» (**4**, 63).

Хоча виділене речення лексично повне (у ньому наявні усі члени речення, передбачені даною мовною структурою), повнота ця лише формальна і відносна: поза наведеним контекстом речення не може виконувати ніякого комунікативного завдання. Воно служить лише як ланка для зв'язку попереднього повідомлення з наступним, в ієрархії речень, що складають абзац, займає другорядне, підпорядковане місце (особливо в порівнянні з першим реченням).

Показово, що неповнота цих речень — це не просто результат заміни відповідних номенклатур займенниками, а результат значно глибших — структурних — замін (як наслідок дії міцних смислових зв'язків між реченнями в абзаці в процесі лінійного розгортання думки).

---

[1] И. А. Попова, Неполные предложения в современном русском языке.— Труды Института языкознания, т. 2, М., Изд. АН СССР, 1953, стр. 41.

[2] А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, М., 1958, стр. 85—86.

ЛЕКСИЧНІ ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ МІЖ РЕЧЕННЯМИ В АБЗАЦІ

З а й м е н н и к як засіб вираження домінованого імені — один з найважливіших серед усіх названих тут засобів зв'язку між реченнями. І порядок слів, і вживання сполучників та часток виступають найчастіше як додаткові засоби поряд з займенниками, які конкретизують типи зв'язків у кожному окремому випадку. Так наприклад, займенник з заперечною часткою служить засобом вираження протиставлення, займенники з видільною часткою є засобом виділення того, що цими займенниками позначається, займенники з підсилювальною часткою показують, що підсилюється те, про що вже говорилося в попередньому реченні.

Вживання займенників при лексичному повторі служить для підсилення і увиразнення самого лексичного повтору.

Часто вживаним є займенник з узагальнено-синонімічним значенням. Йдеться про ті випадки, коли в попередньому реченні або попередньому контексті повідомлялося про певні факти, процеси, явища та ін., а в наступному реченні це повідомлення певним чином підсумовується і підводиться під якесь загальне поняття, виражене одним, абстрактним за своїм значенням, словом (*факт, метод, процес, дані* та ін.). Ці узагальнюючі синоніми виступають у ролі скріп між попереднім контекстом і даним реченням (зв'язок між ними підкреслюється займенниками *цей, той, такий, інший*): «Насамперед вимірювали питому електропровідність етанольних розчинів хлористого водню. *За цими даними* будували калібровочну криву залежності питомої електропровідності НСЕ в еталоні від концентрації, а вже далі вимірювали електропровідність етанольних розчинів тетрахлориду титану...» (**10**, 128).

У всіх попередніх випадках зв'язки між реченнями здійснювалися не лише через займенники, але й з одночасним використанням інших засобів (смислових і формальних). Проте займенник може бути і єдиним показником відношень між реченнями, наприклад: «Високого рівня досяг і публіцистичний стиль української літературної мови, в формуванні якого пресі належить важлива роль. *Це* становило велике і безсумнівне надбання української національної мовної культури. Однак у мові тогочасної української преси були й серйозні вади, викликані важкими історичними умовами життя українського народу і розвитку його літературної мови в цілому. *У ній,* як і взагалі...» (**24**, 387).

Специфіка вживання займенників у досліджуваних текстах полягає ще й у тому, що заміна іменника займенником здійснюється не завжди тоді, коли цього вимагає позиція іменника в тексті. У тих випадках, коли іменник означає важливе для

висловлення «ключове» поняття, він не замінюється займенником, навіть якщо його позиція в тексті сприяє цьому, наприклад: «Це співвідношення використовують *ідеалісти* для «спростування» матеріалізму. У наведеній формулі *вони* вбачають доказ перетворення маси в енергію. Під останньою розуміють кількісну міру руху при його переході з однієї форми в іншу. Маса, на їх думку, це кількісна міра матерії. З цієї точки зору перетворення маси в енергію означає знищення матерії й породження руху, тобто перетворення матерії в рух. Це співвідношення використовують для «спростування» основної тези матеріалізму — про існування матерії як об'єктивної реальності, що існує поза нашою свідомістю, для відриву руху від матерії» (**2**, 60).

Характерно, що в цьому абзаці терміни *матерія, рух, маса, енергія* у кожному реченні називаються повнозначно, в той час як назване в першому реченні домінноване ім'я «ідеалісти» у другому замінюється займенником (хоч позиційно така заміна не мотивована), у третьому реченні згадка про нього існує лише в особовій формі присудка «розуміють» (як і в четвертому реченні — «використовують»). Це типово для наукового стилю: адже заміна термінів (а тут їх чотири — і три з цих термінів жіночого роду) займенниками ускладнила б розуміння тексту.

Крім того, займенники використовуються як засіб відтворення в узагальненому вигляді сказаного попередньо (як місток між попереднім і наступним абзацом): «...У породах більш молодих осадочно-ефузивних формацій згадані особливості проявляються дуже слабко, а нерідко і зовсім відсутні. *Все це* дає підставу вважати, що...» (**6**, 19).

При такому способі організації плану вираження текст, хоч і розділений на абзаци, (хоч скріплений багатьма засобами по ходу викладу), є логічно розчленованим і гнучким, але водночас надзвичайно міцно зцементованим.

Лексичний повтор — домінноване ім'я, повторюване прямо або описово кілька разів в абзаці,— уже згадувався, тому ми обмежимося лише ілюстрацією: «Але ж очевидно, що *евклідів простір* є не єдиний простір, в якому діє якась фундаментальна група. Замість *цього простору* ми можемо взяти будь-який інший однорідний простір і, вважаючи його за дотичний, побудувати ріманову геометрію на зовсім іншій основі. Ця думка, взагалі кажучи, не є новою, і ми маємо *численні простори* з тією чи іншою фундаментально-груповою зв'язністю. Але наша мета буде полягати в тому, щоб таким простором був саме *ріманів простір*, тобто простір, в якому заданий двічі коваріантний тензор g_{μ}, дотичним же простором буде інший однорідний, наприклад, еліптичний чи гіперболічний простір (позначаємо R_c)» (**15**, 30).

Повторюваною одиницею може бути як термін, так і нетермінологічне слово. Коли домінуване ім'я — термін, воно дуже рідко замінюється займенниками в наступних реченнях абзаца; найчастіше повторюється у повному чи скороченому (якщо це можливо) обсязі. Синонімічні до нього терміни (якщо вони є і якщо вони поширені у даній галузі науки) згадуються, як правило, у вигляді вставленої конструкції, але не використовуються для синонімічної заміни, оскільки прозорість логічних зв'язків у тексті може бути збережена лише при повторенні того самого слова.

Нетермінологічне домінуване ім'я може вільно замінятися займенниками (або навіть бути пропущеним); воно може бути замінене синонімічним словом, описовим зворотом, родовим поняттям та ін. (у науковому стилі наявна певна кількість синонімів до слів — особливо дієслів нейтрального стилістичного забарвлення,— здатних замінювати один одного в тексті і вироблених у процесі письмової фіксації думок за час існування цього стилю в мові).

Зауважимо тільки, що лексичний повтор, як обов'язковий компонент абзаца, викликав до життя інше явище — смислову неповноту речень всередині абзаца. Такі стилістично нейтральні смислово неповні речення цілком природні у тісно зв'язаному контексті, де названий у попередньому член речення може не називатися в наступному (з тим, щоб повторитися у тому, що йде за ним). Цей член речення або «незримо» присутній у реченні, або виступає у вигляді займенника; він «тримається» на попередньому і наступному (по відношенню до неповного) реченнях: «Йодати різних металів цієї групи по-різному змінюють свою розчинність при нагріванні, а також в залежності від кислотності розчину. *Цим користуються при розділенні р. з. е. методом фракційного осадження.* Так, погано розчинний в холодній воді $Ce(IO_3)_3 \cdot 2H_2O$ легко розчинюється в гарячій воді та в розбавлених кислотах» (**25**, 113).

Один із видів синонімічної заміни ми вже згадували, говорячи про займенники як засоби зв'язку між реченнями. Синонімічна заміна можлива лише тоді, коли домінуване ім'я — не термін, а загальновживане слово: «Однак не можна погодитись з тим, що інструкція відносить до категорії *безхазяйних* також і *будівлі,* власники яких хоч і відомі, але вибули з даної місцевості невідомо куди. Виходячи з ст. 137 УК УРСР, визнати безхазяйними такі будівлі неправильно, оскільки *безхазяйним є майно,* що не має власника або він невідомий. Звичайно, державі не може бути байдужа доля *таких будинків,* але для їх вилучення як базхазяйних підстав немає» (**8**, 124).

Коли ж це — термін, то в межах абзаца можливі тільки заміни типу «рід — вид»: «Як і кожна складна функціональна система, *активний дотик* являє собою продукт умовно-рефлек-

торної діяльності мозку, замкнення тимчасових нервових зв'язків між різними аналізаторами, які відбивають різні сторони одних і тих же явищ. Але утворення *цієї складної функціональної системи* так само, як і її подальше функціонування, має свої специфічні особливості» (2, 128).

Анафора — поняття, що не потребує спеціального тлумачення, бо у розглядуваних текстах нічим не відрізняється від загальномовного. Обмежимося лише прикладом: «Можуть бути істотні недоліки і при з'ясуванні обставин справи, збиранні, перевірці і оцінці доказів, що вплинули на правосудність рішення, наприклад, якщо суд не з'ясував усіх обставин справи, що мають істотне значення для її розв'язання; *якщо* висновки суду по суті справи, викладені в рішенні, не відповідають обставинам, встановленим та перевіреним у судовому засіданні; *якщо* суд не визнав фактичних обставин встановленими, незважаючи на подані і наявні в справі докази; *якщо* суд вважає обставини справи встановленими, тоді як вони не були підтверджені в судовому засіданні та ін.» (1, 111).

У межах абзаца матеріал може організовуватися також методом **протиставлення**. Протиставлення є способом організації думки і в мові може реалізуватися по-різному. Протилежні за своєю логічною природою факти дійсності можуть оформлятися і як антитеза [1], але можуть бути просто зведенням для протиставлення двох протилежних явищ без антитетичного їх оформлення. Наприклад: «Не може бути сумніву, що причини математизації наук, які тут підкреслює В. М. Глушков, дійсно *мають місце. Але,* безумовно, вони *ще не вирішують проблему,* на що вказує сам автор. Проте В. М. Глушков не обмежується аналізом *зовнішньої сторони* цього питання. Велика заслуга його, на нашу думку, в тому, що він робить першу серйозну спробу проникнути у внутрішню *гносеологічну сутність* процесу зростання евристичної ролі математики» (2, 82).

Перші два речення в абзаці протиставляються за змістом; антонімічно це протиставлення не виражене, формальний його показник — сполучник *але*. Зміст другої пари речень протистав-

---

[1] Антитеза як стилістичний прийом у науковому стилі вживається дуже рідко, проте логічне протиставлення понять — явище тут поширене, можна сказати — звичайне. Причини цього треба шукати в тому, що антитеза як стилістичний прийом передбачає протиставлення, виражене такими словами, які не мають антонімічних значень, а значить — появу додаткових (контекстуальних) значень у словах, а це суперечить одній з основних вимог до наукового стилю — однозначності, несуперечливості системи доказів. Наявність антитез у науковому тексті є свідченням того, що у ньому наявні елементи емоційності — адже, «щоб стати антитезою, всяке логічне протиставлення повинне бути емоційним» (И. Р. Гальперин, Очерки по стилистике английского языка, М., 1957, стр. 245).

ляється з допомогою антонімів «зовнішня (сторона)» — «внутрішня (сутність)». Таке оформлення протиставлення не виходить за рамки вимог, поставлених перед науковим стилем (хоч і не завжди можливе в силу того, що протиставлятися можуть термінологізовані поняття, які не мають антонімів).

Як ми вже мали можливість переконатися, в науковому стилі знаходить своє яскраве вираження логічний синтаксис (на відміну від емоційного синтаксису художніх текстів). Розгорнута система логічних зв'язків між компонентами наукового тексту покликала до життя велику кількість граматичних і лексичних засобів: слова і групи слів найрізноманітнішого походження стали вживатися у функціях сполучникових елементів мови — так званих фразових скріп.

Поняття фразових скріп вичленовується за своєю синтаксичною роллю в тексті, більшому за речення. Склад цього поняття неоднорідний: у ролі фразових скріп виступають і вставні слова, і підсилювально-видільні частки, і прислівники, і головні частини складнопідрядних речень, виражені безособово, та ін.

За тією смисловою роллю, яку вони виконують в абзаці, фразові скріпи можна поділит на ряд категорій. Ось найголовніші з них: висновок: *значить, тому, таким чином, словом, отже, нарешті;* ствердження: *очевидно, самоочевидно;* ілюстрація: *так, наприклад, крім того, ось це;* пояснення: *це значить, саме, тобто, іншими словами, інакше кажучи;* розчленування: *по-перше, по-друге;* послідовність: *вище, тепер, насамперед, тут, далі, спочатку, потім;* час: *тепер, тоді, потім;* протиставлення: *між тим, навпаки, інакше, хоча;* умовність, гіпотетичність: *припустимо, уявімо;* зчеплення: *цікаво відзначити, інакше кажучи.*

Підсумовуючи, можна сказати, що ці лексичні і граматичні засоби зв'язку між реченнями є засобами насамперед конструктивно-комунікативними за своєю роллю. Можна погодитися з таким, хоч і дещо категоричним, твердженням: «Ці слова не є членами речення і не виконують функції сполучників, оскільки не служать для зв'язку слів і речень. Вони використовуються не для граматичного зв'язку, а для конструктивного зв'язку тексту, поєднують шматки тексту в одне струнке ціле. Окремі речення вони можуть зв'язувати лише остільки, оскільки окремі речення також є шматками тексту» [1].

Те, що ці фразові скріпи поповнюються з різних службово-лексичних і лексичних категорій слів, не робить їх чимось

---

[1] Е. А. Рейман, Об общем характере построения научного прозаического текста.— В зб.: Особенности языка научной литературы, М., 1965, стр. 60.

аморфним і нестійким. Навпаки, їх об'єднує та композиційно-комунікативна функція, яку вони виконують в абзаці.

Наявність різних видів фразових скріп і інших, згадуваних раніше, типів зв'язків між реченнями в межах абзаца, які існують *лише* у зв'язному тексті і не проявляються ніяк, скажімо, у діалогічній усній мові, є свідченням того, що ієрархія одиниць, належних до складу абзаца — об'єктивний факт, з яким не можна не рахуватися.

Названі тут зв'язки всередині абзаців виразно розпадаються на дві категорії: одні з них, більш загальні, охоплюють не тільки усі стилі одніеї літературної мови, але й характерні для багатьох літературних мов. Це інтонація, узгодження часів, використання сполучників і вставних слів. Інші типи зв'язку — повтор, заміщення, перейменування, а також різні типи еліпсів (пропуск одиниць, названих раніше) — мають дуже специфічні форми вияву не лише у різних мовах, але й у різних стилях тієї самої мови. Як вказують дослідники [1], існують наукові тексти, в яких взагалі відсутні зв'язки першого плану (такі тексти оформлюються як набір номінативних одиниць); проте серед наукових текстів є й такі, в яких другий тип зв'язку виразно переважає над першим.

Отже, однозначно характеризувати наукові тексти за переважанням у них певної категорії зв'язків не вдається. Ця характеристика здійсненна лише в плані встановлення співвідношення у використанні зв'язків першого і другого типу у наукових текстах залежно від жанру і того позамовного матеріалу, який є об'єктом опису.

Таким чином, на першому рівні аналізу структури наукового тексту найвиразніше вичленовується така його структурна одиниця, як абзац.

Він характеризується насамперед у плані організації змісту: план вираження тут підпорядковується планові змісту, що проявляється у ряді мовних засобів, покликаних задовольняти потреби відтворення зв'язків і відношень між компонентами абзаців, ієрархічну залежність між компонентами складної закінченої думки.

У межах абзаца виділяються, у свою чергу, такі синтаксичні інгредієнти, що обслуговують як потреби абзаца (одиниці вищого, «родового» рівня), так і потреби речення (одиниці другого, нижчого, «видового» рівня). До розгляду їх ми й переходимо.

---

[1] Див.: Л. А. Голубев, Об одном способе дифференцированного описания межфразовых синтаксических связей в тексте.— Научная конференция «Проблемы синхронного изучения грамматического строя языка», М., 1965.

РЕЧЕННЯ

СИНТАКСИЧНІ ІНГРЕДІЄНТИ, ВЛАСТИВІ ДВОМ СТРУКТУРНИМ ОДИНИЦЯМ (АБЗАЦ—РЕЧЕННЯ)

Порядок слів

Погляд на речення як на синтаксичну одиницю [1] зараз викликає цілий ряд заперечень, які грунтуються на тому, що основною функцією мови є комунікативна функція: вона полягає в передачі повідомлення від мовця до слухача, а мінімальним мовним засобом, який служить для передачі закінченого повідомлення, є речення. Тому вважається, що речення — це не об'єкт вивчення синтаксису, а реальна одиниця мовлення, що безпосередньо сприймається, це продукт мови, який і будується за її закономірностями [2].

Існує ще одна точка зору, за якою речення як комунікативна одиниця є частковим проявом основної одиниці комунікації — висловлення [3]. Висловлення кваліфікується тут як найменша самостійна, суцільна, відносно закінчена комунікативна одиниця мовлення, що є виразом певної думки, самостійного стану чи акту або тільки виявом якогось простого почуття чи відчуття. Виділяються тут три типи висловлень: власне речення, еквіваленти речень (номінативні й вокативні висловлення) і замінники речень (вигуки, ствердження і заперечення, фрази ввічливості).

У досліджуваних нами текстах висловлення як комунікативна одиниця фактично дорівнює реченню, тому що ті одиниці, які зараховуються до еквівалентів та замінників, у наукових текстах не вживаються. Тому на цьому рівні аналізу за одиницю тексту ми приймаємо речення.

Теорія речення у сучасних працях з синтаксису вивчається у двох планах: в плані відношення речення до судження [1] (де

---

[1] Ця точка зору сформульована у таких роботах: И. И. Мещанинов, Основные виды синтаксических группировок.— Известия отделения языка и литературы АН СССР, 1959, т. XVIII, вып. 6; Т. П. Ломтев, Основы синтаксиса современного русского языка, М., 1958.

[2] Ця точка зору висвітлюється у такій, наприклад, праці: В. С. Храковский, О синтаксических и синтактико-семантических единицах.— Научная конференция «Проблемы синхронного изучения грамматического строя языка», М., 1965.

[3] Див.: П. П. Кострyба, До питання про структуру і типи речень і подібних мовних утворів. Доповіді та повідомлення Львівського державного університету ім. Ів. Франка, вип. I, Львів, 1947; Висловлення як основна одиниця живої мови.— Питання українського мовознавства, кн. 3, Львів, 1958.

[4] Н. С. Поспелов, О грамматической природе сложного предложения.— Вопросы синтаксиса современного русского языка, М., 1950 г.; Е. В. Гулыга, Структурно-семантическая классификация сложноподчиненных предложений. Научные доклады высшей школы.— «Филологические науки», М., 1958, № 3; М. С. Гурычева, К вопросу об анализе сложного предложения во французском языке.— «Иностранные языки в школе», 1953, № 5, та ін.

доводиться користуватися засобами іншої галузі науки — логіки) і в плані відношення речення до повідомлення аж до одиниці мовної комунікації [1] (де з більшою чи меншою послідовністю використовуються засоби мовознавства).

Сутність комунікації, основною одиницею якої є речення, полягає в поєднанні відомого і невідомого («даного і нового», «теми і реми», «логеми і предикеми» — за сучасною термінологією) [2].

Намагання проникнути в цю сутність і викликало до життя вчення про актуальне членування речення. Оцінюючи заслуги В. Матезіуса в історії вивчення порядку слів, дослідники зазначають, що «він перший здійснив давно вже назрілий принциповий відрив проблеми порядку слів у слов'янських мовах від проблеми синтаксичних функцій членів речення і разом з тим указав на послідовний зв'язок як інверсії, так і нормального порядку слів з особливостями смислової структури висловлюваної думки» [3].

У вітчизняному мовознавстві ця думка знайшла своїх прихильників і своє продовження, часом відмінне від вихідних положень В. Матезіуса. Так, наприклад, в основі комунікативного членування речення В. Г. Адмоні вбачає комунікативно-психологічну установку мовця, яка зумовлюється конкретними обставинами мовного спілкування.

Частина дослідників не визнає актуального членування явищем синтаксичним. Так, сам В. Матезіус протиставляє актуальне членування (як членування смислове) граматичному [4]. К. Бост своє членування на тему і рему теж відмежовує від граматики (у нього зустрічаємо терміни «die grammatische Ebene» і «die Sinn-Ebene») [5]. В. Г. Адмоні вважає, що суперечності між граматичною будовою речення і смисловим його членуванням непереборні, бо вони відображають «розходження

---

[1] И. П. Распопов, Актуальное членение предложения (на материале простого повествования преимущественно в монологической речи), Уфа, 1961; Б. А. Ильин, Развитие способов выражения смыслового предиката в английском языке.— «Вопросы германского языкознания», М., 1961; К. Г. Крушельницкая, К вопросу о смысловом членении предложения.— «Вопросы языкознания», 1956, № 5; И. Ф. Вардуль, К обоснованию актуального синтаксиса — Мышление и язык, М., 1967 та інші.

[2] Ще свого часу О. О. Потебня писав, що «хід людської думки складається з парних поштовхів»: пояснюваного і пояснюючого підмета і присудка» (Из записок по русской грамматике, ч. III, Харьков, 1889, стр. 642).

[3] О. С. Мельничук, Розвиток структури слов'янського речення, К., 1966, стор. 251.

[4] В. Матезиус, О так называемом актуальном членении предложения.— Пражский лингвистический кружок. Сборник статей, М., 1967, стр. 239.

[5] Karl Boost, Neue Untersuchungen zum Wesen und zur Structur des deutschen Satzes, Berlin, 1955.

між реальною, логічною послідовністю речей і явищ і пізнавальною настановою» [1].

Інші дослідники, визнаючи актуальне членування синтаксичним явищем, розглядають його у взаємозв'язках з формальним членуванням. При цьому значення даного і нового в реченні як комунікативній одиниці накладаються, нашаровуються на основні значення членів речення (звичайно при цьому зазначається, що існує певний зв'язок між предметним значенням члена речення і його комунікативним навантаженням, а також, що форми, які використовуються для вираження комунікативного навантаження, неоднозначні; вони виконують ще ряд інших функцій, які й обмежують і затемнюють їх функцію вираження даного чи нового). Найпоказовішою у цьому плані є концепція К. Г. Крушельницької [2]. Вона вважає, що смислове членування і своєю суттю, і мовним вираженням органічно входить до синтаксису мови: «Наявність двох планів у значенні членів речення є безпосереднім проявом того, що в реченні обов'язково знаходять своє вираження дві сторони: відбиття дійсності і ставлення мовця до дійсності. Якраз останнє має вирішальне значення для комунікації і є найхарактернішою ознакою речення, яка відрізняє його від слова і словосполучення.

Ставлення до висловленого складає основний зміст загальної категорії предикативності, в яку входять такі більш часткові синтаксичні категорії, як особа, час і модальність. До категорії предикативності повинне бути віднесене і комунікативне навантаження членів речення (або, інакше кажучи, вираження «комунікативного завдання») [3].

Найсуперечливішим моментом у теорії актуального членування (що не раз було предметом критики) вважається абсолютизація актуального аналізу (як дихотомічної для кожного даного речення процедури). Теорія ігнорує випадки інтонаційної невираженості опозиції даного і нового, особливо у великих, багатослівних реченнях, а також у складних реченнях. Так, зокрема, питання актуального членування на матеріалі російської мови розробляв І. П. Распопов, який виділив актуальне членування в особливий — комунікативний — план лінгвістичного дослідження, але зберіг бінарність («основа высказывания»—«предицируемая часть»), яка змусила його уникати, для збереження стрункості теоретичної побудови, усіх тих випадків, коли

---

[1] В. Г. Адмони, Введение в синтаксис современного немецкого языка, М., 1955, стр. 230.

[2] К. Г. Крушельницкая, Очерки по сопоставительной грамматике немецкого и русского языков, М., 1961, стр. 198 і далі.

[3] Там же, стр. 66.

опозиція «дане — нове» не виражалася чітко (або картина була затемнена наявністю цілого ряду таких опозицій) [1].

Намагання подолати цю суперечність знаходимо у роботах Ю. М. Скребнєва. Синтаксичним змістом одиниць функціонального рівня автор вважає «їх відношення до категорії ступеня актуалізації, тобто ступінь вираження в кожній з них комунікативного чи номінативного значення, ступінь переважання в них моменту повідомлення» [2]. Для того щоб певний відрізок мовного потоку був комунікативним, він повинен співвідноситися з одиницями іншого — нижчого плану, з одиницями структурного рівня (бути двочленним) і з одиницями морфологічного рівня (мати в своєму складі дієслово). Номінація знаходить своє вираження у словосполученнях, які звичайно звуться непредикативними. Проте, як зазначає дослідник, у процесі функціонування «чисті» комунікативні чи номінативні одиниці зустрічаються рідко, існують і проміжні, перехідні типи.

Таким чином, спроба подолати дихотомію актуального членування речення і разом з тим знайти пояснення усім відношенням, які є не лише в межах розповідного монологічного тексту (І. П. Распопов), здійснюється введенням замість двох їх типів (номінація — комунікація, що може бути співвіднесене з вихідним «тема — рема»), чотирьох (додаються номінативно-комунікативний і ізолятивно-комунікативний типи відношення).

Як бачимо, спроба поєднати актуальне і формальне членування (як членування тієї самої синтаксичної одиниці — речення) приводить до необхідності або переносити поняття «дане — нове» на цілий ряд різнотипних синтаксичних явищ, або дробити ці поняття, руйнуючи або безмірно ускладнюючи вихідні настанови самого актуального членування.

Ми вважаємо найбільш переконливим твердження про те, що «формально і актуально членуються різні мовні величини, які належать до різних мовних рівнів і описуються в різних синтаксичних розділах граматики. Термін *«речення»* може бути застосований або до того, що членується на підмет, присудок і т. ін., або до того, що членується на дане і нове, але не до того й іншого одночасно» [3].

Думка ця в мовознавстві не нова: її в різний час висловлю-

---

[1] И. П. Распопов, Актуальное членение предложения (на материале простого повествования преимущественно в монологической речи), Уфа, 1961.

[2] Див.: Ю. М. Скребнев, Некоторые типы синтаксических отношений, выделяемых по функциональному признаку.— Ученые записки Пятигорского государственного педагогического института, т. 17, 1965, та інші праці.

[3] И. Ф. Вардуль, К обоснованию актуального синтаксиса.— «Язык и мышление», М., 1967, стр. 116—117.

вали С. О. Карцевський, А. В. де Гроот, Б. Трнка, В. З. Панфілов та інші [1].

Підставою для актуального членування є інтонація (це визнають усі). Загальновідомо також, що підставою для формального членування є неінтонаційні, формальні критерії.

Виходячи з цього, писаний текст, розрахований виключно на зорове сприймання, для того щоб бути підданим процедурі актуального членування, повинен бути відповідно інтонаційно інтерпретований. На нашу думку, переведення об'єкта дослідження з одного плану вираження в інший для застосування відповідних операцій членування було б порочним методом.

Для дослідження текстів, які формуються одразу ж у писемній формі і призначаються виключно для зорового сприймання, інтонація як засіб полегшення завдань комунікації (а значить — і як покажчик способу виділення одиниць членування) не відіграє майже ніякої ролі (слід враховувати також те, що частина текстів — особливо ті з них, які виразно формалізовані — не призначається для усного відтворення).

Тому потрібен інший шлях дослідження, який враховував би особливості писаного, фіксованого тексту, де лінійний порядок розташування одиниць висловлення є єдиним фактом, на який можна спиратися при встановленні комунікативних одиниць у межах речення — лінійного відрізка тексту від крапки до крапки (одиниці думки, співвідносні з «даним і новим» в усній мові, ми позначаємо як «вихідні дані повідомлення» і «основні дані повідомлення» у фіксованому науковому тексті).

Безсумнівно, між усною і писемною формами мовлення (навіть у згадуваному вище крайньому вираженні) неперехідної межі провести не можна; адже писаний текст для мовця не є чимось відрубним від його усного мовлення (це проявляється, зокрема, у перенесенні індивідуальних рис усної мови в писемну — воно менш яскраво помітне у наукових текстах і досить виразне в інших).

Проте розглядаючи усну діалогічну мову і писемну монологічну мову у плані словорозташування (маємо на увазі «крайні випадки діалога» і «крайні випадки монолога» [2]), слід одразу ж сказати, що вони становлять два особливих різновиди, два мовних факти, які грунтуються на різних способах вияву комунікативних завдань.

Жива розмовна (діалогічна) мова відрізняється від писемної монологічної самою своєю психологічною природою: учас-

---

[1] S. Karcevzkij, Sur la phonologie de la phrase.— «Travaux du Cercle Linguistique de Prague», № 4, 1931, p. 189; A. W. de Groot, Subject—Predicate Analysis.— «Lingua», v. IV, 3 (квітень 1957), p. 306; B. Trnka, Principles of Morphological Analysis.— «Philologica pragencia», № 3, 1961, p. 130.
В. З. Панфилов, Грамматика и логика, стр. 39—40, 74—78.

[2] Л. П. Якубинский, О диалогической речи.— Русская речь, М., 1923.

ник діалога прагне якнайшвидше відповісти на питання чи репліки свого співрозмовника, а це досягається такою будовою речення, при якій на перше місце в ньому висувається те, що є у повідомленні новим.

Писемне монологічне мовлення — це текст, в якому існує тісна взаємопов'язаність і мотивованість його компонентів (саме контекст допомагає у встановленні того, що в кожному реченні є даним, а що новим).

Те, що порядок слів у реченні значною мірою залежить від усної чи писемної форми його (від того, чи речення вимовляється, чи сприймається зором), може бути проілюстроване прикладом вживання в усній і писемній мові дієслівного складеного присудка (звичайна формула його «дієслово+інфінітів»).

Зміна місця для компонентів дієслівного складеного присудка можлива тільки тоді, коли цей присудок членується, тобто коли між обома його компонентами з'являється пауза. Ця пауза — як засіб увиразнення мови — можлива лише в усній мові, і саме тут ми й зустрічаємо випадки зміни порядку розташування компонентів. У текстах, розрахованих на зорове сприймання, поява цієї паузи неможлива, а, отже, й неможлива зміна місця компонентів. Це підтверджено експериментально (на матеріалі російської мови): зіставлення магнітофонного запису курсу лекцій з цим же курсом, виданим як посібник для студентів, і з текстами наукових статей цього ж автора дало такі результати: у магнітофонному записі зміни місць посідають 10% від усього числа вживаних тут дієслівних складених присудків; у «Курсі лекцій» — 7%; у наукових працях — один випадок (і той у розташуванні компонентів іменного складеного присудка) [1].

Таким чином, уже на цьому прикладі можна виявити деякі закономірності словопорядку в писемній монологічній мові, порівняно з усною монологічною й діалогічною мовою (останні дві ближчі у цьому плані між собою, бо якщо навіть в усній монологічній мові і відсутні певні стилістичні завдання, які б викликали зміну місця компонентів складеного присудка, то все ж вона може використати паузу як засіб увиразнення, а значить і членування складеного присудка). У писемній монологічній мові компоненти дієслівного складеного присудка виступають як один член речення, який не членується, і не змінюють місця.

Речення писемного тексту будуються так, що в них вихідні відомості про предмет завжди розташовуються перед основними відомостями про нього (іншими словами, на початку речення розташовуються вже відомі факти, а в кінці — найважливі-

[1] О. Б. Сиротинина, Порядок частей в составном глагольном сказуемом.— Вопросы стилистики, Саратов, 1962, стр. 10.

ші, основні, нові). Як відомо, Ш. Баллі вважав це дією закону прогресивної послідовності [1].

При зворотному розташуванні вихідних і основних даних потрібний спеціальний логічний наголос для компенсації порушень прогресивної послідовності (у тексті він іноді позначається відповідним надрядковим знаком, частіше — з допомогою підсилюючих часток). Таким чином, у науковому стилі, який в основній своїй масі представлений у вигляді писаних текстів, розрахованих не на проголошення, а на зорове сприймання, основним засобом вираження комунікативного навантаження є порядок слів.

Такий порядок слів у реченні, при якому основна в комунікативному відношенні одиниця думки (логічний предикат) розташовується у лінійному порядку після одиниці, яка містить вихідні дані (логічний суб'єкт), звичайно визначають як прямий (або звичайний) порядок слів. Цей порядок відповідає логічній структурі думки, не обтяженої ніякими емоційними нашаруваннями, і є типовим словопорядком для досліджуваних текстів. Непрямий порядок характеризується винесенням основного повідомлення (з метою виділення), на перше місце в реченні [2].

Питання порядку слів належить до тих мовознавчих проблем, які мають уже історію свого вивчення і багату літературу. Ми не будемо перевантажувати свого викладу оглядом цієї літератури; зупинимося лише на двох роботах, які становлять для нас певний інтерес.

Так, К. Г. Крушельницька виділяє з функції порядку слів — як засобу організації речення — функцію вираження членів речення, функцію вираження комунікативного навантаження членів речення (згідно з її концепцією про спільну одиницю актуального і формального членування — речення) і функцію вираження стильових настанов. Вона пропонує розглядати порядок слів у двох планах: 1) у плані співвідношення головних членів речення — прямий і зворотний порядок; 2) у плані співвідношення даного і нового — звичайний і емфатичний порядок слів [3]. Ці два плани не покривають один одного, а перехрещують-

---

[1] Ш. Баллі, Общая лингвистика и вопросы французского языка, М., 1955.

[2] Надзвичайно тонко відзначив зміни, що відбуваються в реченні при інверсії, О. С. Мельничук (розглядаючи порядок розташування вихідної і основної синтагм): «...При інверсії з'являється новий різновид синтагми замість вихідної — додаткова синтагма», маючи на увазі те, що вихідні відомості, будучи повідомлені після основних, перестають бути вихідними, а стають додатковими, потрібними лише для кращого осмислення змісту основних відомостей (О. С. Мельничук, Розвиток структури слов'янського речення, К., 1966, стор. 280).

[3] К. Г. Крушельницкая, Очерки по сопоставительной грамматике немецкого и русского языков, М., 1961, стр. 198.

ся (випадки збігу звичайного і прямого порядку слів — норма для наукового стилю).

Іншої думки дотримується І. І. Ковтунова, яка вважає основним завданням порядку слів вираження актуального членування (при цьому вона посилається на Ф. Данеша, який, говорячи про зв'язок порядку слів з граматичною структурою речення, назвав його «супроводжуючим елементом синтаксичних відношень»). Можна погодитися з авторкою, коли вона говорить про те, що синтаксичні конструкції, організовані за певним типом зв'язку слів, знаменуються звичним і більш чи менш стійким розташуванням своїх компонентів [1] (іншими словами, розташування компонентів у групі вихідних і в групі основних відомостей в реченні, як правило, досить стійке).

Відзначає І. І. Ковтунова і наявність іншої функції порядку слів, яка існує поза сферою дії актуального членування: вона стосується синтаксичних конструкцій, які перебувають у контексті в такій позиції, коли члени, які складають конструкцію, мають однакову динамічність [2]. Перестановка компонентів з однаковою мірою динамічності не супроводжується інтонаційним виділенням якогось компонента, стилістичний ефект досягається незвичним словорозташуванням, яке звертає на себе увагу (приклад: *під зоряним небом — під небом зоряним*). Відзначається також, що стилістичне значення порядку слів в обох випадках неоднакове: у першому випадку інверсія надає експресії, у другому — стилістичного забарвлення. Цілком очевидно, що інверсія другого типу в наукових текстах (у їх «чистому» вигляді) відсутня.

Переводячи сказане у план одиниць формального членування, можна сказати, що для наукового стилю має значення розташування групи присудка (як основного носія комунікативного навантаження) по відношенню до групи підмета (як вихідного в повідомленні). У межах же групи підмета і групи присудка також можливі варіанти словорозташування, залежні від цілого ряду спеціальних причин.

Порядок розташування цих двох груп одна відносно одної (як і порядок слів всередині кожної з них) не є абсолютно вільний; він залежить від різних обставин, зокрема від характеру синтаксичних зв'язків між окремими словами в реченні, а також від кількості, складу і характеру стійких словосполучень у реченні.

Крім групи присудка, основні дані повідомлення можуть припадати на ту групу слів, яка в реченні є обставиною чи до-

---

[1] И. И. Ковтунова, О понятии инверсии.— В зб.: Проблемы современной филологии, М., 1965, стр. 169.

[2] Там же.

датком. Таке переміщення центра повідомлення веде за собою зміну порядку слів. Непрямий порядок: о б с т а в и н и (рідше д о д а т о к)→п р и с у д о к→п і д м е т (може бути і відсутній) розшифровується у комунікативному плані так: перша група містить основні дані повідомлення, друга і третя — додаткові (за термінологією О. С. Мельничука) повідомлення.

Порядок слів у реченні, як ми вже зазначали, є також засобом вираження зв'язку цього речення з контекстом; це є наслідком, зовнішнім проявом того, що кожне речення має своє комунікативне завдання, яке може бути зумовлене попереднім контекстом (особливо якщо речення це розташоване всередині абзаца). Важить ця обставина і при зв'язку абзаців.

Подаємо способи вираження вихідних даних повідомлення (в %):

підмет (поширений і непоширений)	— 55,04;
присудок (усі його види)	— 10,37;
додаток (поширений і непоширений)	— 9,38;
обставини	— 23,67;
дієприслівниковий зворот	— 1,54;
дієприкметниковий зворот	— —

Враховувалися усі речення текстів загальним обсягом 500 речень (по 50 речень із десяти названих в кінці книги текстів). У складних реченнях бралися до уваги їх початкові часткові речення.

Для порівняння подаємо способи вираження вихідних даних повідомлення у першому реченні абзаца (в %):

підмет (поширений і непоширений)	— 62,98;
присудок (усі його види)	— 8,51;
додаток (поширений і непоширений)	— 8,51;
обставини	— 19,57;
дієприслівниковий зворот	— 0,43;
дієприкметниковий зворот	— —

Підмет або група підмета найчастіше містить вихідні відомості, а тому й розташовується на початку речення: *«Наука* з кожним днем дає новий фактичний матеріал, який свідчить про те, що у спадкуванні організмом набутих ознак, у результаті асиміляції ним умов зовнішнього середовища вбачається одне із важливих джерел еволюційного розвитку (Хайкін, Хілл, Хіншельвуд та ін.)» (**2**, 117); *«Метод фракційної кристалізації* використовує різницю в розчинності солей рідкісноземельних металів» (**25**, 48).

У ролі основних даних повідомлення підмет (група підмета) виступає порівняно рідко (у цих випадках група підмета значна за обсягом, часом ускладнена). Ось типовий приклад: «Для точного врахування цього явища необхідна *складна еквівалентна схема* з нелінійними елементами або з розподіленими параметрами, практична цінність яких незначна» (**20**, 136).

Логічна і формальна схема речення наукового стилю, яка відбиває звичний для нього хід думки, не припускає роз'єднання частин дієслівного складеного присудка між вихідною і основною групами, яке є цілком нормальним явищем для інших стилів української мови (особливо для усних їх варіантів). В усній формі наукового стилю це явище досить рідкісне (як ми уже згадували у зв'язку з іншим питанням). Тому нормою є таке словорозташування: «Якщо ж всі однорідні простори вважати рівноправними, то внаслідок формули (18) простір R_c', який ми розглядаємо, є простір нульової кривини» (**15**, 33).

Натомість інверсія — типове явище в межах компонентів іменного складеного присудка (найчастіше це присудок, іменна частина якого виражена іменником в орудному відмінку). Іменна частина виступає в повідомленні у ролі основних даних його: *«Головною перевагою стабілотрона є його висока* стабільність, що в 50—100 разів перевищує стабільність магнетрона» (**20**, 68); *«Найбільш характерною і важливою ознакою утворення потрійної сполуки* є відсутність адитивності спектра поглинання та інших властивостей трикомпонентної системи порівняно з відповідними двокомпонентами» (**11**, 19). Першопричиною цих двох — таких неоднакових — явищ синтаксису наукового тексту скоріше всього є «номінативний» характер стилю (описати «нове» в екстралінгвістичному плані — це значить назвати його ознаки й дати йому назву). Тому цілком закономірним є приписування навіть предикативних ознак через «імена» у складі присудків. Інверсія іменної частини складеного присудка й наголошує, виділяє ці предикативні ознаки — «імена».

Досить помітним явищем початку речення у наукових текстах (зокрема в тих, де формалізація особливо значна) є особове дієслово — присудок, наприклад: *«Розглянемо* нескінченно довгу кругову циліндричну оболонку радіусів *a* і *b*, яка знаходиться під дією зовнішнього тиску *p*, настільки великого, що частина матеріалу, яка прилягає до внутрішньої поверхні оболонки, переходить в пластичний стан» (**14**, 113): «Досліди проводилися на 4 собаках з ізольованим малим шлуночком, за Павловим, та фістулами, за Басовим. *Вивчали* секрецію голодних тварин, а також секрецію за харчового призначення. Шлунковий сік збирали кожної години протягом 4—6 *год.*, спроби в спеціальні мірні пробірки; *визначали* кількість секрету, кислотність та травну силу шлункового соку» (**4**, 85).

Цілком очевидно, що це не інверсія, а переміщення присудка в абсолютний початок речення у зв'язку з відсутністю підмета у так званих особоводієслівних односкладних реченнях.

У сучасних наукових текстах нормою є препозиція означення; зокрема в усіх тих випадках, коли в літературній мові допускається варіативність, у науковій мові переважає препозиція: *«Розроблена нами* методика визначення n_p у нижній і верх-

ній частинах камери може бути використана не тільки як допоміжна при одержанні кривих n-$n_{|z|}$ за умов, близьких до критичних. Вона дозволяє провести також вимірювання показників заломлення рідини і пари вздовж лінії співіснування в широкому інтервалі температур. *Знайдена нами при апробації методики* температурна залежність показників заломлення співіснуючих рідкого і газоподібного бензолу наведена на рис. 5» (10, 39). Підкреслені поширені означення якраз і належать до тих, які в інших стилях української літературної мови легко переміщаються з препозиції в постпозицію.

Емфатичне виділення діє тільки в межах додатків і обставин, інверсія означень не зустрічається. При прямому порядку слів (коли основні дані, виражені групою присудка, розташовуються після вихідних) додаток звичайно перебуває у постпозиції до присудка. Наприклад: «Аналіз нескінченно малих переживав, за словами Маркса, *містичний період* свого розвитку. Недивно, що в нього з'явилися противники, які ставили під сумнів або зовсім *відкидали* його *методи, наслідки* та трактовку основних понять» (2, 70).

Це правило настільки важить для наукового стилю, що за місцем прямого додатка можна встановлювати належність тексту до наукової та розмовної мови. Так, кількість прямих додатків у препозиції до дієслова у науковому стилі російської мови [1] складає 14% (писемний варіант) і 30% (усний варіант). Для української мови — 12,34% (писемний варіант).

При непрямому порядку слів додаток (часто поширений) виконує роль вихідних даних повідомлення, а група присудка — основних. Тому не можна погодитися з таким поширеним у мовознавчій літературі твердженням, що начебто на першому місці в реченні додаток «особливо наголошується, виділяється в тексті». Насправді ж він, не виділяючись інтонаційно, виступає як вихідна посилка для всього речення (вихідні дані повідомлення) і, крім того, виконує ще одну важливу роль — пов'язує між собою речення всередині абзаца. Наприклад: «Промислове виробництво рідкісноземельних металів довгий час обмежувалось лише електролізом розтоплених хлоридів. Цей метод і тепер є найбільш поширений при витопленні мішметалу. *Електролізом розтоплених солей* користуються і у випадку одержання індивідуальних металів, але технічного сорту» (25, 67);

У безпідметових реченнях додаток найчастіше розташовується у препозиції до присудка: *«Практичну значущість цієї конституційної вказівки* можна розглядати щонайменше в двох аспектах: ідеологічної боротьби з міжнародним імперіалізмом

---

[1] Э. А. Клочкова, К вопросу о порядке слов (о месте прямого дополнения) в современном русском языке.— Вопросы русского языкознания, Саратов, 1961, стр. 147.

і викорінення пережитків експлуататорського минулого в свідомості людей» (7, 85).

Цей випадок якісно відмінний від попереднього: додаток тут містить основні дані повідомлення, решта членів речення — додаткові дані. Присудок у реченнях цього типу максимально узагальнений; він служить своєрідною «логічною прокладкою» у досить формалізованій конструкції типу

$$x \quad \left\{\begin{matrix}\text{можна вважати}\\ \text{слід розглядати}\\ \text{можна віднести}\end{matrix}\right\} \quad y$$

Прагнення до фіксованого місця у фразі проявляють і обставинні слова, які відносяться до дієслова або пояснюють речення в цілому. Літературна норма допускає варіативність у розташуванні цих слів у реченні (переважно це початок або кінець фрази для поширеної обставини, місце перед дієсловом чи після нього для непоширеної обставини).

Схема фрази наукового стилю мови вимагає розташування обставинних слів перед присудком [1]: *«Після детального вивчення процесів кристалізації та осадження* із застосуванням радіоактивних домішок закон Хлопина було дещо уточнено» (25, 49).

З точки зору загальнолітературної норми — це умовність, проте вона досить міцно увійшла в практику наукового стилю і сприймається як одна з диференціальних ознак стилю (про що свідчить і досить високий процент препозиції).

Якщо в реченні є кілька груп обставинних слів, то вони розташовуються як ряд з поступовим зростанням конкретної віднесеності обставини, тобто чим невизначеніша прикріпленість обставини у реченні, тим ближча вона до початку фрази: *«При моделюванні радіотехнічних схем на твердому тілі й при виборі їх оптимального режиму* з'явилася необхідність створення напівпровідникового лінійного опору не з максимальною стабільністю параметрів, як цього звичайно вимагають встановлені норми, а з керованими параметрами при взаємодії двох або кількох перпендикулярних електричних полів» (21, 73).

Поширена обставина, яка не прикріплюється до певного слова в реченні і звичайно береться в дужки, найчастіше ставиться в абсолютному кінці речення: «Додатний полюс від стабілізованого блока живлення подається на джерела живлення схеми: синхронні генератори заводської теплоелектроцентралі,

---

[1] Порівняйте: «Досить звичайним у слов'янських мовах є функціонування в ролі вихідної синтагми різних обставинних членів речення»; «Проста чи поширена обставина як основна синтагма в кінці синтагматичної єдності зустрічається набагато рідше» (О. С. Мельничук, Розвиток структури слов'янського речення, К., 1966, стор. 270).

Дніпродзержинської державної районної електростанції, синхронні електродвигуни (на схемі не показані) і шини енергосистеми 154 *кв* (через опір $r_{сист}$ *визначений при умові заданої потужності к. з. на шинах* **154** *кв.)»* (**16**, 83).

Те, що такі конструкції розраховані виключно на зорове сприймання, стає дуже помітним у значному за обсягом тексті, де спостерігається повний паралелізм будови (що полегшує зорове сприймання: дає змогу передбачити, на якому місці слід шукати певного типу відомостей у наступних, схожих за будовою, відрізках тексту): «Після цього катіоніт промивали дистильованою водою до негативної реакції на іон заліза *(за реакцією з роданід — іоном) та кислої реакції (за метилоранжем)»* (**11**, 65).

Як видно з наведеної вище таблиці, дієприслівникові звороти у ролі вихідних даних повідомлення складають усього 1,54%. Йдеться про випадки типу: *«Прийнявши радіус молекули циклогексану за одиницю,* одержано дані для відношення радіусів інших молекул»; *«Враховуючи наближений характер теорії і похибки розрахунку,* ми вважаємо, що збіг теорії з експериментом цілком задовільний» (**10**; 42, 43).

Вставні слова

Сучасне вчення про вставні слова як синтаксичну категорію базується на розробленій акад. В. В. Виноградовим теорії модальності: питання про вставні слова і словосполучення ставиться у безпосередній зв'язок з теорією модальності.

Вставні словосполучення створюються на базі досить стійкого кола слів, лексична обмеженість якого проявляється також у тому, що часто в основу вставного словосполучення кладеться лише одна якась форма слова. Так, за опорним словом вставні словосполучення належать або до іменних, або до дієслівних; інші частини мови в цій ролі виступають рідко. За ступенем зв'язку між одиницями словосполучення — це вільні і фразеологічні словосполучення (як зазначає акад. В. В. Виноградов, «...у колі модальних словосполучень іменного типу найбільш уживані типізовані, але вільні сполучення слів...») [1]. Нові вставні словосполучення можуть утворюватися тільки на базі тих слів, семантика яких, без зміни або при більших чи менших змінах її, включається в систему значень, що виражаються вставними конструкціями.

У подальшому викладі ми об'єднаємо поняття «вставні слова, вставні словосполучення і вставні речення» в одну катего-

[1] В. В. Виноградов, Русский язык, М., 1947, стр. 735.

рію під спільною назвою «вставні слова». Підставою для такого об'єднання може бути той факт, що, розрізняючись структурно, ці три різновиди дуже близькі функціонально; як вставні слова і словосполучення, так і вставні речення перебувають у смисловому зв'язку з усім реченням або одним його членом; усі вони виражають досить вузьке, проте постійне коло значень, які начебто накладаються на зміст основного складу всього речення або одного з його членів.

Це коло значень вставних слів у літературній мові вичерпується такими п'ятьма категоріями: 1) вставні слова, що вказують на відношення між частинами висловлення *(таким чином, отже, нарешті)*; 2) вставні слова, які містять оцінку ступеня достовірності повідомлення *(очевидно, безумовно, мабуть)*; 3) вставні слова, що характеризують ставлення до способів висловлення думки *(інакше кажучи, точніше)*; 4) вставні слова, що вказують на джерело повідомлення *(на думку такого-то, на нашу думку)*; 5) вставні слова, що виражають емоційну оцінку того, що повідомляється *(на жаль, на щастя)*.

Ці категорії вставних слів вживаються в наукових текстах, хоч і дуже нерівномірно: на першу категорію припадає більше половини всіх вставних слів (67%), на другу — близько 25%, на три останніх — дуже незначна кількість — від 6% до 1% (з розрахунку на 8 тис. речень з вставленими словами).

Зокрема вставні слова, що фіксують емоційність, експресивність тексту, у наших текстах майже не зустрічаються (поодинокі випадки, засвідчені нами, можуть бути віднесені на карб індивідуального слововжитку). Не зустрічаються у наукових текстах і такі вставні слова, які вказують на ступінь звичності повідомлюваних фактів, на експресивний характер мовлення, а також слова, що звертають увагу співбесідника *(так от, слухайте далі* та інші).

Особливо численною і широко представленою групою у науковому стилі, як ми вже бачили, є перша (вставні слова і словосполучення, що вказують на відношення між частинами висловлення).

Вставні слова цієї групи поза межами наукового (і, частково, ділового та окремих жанрів публіцистичного стилю) майже не вживаються; у науковому ж стилі вони, за словами В. В. Виноградова, типізувалися і обслуговують досить точно окреслені мовні ситуації.

Крім чітко вираженої типізації, вставні слова наукового стилю відзначаються ще однією особливістю: значною повторюваністю тих самих лексичних одиниць. Так, на 100 вставних слів у науковому тексті (узятому вибірково з різних джерел) зустрілося лише 58 неоднакових (решта — повторювані). У наукових текстах вставні слова вживаються досить рівномірно (відстань між ними в тексті, хоча й у значному наближенні,

все ж може вважатися рівномірною, чого не можна сказати про художній стиль, де вони вживаються дуже нерівномірно).

Пошлемося ще на одне свідчення: «Виявилось, що в наукових текстах на однакову кількість простих речень приходиться у шість разів більше вставних конструкцій, ніж у текстах художніх» [1].

Виходячи з усього сказаного, можна твердити, що в науковому стилі категорія вставних слів — це чітко визначена група мовних засобів, типізованих (і навіть частково формалізованих) у своєму вживанні, закріплених за точно окресленими ділянками тексту з досить вузьким і специфічним значенням, яке може бути встановлене апріорно.

Можна сказати, що абзац будується за певною схемою, а ця схема своїми опорними пунктами має вставні слова, розташовані у певній логічній послідовності; з засновків і аргументів випливають висновки, у кінці підбиваються підсумки — і кожен етап розвитку думки обслуговується певною категорією вставних слів (у взаємодії з іншими лексичними і синтаксичними засобами). Розглянемо кілька типових варіантів таких систем.

«Як відомо, рух Галактик хаотичний. Їх швидкість — близько сотень кілометрів в секунду. Для близьких Галактик швидкість їх власного руху перевищує їх швидкості руху за законом Хабла. Тому в деяких випадках результуюча швидкість їх така, що Галактика не віддаляється від нас, *а навпаки,* зближується з Землею. *Наприклад,* відома яскрава Галактика в сузір'ї Трикутника наближається до Землі зі швидкістю 12 *км/сек.* Для далеких Галактик швидкості їх віддалення настільки великі (тисячі і десятки тисяч щосекунди), що їх власний рух не може істотно вплинути на закон «червоного зміщення». *Отже,* закон «червоного зміщення» — емпіричний, його універсальність нічим не доведена» (2, 63).

Структурна схема абзаца легко простежується завдяки вставним словам: дане *(як відомо),* нове *(навпаки),* обгрунтування нового *(наприклад),* висновок *(отже).*

Інша система: «На етапі створення теорії наука формує спеціальну мову, тобто систему понять і зв'язків між ними, які відбивають сутність її предмета дослідження. Ця мова створюється, *по-перше,* для фіксації фактів, потім використовується як засіб їх класифікації і, *нарешті,* для відображення внутрішніх закономірностей» (3,50).

Тут не всі елементи схеми виражені вставними словами (частина їх заступається невідокремленими лексичними одиницями): дане (мова), нове (**тобто**), застосування, викладене не як результат, а як процес **(по-перше — потім — нарешті).**

Боротьба думок найчастіше втілюється у схемі: чужа думка — її аналіз — думка автора. Наприклад: «Енергетичні спів-

[1] Статистичні параметри стилів», К., 1967, стор. 108.

відношення процесів не дають структурної характеристики систем, що беруть в них участь. *За думкою Л. Брілюєна,* ентропія характеризує ступінь впорядкованості руху елементів і ступінь складності структури. Правда, він помиляється, вважаючи, що ентропія залежить від суб'єктивного фактора — від кількості інформації, якою володіє експериментатор. *На наш погляд,* ця помилка виникає внаслідок ототожнення понять «інформація» і «відображення» (3, 57).

Отже, система вставних слів, які «створюють» структуру тексту у науковій мові, кардинально відрізняється від вставних слів у інших стилях мови.

Можливе таке спростування цієї тези: у художньому стилі вставні слова також створюють певні системи: тут може паралельно існувати кілька планів зображення дійсності, які розмежовуються саме вставними словами.

Проте тут система створюється не тільки вставними словами, а й цілою ієрархічною драбиною особових форм дієслова, займенників, порядком слів, індивідуальними лексичними особливостями мови героїв і т. ін. — і серед цих усіх засобів — вставними словами, які аж ніяк не виступають тут у ролі основного організуючого начала.

Що стосується публіцистичного стилю, то використання вставних слів у ролі «канви» для побудови абзаца — закінченого висловлення — у певних жанрах цього стилю є лише свідченням усе зростаючого впливу наукового стилю на інші стилі української літературної мови.

Таким чином, з п'яти розглянутих типів вставних слів чотири належать до внутрішньо-синтаксичних засобів організації думки в реченні, а один — до зовнішньо-синтаксичних засобів організації одиниць, більших за речення,— до організації абзаців (хоч ці засоби можуть також бути використані і як внутрішньо-синтаксичні).

СИНТАКСИЧНІ ІНГРЕДІЄНТИ В МЕЖАХ РЕЧЕННЯ

Просте речення

Як уже зазначалося, одиницею наступного, другого рівня аналізу тексту є речення (як лінійна послідовність одиниць між двома крапками).

Ми щойно розглянули синтаксичні інгредієнти, що діють як на межі між реченнями, обслуговуючи одиницю першого рівня аналізу тексту — абзац, так і всередині речення.

Тепер безпосереднім об'єктом нашого опису буде речення як одиниця другого рівня аналізу тексту.

Як відомо, численні спроби дати повне і вичерпне визначення речення як синтаксичної одиниці не дали позитивних наслідків: кожне з таких визначень вказує, як правило, на якусь одну чи кілька ознак речення; проте такого визначення, під яке можна було б підвести усі функціонуючі в мові типи речень, ми не маємо [1].

Тому хоча окремі положення вченння В. Матезіуса і зазнають гострої критики, проте теорія «функціонального синтаксису» [2] дає певні можливості у розв'язанні питання про методи дослідження функціонуючої одиниці повідомлення. Ми приєднуємося до думки, що «у реченні може бути відзначена лише одна абсолютно релевантна ознака — ознака екстралінгвістичного порядку. Такою ознакою слід вважати функціональне використання відносно замкненої мовної мікроструктури з метою передачі відрізка інформації. Тільки те, що функціонує як самодостатня одиниця повідомлення, може бути назване реченням. Таким чином, віднесеність до рівня функції становить специфіку речення — рису, яка відрізняє речення від інших об'єктів лінгвістики. Звідси випливає, що вивченням речення у власному смислі, описом його природи може бути лише вивчення його в плані функції. Інакше кажучи, синтаксис речення повинен бути синтаксисом функціональним» [3]. Цитований автор пропонує визначати речення як мінімум матеріального знака в комунікативному використанні.

Визначення речення як функціонуючої одиниці, як одиниці мовлення, яка спирається на певні схеми і моделі, наявні в мові поряд з моделями словосполучень і набором слів, займає зараз у вітчизняному мовознавстві все міцніші позиції. Переводячи цю думку в найзагальніший план, можна сказати, що синтаксис — як відношення між знаками — передбачає безпосередньо співвіднесеність знака і змісту (інформації), тобто функціонального навантаження знаків, що перебувають у певних відношеннях: «Якщо зміна відношень між знаками в просторі чи в часі змінює зміст множини знаків, тобто якщо від співвідношення знаків залежить інформація, то в такому випадку

---

[1] Крайня точка серед цих визначень — це, безумовно, думка О. Єсперсена, який вважав речення структурно аморфним (О. Есперсен, Философия грамматики, М., 1958, стр. 358). Звідси логічно випливає висновок про те, що не можна дати формальний опис явища, аморфного по своїй суті. А це значить, що спроби визначити речення повинні робитися, виходячи з його екстралінгвістичних ознак.

[2] V. Mathesins, Obsahovy rozbor současne angličtiny na zàklade obecne lingvistickém, Praha, s. 8, 13, 89.

[3] Ю. М. Скребнев, Некоторые типы синтаксических отношений, выделяемых по функциональному признаку.— Доклады и сообщения Башкирского университета. Вопросы общего и романо-германского языкознания, Уфа, 1964, стр. 69.

знаки становлять собою знакову систему»[1], у нашому випадку — синтаксичну систему.

Синтаксична система дуже далека від поняття лінійного ряду, це скоріше багатовимірна побудова, оскільки в ній виділяється цілий ряд площин, які перебувають у складних і взаємопов'язаних відношеннях.

Так, насамперед, тут можна виділити систему відношень між граматичними розрядами і формами слів, між типами речень та ін. Сполучуваність (сочетаемость) цих розрядів і форм складає одну площину синтаксичних відношень.

Друга система відношень — це динамічна система формування і постійного вдосконалення містких синтаксичних конструкцій, здатних у мінімум форм вмістити максимум інформації. Третя — система форм структурної організації синтаксичних одиниць (інтонація, порядок слів, флексія, допоміжні слова).

Друга система відношень серед названих становить для наукового стилю найголовніший серед інших вузол відношень.

Однією з основних вимог до речення в науковому стилі є вимога місткості, тобто здатності виражати значний за обсягом і складний за змістом матеріал. При цьому речення повинне бути достатньою мірою «портативним», тобто бути цілісним утворенням і передавати інформацію не збіднено, а в усій складності залежностей і зв'язків, наявних у позамовній дійсності.

Якщо підходити до синтаксичних структур наукового тексту з точки зору їх правильності чи неправильності, то сама специфіка екстралінгвістичних завдань, поставлених перед науковими текстами, передбачає правильність синтаксичних структур, бо тільки найбільш «ортодоксальні» варіанти речень серед наявного арсеналу їх у мовленні здатні найбільш повно і однозначно передавати потрібний зміст.

Тому 1) речення в наукових текстах відповідають загальним вимогам до синтаксичних структур української літературної мови; 2) словосполучення, вживані тут, не виходять за рамки списка, тобто не мають у своєму складі одиниць, які б не були типові для української мови загалом (йдеться про вільні нетермінологічні словосполучення); 3) відношення між компонентами словосполучення охоплюються тими зв'язками, які загалом притаманні українській мові, а не є специфікою лише цього стилю; 4) речення у досліджуваних текстах відзначаються семантичною наповненістю і самодостатністю[2].

---

[1] М. В. Попович, О философском анализе языка науки, К., 1966, стр. 52.

[2] Див.: Л. Н. Иорданская, О некоторых свойствах правильной синтаксической структуры.— «Вопросы языкознания», 1963, № 4.

Таким чином, специфіку синтаксичної структури речення у науковому стилі слід шукати не у виході за координати правильної синтаксичної структури, а у суворому доборі й організації частин синтаксичного цілого серед так званих правильних синтаксичних структур.

Науковий текст будується, в основному, з простих поширених речень. Кількість їх на 20% перевищує кількість складних (у працях, які мають абстрактно-теоретичний характер, кількість складних речень збільшується; очевидно, можна говорити про більшу конструктивну ускладненість мови праць цього типу).

У межах простих речень переважають формально повні їх варіанти; речення, самодостатнє в контексті, має тенденцію до самодостатності і поза контекстом (насамперед це перші речення абзаців). Пояснюється це тим, що стандартизація структури речення вимагає заміщення усіх одиниць структури.

Іменний характер наукового стилю є фактом загальновизнаним. Збільшення кількості іменників за рахунок дієслова в науковому стилі, супроводжуване послабленням семантики дієслова, його ролі у процесі передачі інформації, пояснюється прагненням до точності номінації при інформуванні, а також спробами вмістити необхідну інформацію в рамки найпростішої синтаксичної структури.

В результаті дії цього чинника синтаксичні конструкції все більше стандартизуються; типовим для наукового стилю стає просте речення з великою кількістю залежних, послідовно підпорядкованих іменників. Цей процес не можна вважати процесом ускладнення синтаксичних структур, бо тут відбувається скоріше кристалізація основної конструктивної схеми, проясненя і спрощення її. Ці конструкції становлять зараз основну масу.

Збільшується кількість номінативних словосполучень; зростає кількість структурних типів цих словосполучень; все помітнішою стає роль цих словосполучень у різних стилях мови. До найпоширеніших належать два типи номінативних словосполучень: перший тип — словосполучення з двох іменників *(впровадження в практику)*, а другий — іменника і дієслова *(веде до поліпшення, використовується для піднесення)*.

Перевага іменників у науковому стилі проявляється і в тому, що означення, виражені прикметником, поступаються перед означеннями, вираженими непрямим відмінком іменника *(температурні зміни — зміни температури)*. Типова риса наукового тексту — перевага іменних конструкцій над дієслівними і пов'язана з цим велика кількість прийменниково-іменних конструкцій і віддієслівних іменників — веде за собою другу його типову рису — значний обсяг речень (порівняно з обсягом їх в інших стилях).

Порівняємо кількість речень в одному друкованому аркуші художнього стилю і наукового:

М. Коцюбинський	— 709	Мовознавство	— 154
О. Довженко	— 729	Право	— 169
О. Гончар	— 442	Біологія	— 200
Г. Тютюнник	— 619	Хімія	— 253

Наведена таблиця свідчить про існування певних статистичних закономірностей у диференціації середньої довжини речення в науковому і художньому стилях української мови.

Можна сказати, що цей факт є зовнішнім проявом цілого ряду синтаксичних закономірностей, що діють, зокрема, у науковому стилі, і є в свою чергу функціями екстралінгвістичних факторів. Тому будь-яке однозначне пояснення причин такого явища ми б схильні були вважати непереконливим.

Модальність речення наукового стилю не становить виразної його стилерозрізнювальної риси. Абсолютна перевага розповідної модальності, абстрактно-узагальнений характер умовної модальності, незначна кількість (порівняно з розповідними й умовними) речень з питальною модальністю — така найзагальніша характеристика наукових текстів у цьому плані.

Порівняно невелика кількість власне питальних речень, вживаних звичайно в діалогах, знайшла у мовознавчих працях таке пояснення: «Специфіка питальних речень як актів, які характеризують момент переходу від того, що ми знаємо, до того, чого ми не знаємо, відбивається у взаємному зв'язку питання з відповіддю. Питальне речення пов'язане з реченням, яке є відповіддю, значно тісніше, ніж навіть висновок з двох посилок, бо дві посилки мають самі по собі смисл; смисл же питальних речень тільки в тому, щоб шукати, тобто, зрештою, домагатися відповіді. У зв'язку з цим висловлення у формі питання в діалозі значно більше зближує учасників бесіди, ніж обмін думок в порядку висловлень-суджень. Тому ми говоримо, що питання завжди звернене до когось і більш насичене моментами емоційними» [1]. Як твердить автор, штучне перетворення твердження у питання має на меті приєднувати емоційний момент до категоричного судження, холодного за своєю природою (риторичне питання прирівнюється до категоричного судження плюс вигук) [2].

Розчленування повідомлення на питання і відповідь супроводжується у досліджуваних текстах порівняно незначною «вигуковістю», порівняйте: «Як же ДНК здійснює контрольні функ-

---

[1] П. С. Попов, Суждение и предложение.— В зб.: Вопросы синтаксиса современного русского языка, М., 1950, стр. 20.

[2] Там же, стор. 22.

ції, як інформує обмін про необхідність того чи іншого процесу? Йдеться про своєрідний генетичний «код», через який ДНК сигналізує про ті чи інші зміни в обміні» (4, 50); «Частини, перебуваючи у взаємодії, зумовлюють структуру цілого. В чому ж проявляється зв'язок між частинами, зв'язок між об'єктами? Звязок між речами виступає в формі взаємовідношення, взаємодії їх» (3, 79); «Які ж саме особливості математичного знання формуються на базі вивчення кількісних відношень? Насамперед, треба мати на увазі, що математика досліджує кількісні відношення в узагальненому і чистому вигляді, на відміну від дослідних наук, які застосовують конкретні обчислювально-вимірювальні процедури» (3, 47).

Питальні речення оформляються за допомогою питальних слів, відповіді — у вигляді ствердних і заперечних речень. Знаменно, що відповідь не має, як правило, плавного зв'язку з питанням, між питанням і відповіддю існує «переривчастий зв'язок».

Синтаксична категорія заперечення створюється шляхом поєднання заперечуваного елемента (присудка) з заперечною часткою *не*.

Ця синтаксична категорія вказує, що зв'язок між двома компонентами речення усвідомлюється заперечно (тобто певний зв'язок, виражений у реченні набором форм слів і словосполучень, усвідомлюється як реально існуючий). Дослідники вказують на безсумнівний вольовий момент усунення зв'язку, встановленого всіма мовними показниками, оскільки самі ці показники загалом залишаються незмінними.

Отже, і логічно і синтаксично заперечення є усуненням формально встановленого зв'язку між уявленнями. Заперечення передбачає позитивну основу думки і, поряд з цією позитивною основою, виконує пізнавальну функцію мислення.

У науковому стилі цей двосторонній зв'язок проявляється особливо чітко: заперечення тут, як правило,— це реальний, а часом і просто практичний висновок, який виникає в результаті пошуку можливих зв'язків між поняттями (основні особливості заперечної конструкції тут, так би мовити, очевидні): «На закінчення зауважимо, що розбіг за швидкістю, обумовлений процесом групування, практично *не впливає* на енергетичну роздільну здатність нейтронного спектрометра, оскільки мінімальна енергія нейтронів від (*d*, *d*) реакції — 2,5 *мев*, (*d*, *t*) реакції — 14 *мев*, а групуюча напруга лише кілька кіловольт» (10, 75).

Крім заперечної частки **не**, існує ще цілий ряд способів вираження заперечення; це, насамперед, прийменники **без**, **поза**, **проти** та деякі інші. Кардинальна відмінність цих двох типів заперечення полягає в тому, що прийменники — як елементи приіменникові — не створюють заперечного речення (тобто

наявність у реченні конструкцій з цими прийменниками не ліквідує повністю якогось уявлення і не ставить, шляхом заперечення, на його місце якогось нового, протилежного першому, уявлення).

Розповідна модальність має свої два основні прояви: як активна і як пасивна конструкція.

Пасивні конструкції, вживані в науковому стилі, займають у ньому досить помітне явище саме в силу специфіки значення, яке вони можуть виражати: в пасивній конструкції виразніше підкреслюється наявність процесу у вигляді факту, в активних — сам процес створення діячем певної ознаки.

Основні функції пасивних конструкцій у науковому стилі зводяться до двох: обгрунтування різних явищ і закономірностей в природі і суспільстві, активне втручання людини у ці сфери; констатація процесів, які здійснюються в природі і суспільстві незалежно від волі і втручання людини [1]. Наприклад: «Вперше каротиноїди в пилку були виявлені в 1892 р. Бертраном і Пуаро» (4, 115); «Загальний висновок полягає в тому, що первинні структури білків далеко не випадкові. Вони визначаються єдиним шляхом розвитку життя на землі, єдиною біохімічною еволюцією» (4, 52). Якщо розглядати окремо першу функцію пасивних конструкцій, то можна погодитися з висновком дослідника про те, що поява таких конструкцій на сторінках певної наукової праці й справді диктується темою, матеріалом її (підкреслити заслуги окремих осіб у певній галузі знань, досягнення ряду дослідників та ін.) [2]. Проте і тут зустрічаємо паралельно: «Ця ж думка *була висловлена М. Борном* у статтях «Альберт Енштейн і світлові кванти» і особливо в статті «Фізична реальність». У останній статті *М. Борн* спеціально *виступає* проти суб'єктивно-ідеалістичного тлумачення спеціальної теорії відносності» (2, 33).

Особливо великі сумніви в цьому плані викликає друга функція. Як свідчать численні приклади, таким способом (як процес, що протікає без втручання людини) оформляються не тільки ті висловлення, які справді констатують цю об'єктивну істину, але й величезна кількість таких, де діяч дуже легко визначається (це найчастіше сам автор), проте конструкція оформлена як пасивна. Ми схильні пояснювати такі конструкції як один із синонімічних засобів неназивання діяча (типовий для наукового стилю). Ці засоби різноманітні: крім пасивних конструкцій, тут широко використовуються різні типи одночленних конструкцій, а також спеціальні форми присудків.

---

[1] Н. Беркович, Страдательный оборот в научном стиле современного русского языка.— В зб.: Вопросы русского языкознания, Саратов, 1961, стр. 75.

[2] Там же.

Вживання пасивних конструкцій різного структурного складу і лексичного наповнення з метою підкреслення результату дії, а не процесу її здійснення суб'єктом, є одним з проявів формалізації мови наукових текстів: пасивна синтаксична конструкція використовується як форма для передачі певного типу інформації, незалежно від того, чи характер інформації відповідає вихідному, основному, «класичному» значенню форми. Наприклад:

1) Підкреслення результативності (а також уникнення образності — «молекули регулюють...»): «Основне її положення полягає в тому, що усі *процеси відтворення і передачі* спадкових ознак *регулюються молекулами* особливого хімічного складу — дезоксирибонуклеїнової кислоти (ДНК)» (**2**, 19).

2) Уникнення авторського **я**, **ми**: «Нещодавно було доведено (пропущено «нами».— *А. К.*), що з верхніми верствами пермі та базальтними пісками тріасу пов'язаний водоносний горизонт, умовно названий пермський» (**6**, 45). Ось типовий опис перебігу експерименту, поставленого і описаного групою авторів цитованої статті: «Тимчасові деформації *вимірювались* за допомогою деформометрів типу ДРВ-2 на базі 100 *мм*... Тимчасові деформації *вимірювались* у перерізах 1—8, що зображені на рис. 1, *б*. У процесі зварювання шва II *вимірювались* також тимчасові поперечні деформації у шві I в тих же перерізах (1—4). Деформометри *встановлювались* поперек шва...» (**18**, 42).

Приклад цей з повною очевидністю свідчить, що автори скористалися уже готовою формулою опису, яка дозволяє лаконічно і точно висловити найсуттєвіше — перебіг експерименту і його результат.

Особливо важливим моментом, на нашу думку, тут є те, що процес може бути описаний як послідовна лінія часткових результатів (тобто ряд послідовно виконуваних дій описується як сума результатів, максимально «звільняючись» від супровідних моментів особи, часу, способу і виду).

Як бачимо, між первісним, вихідним значенням конструкції і її застосуванням у науковому стилі лежить значна відстань (тому нам здається неправомірним розглядати ці конструкції у дихотомії «актив-пасив», як синонімічні способи будови речення; це скоріше синонімічні конструкції до різних типів безособових речень, вживаних в науковому стилі української літературної мови).

Проте найвиразнішими в цьому плані є односкладні конструкції. Категорія безособовості не може бути виділена як стилістична на матеріалі текстів інших стилів, оскільки в жодній сфері спілкування людей, крім наукової, не виникає так часто потреба описувати процес, явище чи дію, спрямовані на перетворення чого-небудь, без вказівки на виконавця дії. Безо-

собовість граматичних конструкцій як стилістична категорія зумовлюється також тим, що часто не вказується, хто конкретно керує процесом чи вивчає явище; в центрі уваги перебуває сам процес чи явище.

Прагнення відійти від особової форми викладу проявляється насамперед в уникненні займенникових форм першої особи однини і множини, якщо присудок виражений особовою формою дієслова (таким чином, речення з двоскладного перетворюється в односкладне означено-особове). Наприклад: «Враховуючи таку тенденцію, деякі автори почали твердити про перетворення «конституції держави» в «конституцію всього суспільства». *Вважаємо,* що такий висновок дещо умовний» (7, 84); «Мета цієї роботи — визначення умов задовільного... узгодження розриву із сповільнюючого системою і скорочення довжини поглинаючої вставки. Експерименти *виконували*[1] на укорочуваній сповільнюючій системі в широкій смузі частот» (20, 65).

Постійне намагання уникати займенника *ми* приводить до зменшення двоскладних конструкцій в наукових текстах і до збільшення кількості означено-особових односкладних конструкцій (не тільки «класичного» типу, але й таких, які можуть бути правильно кваліфіковані лише в контексті). Ця риса належить до традиційних у науковому стилі мови.

У досліджуваних текстах особові займенники, як правило, однозначні; значення їх дуже точно окреслюються контекстом; кількість їх у цих текстах порівняно невелика (вони частіше використовуться при викладі відомостей описово-історичного характеру і рідше при описі дослідів, експериментів та ін., де є тенденція якомога менше замінювати терміни).

Багатозначнішим за інші у науковому стилі виявляється займенник **ми;** тут можна назвати такі його основні значення: 1) авторське **ми;** 2) узагальнене **ми** (людство, людина взагалі, значна кількість людей); 3) сукупне **ми** (автор і слухачі або читачі).

Дослідники стверджують, що останнє значення з'явилося у наукових текстах під впливом лекторської практики авторів. Це значення, надзвичайно поширене у науковому стилі, дуже рідко виражається розчленовано (**ми** особова форма дієслова); найчастіше воно «стягується» до особової форми дієслова (займенник опускається): «Розглянемо похибку відновлення для випадку, коли сигнал являє собою відрізок випадкового стаціонарного в широкому розумінні процесу з обмеженим спектром» (20, 72); «Нехтуємо впливом пружних областей, що ви-

---

[1] З контексту видно, що «*виконували*» — це стягнене «**ми** *виконували*», де **ми** — автор.

никають в результаті розвантаження при втраті стійкості» (**14**, 113).

Відсутність вказівки на виконавця дії синтаксично оформляється, крім пасивних конструкцій і означено-особових речень, ще й різними (за характером головного члена) типами безособових речень. Наприклад: «Для зменшення впливу зворотного електронного струму в розрядну камеру *введено* пластину з плаваючим потенціалом» (**10**, 55); «Для числових розрахунків на обчислювальній машині розбивають пучок на 10—15 кілець, а в розкладанні фокусуючого поля *можна* обмежи*тись* першими трьома членами» (**20**, 41); *«Вважають,* що з використанням надпотужного амплітрона можна буде утримувати на висоті 15 *км* платформу з радіолокаційним та телевізійним устаткуванням» (**20**, 68).

Наведемо цифрові дані. На 714 речень наукового тексту, узятого вибірково, 100 речень мали у своєму складі (або самі становили) безособову, узагальнено-особову або означено-особову конструкцію. Це складає близько 14% від загальної кількості речень.

Думка О. С. Мельничука про те, що «в цих умовах особова форма дієслова вказує на його зв'язок з позамовним (визначеним чи невизначеним) суб'єктом, виразник якого не входить до складу речення і з яким через форму дієслівного головного члена речення співвідноситься зміст односкладного речення» [1], надзвичайно точно передає ситуацію односкладного речення в науковому тексті, де суб'єкт дуже легко встановлюється з контексту — це його автор чи виконавець експерименту. «Таким чином, особове значення дієслова в односкладному реченні набуває зовнішньо-синтаксичного характеру, долучаючись до двох інших зовнішньо-синтаксичних значень, властивих у слов'янських мовах усім реченням — значення модальності і часу» [2].

Проте основною синтаксичною структурою речення залишається двоскладна структура, яка ділиться на два формально рівноправні комплекси — групу підмета і групу присудка.

Підмет. Група підмета, як уже зазначалося, у ролі вихідних даних повідомлення займає перше місце (55%).

Найчастіше функцію підмета у наукових текстах виконують загальні іменники (нагадуємо, що у випадку, коли суб'єкт дії — жива істота (автор), переважно вживається пасивна конструкція, де назва суб'єкта дії оформляється в орудному відмінку). Кількісно на першому місці стоять підмети — узагальнюючі, абстрактні і збірні іменники (близько половини їх — віддієслівні

---

[1] О. С. Мельничук, Розвиток структури слов'янського речення, К., 1966, стор. 146.

[2] Там же.

іменники, трохи менша кількість — конкретні іменники: назви речовин, предметів, механізмів; серед них, як і серед першої групи, значна кількість термінів. Підмети — власні назви зустрічаються досить рідко; займенники у ролі підметів усередині абзаца частіші, на початку — рідші (загалом кількість їх незначна, порівняно з першими двома групами). Особливість їх у науковому стилі полягає в тому, що вони виступають найчастіше на місці так званого «неживого предмета».

Підмет (як і присудок) належить до найбільш морфологізованих членів речення (порівнюючи з другорядними членами речення); тому можливості синонімічної заміни тут загалом обмежені. Як і в загальнолітературній мові, у науковому стилі української мови синонімічна заміна має чисто лексичний характер і діє в межах однієї частини мови (заміна «іменник — займенник» є, по суті, не синонімічною заміною, а лексико-синтаксичною). За законами, спільними для усіх стилів, здійснюється заміна нетермінологічних, загальновживаних слів; більш складні і строгі принципи заміни термінів.

Насамперед треба сказати, що умовою для появи синонімічної заміни в межах абзаца тексту є паралельний характер його логічної структури. Коли вихідні дані повідомлення, виражені підметом, є спільною частиною для кількох речень у абзаці, тоді виникає потреба відповідним чином здійснювати синонімічні заміни. Типи синонімічних замін диктуються структурою підмета (або групи підмета), і тому саме огляд типів цих замін може найкраще розкрити характер підмета у науковому стилі.

Підмет у науковому стилі (як член речення, що називає предмет) не має того вільного, незалежного характеру, який він має у тих випадках, коли перебуває у тексті нетермінологізованому. Зв'язаність підмета системою (в межах якої перебуває предмет, назвою якого він є) найчастіше проявляється у тому, що структура підмета може бути порушена лише до певних меж; у тих же випадках, коли структурні зміни неможливі, відбувається повна зміна родо-видового характеру.

Ось випадки, коли в тексті можлива часткова заміна компонентів терміна (саме в тексті, бо з розрахунку на зорове сприймання текст або його відрізок будується так, щоб читач міг швидко знайти — як правило, у першому реченні абзаца — повний термін, на тлі якого і можливі часткові пропуски й заміни): «Нарешті, можна розглянути останню підгрупу реакцій невалентних перетворень — реакції розкладу. Це *такі реакції,* під час яких з однієї, більш складної речовини утворюються одна або кілька речовин, менш складних. *Ця підгрупа реакцій* обернена щойно розглянутим. Тому *всі реакції, які мають зворотний характер і відносяться до реакцій сполучення,* можуть бути віднесені також і до реакцій розкладу» (**9**, 134). Маємо

ряд: місце терміна в системі *(підгрупа реакцій)*, загальна назва *(реакції розкладу)*, характеристика *(всі реакції, які... такі реакції, під час яких...)*.

Цілий ряд перетворень і змін, здійснюваних над певним предметом, який набуває щоразу нових якостей і характеру, все ж суворо обмежений рамками тієї системи понять, до якої він входить: «Прагнучи одержати чистий препарат, Мозандер обробив церієву землю азотною кислотою і викристалізуваний з розчину нітрат прожарив на вогні. Далі *прожарена сіль* оброблялась розбавленою азотною кислотою. При цьому було помічено, що *частина продукту,* який мав бурий колір, не розчинювалась у кислоті. Тепер ми знаємо, що то був диоксид церію, з яким вперше зіткнувся Вокелен» (**25**, 11). Тут вихідні дані — *нітрат* — оформляються у наступному реченні іншим терміном *(прожарена) сіль:* далі йдеться лише про частину продукту, яка, в свою чергу, називається *диоксид церію.* Ряд *«нітрат-сіль»* міг би ще бути розширений формулою або дуже загальним поняттям типу *«продукт, речовина».*

До речі, заміни останнього типу у науковому (і діловому) стилі зустрічаються особливо часто: «Особливою своєрідністю розвитку сучасних фізико-географічних процесів відзначається *північно-східна частина степової зони. Дана територія* сформувалась на південно-західному схилі Воронезького кристалічного масиву» (**5**, 75); «*Фрити* було вперше виготовлено в США організацією Ферро. *Нове мікродобриво* вносять у грунт, як правило, в суміші з органічними або мінеральними добривами» (**26**, 366). Тут ми маємо підведення частково, конкретного під загальне, ширше за обсягом поняття.

Це узагальнення може стосуватися не лише підмета попереднього речення, але й змісту частини попереднього речення чи усього попереднього речення, наприклад: «Відомо, що при відкачуванні у безнапірних водах відбувається зменшення питомого дебіту зі збільшенням зниження рівня, тому гірські породи одного й того ж водоносного горизонту, досліджені відкачуваннями при кількох зниженнях рівня, характеризуватимуться різним ступенем водозбагаченості. *Аналогічне твердження* має місце і для слабонапірних і навіть напірних водоносних горизонтів» (**6**, 33).

Що стосується використання у ролі підметів субстантивованих слів, то воно можливе тільки у двох випадках: або коли це усталений, формалізований «загальник» типу «останнє», «дані», або коли це термін: «Разом з тим *формальне* в математиці, будучи генетично пов'язаним із змістовним, одержує відносну самостійність» (**3**, 48); *«Відоме* по відомому шляху відшукується відомим способом» (**3**, 40). Отже, як способи вираження підмета, так і можливості його синонімічної заміни в кінцевому результаті залежать від екстралінгвістичних причин,

Тільки іменник у ролі підмета найповніше виконує свої функції у наукових текстах; при цьому слід мати на увазі, що іменники досить рівномірно розподіляються між членами речення (за даними дослідників російської мови цей розподіл виражається у таких цифрах: підмет — 23,0%, присудок — 3,5%, додаток — 26,3%, означення — 25,5%, обставини — 21,7% [1]; стосовно до наукового стилю, виходячи з даних української мови, склад присудка виражатиметься більшою цифрою).

У кожній з названих функцій іменник містить неоднаковий обсяг лексичного змісту; найбільшою місткістю відзначаються групи підмета і присудка (це не тільки граматичні центри речення, але й центри, навколо яких розташовується найбільша кількість інформації).

Присудок. У зв'язку з потребами точного, адекватного й однозначного викладу думок особливого значення набуває наявність засобів диференційованої або навпаки — узагальненої характеристики відношень між поняттями. З цією метою використовуються насамперед засоби вираження предикативних відношень. Складна й розгалужена система присудкових форм української мови застосовується у досліджуваних текстах досить своєрідно і специфічно.

Так, наприклад, частотність вживання дієслів у теперішньому часі дуже близька у науковому і розмовному стилях, проте ці дієслівні форми різко відрізняються своїм значенням: у розмовній мові вони означають дію, яка відбувається у даний момент, а також — рідше — дію звичну, часто повторювану; у науковому стилі ці дієслова позначають об'єктивні процеси безвідносно до часу їх протікання, лише оформлені у відповідній часовій перспективі.

Так само форми минулого часу (недоконаного виду) вживаються у науковому стилі тоді, коли вони, «виражаючи віднесеність дії до плану минулого, не встановлюють ніякої синтаксичної перспективи в постійному розвитку дій чи в їх зміні, в їх співвідношенні» [2].

Питання про обов'язковість присудка у реченні в сучасному мовознавстві розв'язується у такий спосіб: обов'язковим у реченні є не наявність присудка як синтаксичної одиниці, а наявність предиката судження. «Предикат судження повинен бути виражений тому, що він містить те, що встановлюється судженням,— зміст знання про предмет. Мовець повинен передати, виразити зміст знання про предмет; думка про предмет, про

---

[1] Л. Н. Иноземцев, Об одном аспекте исследования атрибутивного словосочетания.— Научная конференция «Проблемы синхронного изучения грамматического строя языка». Тезисы докладов и сообщений, М., 1965, стр. 80.

[2] В. В. Виноградов, Русский язык, М., 1947, стр. 557.

який щось встановлюється, може бути спеціально у зовнішньому мовленні не позначеною»[1].

Щоб здобути переконливі дані про характер вираження присудка у науковому стилі, треба взяти до уваги усі способи вираження предикативності, а також кількісне співвідношення цих предикативних груп (тобто їх частотність у науковому тексті).

Як відомо, простий дієслівний присудок серед усіх видів присудків найбільш поширений і найчастіше вживаний (в усіх стилях сучасної української мови).

У науковому стилі, як свідчать добуті нами статистичні дані, простий дієслівний присудок посідає чільне місце — 47,4% (з розрахунку на тисячу форм присудків). Дієслівний складений присудок поширений найменше — 13,7%, інші види присудка (серед них іменний складений присудок) — 38,9%.

Розглянемо способи вираження простого дієслівного присудка, насамперед такі його особливості, як оформлення часової перспективи, видова характеристика й особові форми.

Питання оформлення часової перспективи у науковому стилі було об'єктом ряду досліджень, які мають переважно статистичний характер[2]. За даними цих досліджень у наукових текстах переважають форми теперішнього часу недоконаного виду. Це явище дістало таке пояснення: «Переважання форм теперішнього часу (як і форм недоконаного виду) в наукових текстах, очевидно, пов'язане з позачасовим використанням дієслова. Теперішній (майбутній) час в науковому тексті у досліджуваному матеріалі частіше за все взагалі не співвіднесений з моментом мовлення, а позначає дії по суті всечасові («вічні») або позачасові»[3]. У названих працях відзначається, що більша чи менша кількість форм теперішнього або минулого часу залежить значною мірою від того, який позамовний матеріал є темою наукової праці, але в цілому співвідношення між науковим і, скажімо, художнім стилями у цьому плані витримується в усіх випадках. Проте, на нашу думку, пояснення цих фактів, хоч і самоочевидних, слід шукати дещо в іншій площині. Щоб наші твердження не були голослівними, розглянемо типовий уривок тексту, де (згідно з наведеними вище міркуваннями) повинні бути дієслівні форми минулого часу недоконаного виду (це опис експерименту): «Експеримент *проводився* так. Зразок *вміщували* в комірку, яку *відкачували* при 400° К до вакууму

---

[1] П. В. Копнин, Природа суждения и формы выражения его в языке.— В зб.: Мышление и язык, М., 1957, стр. 331.

[2] Див.: Статистичні параметри стилів, К., 1967; С. И. Кауфман, Об именном характере технического стиля.— «Вопросы языкознания», 1961, № 5; Г. А. Лесскис, О зависимости между размером предложения и его структурой в разных видах текста.— «Вопросы языкознания», 1964, № 3.

[3] Г. А. Лесскис, Цитована праця, стор. 115.

10^{-5} *мм рт. ст.* На поверхні напівпровідникової плівки, обробленої таким способом, *залишається,* мабуть, певна кількість кисню. Після такого тренування протягом 3 годин і охолодження до кімнатної температури *вимірювався* опір плівки; потім у комірку впускали повітря до тиску 10^{-3} *мм рт. ст.* і через 20 *хв* знову *вимірювали* опір. Адсорбція акцепторних частинок (кисню) на напівпровіднику *n*-типу *приводить* до зростання опору, що й *спостерігається* в експерименті. Як показано в (7), зміна опору, викликана впуском кисню і повітря, *має* однакову *залежність* і однакові зміни абсолютних величин» (**29**, 68).

Дуже важко (а то й просто неможливо) було б пояснити таку взаємозаміну форм теперішнього і минулого часу на цьому порівняно невеликому відрізкові тексту, виходячи тільки із значення форм теперішнього і минулого часу в науковому стилі. Тут діють інші чинники, насамперед уніфікація видо-часових форм дієслова в науковому стилі як результат процесу поступового зростання «неособовості» наукового тексту (поступового переходу від особової до узагальнено-особової, одночленно-особової і безособової манери викладу) [1].

Ми вже зупинялися на тих випадках, коли пасивна конструкція або узагальнено-особова конструкція заступає особову, зокрема коли суб'єкт дії — сам автор, а об'єкт експерименту виступає як такий, що зазнає на собі дії з боку експериментатора чи спостерігача (наприклад: «Спектри поглинання лужногалоїдних кристалів при різних температурах *досліджувалися* рядом авторів» (**29**, 41).

Поряд з цими двома способами використання дієслівних форм для створення «неособовості», широко вживаються такі форми пасивних дієприкметників минулого часу, які також створюють враження певної «неособовості» (відсутності діяча): «Однак у зазначених працях *не проаналізовані* можливості використання цього методу і параметри термокомпенсуючого кола *не пов'язані* з елементами основної схеми стабілізатора» (**20**, 120).

Поступове збільшення кількості «неособових» речень різного типу в науковому стилі веде за собою своєрідне розхитування часових форм дієслів у цих текстах, узагальнення їх (наскільки це можливо для системи часів українського дієслова). Дієслівні форми теперішнього і минулого часу набувають, до

---

[1] Можна назвати також і інші речення, які «розхитують» значення часів у науковому стилі: це формалізація тексту, яка позначається і на оформленні компонентів простого речення: із збільшенням її речення спрощується структурно; натомість затирається часова перспектива в ньому; крім того, вибір часових форм частково визначається традиціями даної галузі науки (в історичних працях, а також при описі експериментів — переважно минулий час; при розв'язуванні задач, доведенні теорем та ін.— майбутній час).

певної міри, синонімічних властивостей (що ми й спостерігали у цитованому вище уривку).

Одним з випадків певного послаблення прояву конкретних граматичних властивостей дієслова є опущення дієслова-зв'язки у минулому часі (що затирає часову перспективу висловлення): «У нейронах супраоптичних і паравентрикулярних ядер білих щурів, яких утримували при температурі +4 +6° С... В аденогіпофізі тварин цієї групи (була.— *А. К.*) *встановлена* значна кількість тиреотрофних базофілів...» (**4**, 8).

Переважання форм теперішнього чи минулого часу в текстах певного типу ми схильні пояснювати названими тут факторами позамовними: змістом тексту, а також традиціями, що діють у певних видах текстів.

Таким чином, розхитування часових форм дієслів у наукових текстах проходить по двох лініях: з одного боку, у тих реченнях, де підмет — назва неживого предмета, присудок (переважно іменний складений, що позначає стан, або дієслівний простий, що позначає дуже неконкретну дію), вжитий у теперішньому часі, має значення «всечасове», а в майбутньому — традиційне для певних галузей науки значення «майбутнього часу уявлення» (проте вже стерте й позбавлене безпосередньої образності). У цих випадках взаємозаміна форм теперішнього і майбутнього часів здійснюється дуже легко (вона підготовлена ослабленням часового значення кожної з них).

З другого боку, тенденція до переведення речень з підметом — особовим займенником **я**, **ми** у площину «неособових» конструкцій (означено-особових, узагальнено-особових, безособових, пасивних) також розхитує часову форму присудка, бо присудок у реченні з підметом **я**, **ми** виражає дію в часі, в той час як у названих вище «неособових» типах висловлення присудковість стверджує результат, який існує в теперішньому (чи майбутньому) загальному вираженні, а не в конкретному проходженні дії.

Крім того, загальна тенденція до «обережності» формулювань також призводить до переважання конструкцій типу *нам здається, що; можливо, що; на нашу думку* та ін. як головних речень у складнопідрядних реченнях, ознаки часовості у яких майже відсутні.

Серед дієслівних форм, вживаних у науковому стилі, безособових форм майже вдвічі більше, ніж особових.

Цілком очевидно, що екстралінгвістичні фактори (те, що ми звали впорядкованістю плану змісту) дуже помітно впливають на добір дієслівних форм. Але тут діє не один якийсь фактор, а цілий комплекс їх. Одним з найважливіших серед інших, на нашу думку, є реальне, дійсне відношення суб'єкта дії до об'єкта її, з одного боку, і автора до висловлюваного, з другого. Так, коли суб'єкт дії — сам автор, експериментатор, дослідник,—

традиція вимагає максимального скорочення кількості вказівок на нього (звідси — пасивні конструкції, одночленно-особові конструкції та ін.). З другого боку, коли об'єкт дослідження суто теоретичний, а виклад ведеться лише у вигляді ланцюга посилок і висновків, автор всіляко уникає категоричності у підкресленні того, що ця думка належить саме йому (в результаті — «обережні» безособові конструкції типу *очевидно, можливо, як можна сподіватися, як відомо* в ролі головних частин складнопідрядного речення).

Таким чином, кількість ситуацій, у яких вживаються особові форми дієслова, значно звужується; ті ж особові форми, які виступають у ролі дієслова-присудка, мають, як правило, абстрактний характер, лексичне значення їх невиразне, вони легко заступаються одне одним: «Обидва ці методи *базуються* на здатності (хоч і невисокій) іонів рідкісноземельних металів утворювати комплексні сполуки з різними органічними речовинами» (**25**, 54); «Виклад розділу *ґрунтується* на ряді історичних документів, вперше виявлених і впроваджених автором у науковий обіг» (**1**, 151).

Ці типові для наукового стилю способи вираження предикації якраз і відзначаються згадуваними вище особливостями (абстрактністю, узагальненістю значення, малою динамічністю й семантичною невиразністю). Вони легко можуть бути замінені іншою одиницею цього ж синонімічного ряду *(базуватися — ґрунтуватися — спиратися на...; зустрічатися — трапляти-ся — вживатися — використовуватися — застосовуватися* та ін.).

Дієслова-присудки можуть мати і значно конкретніший характер (тоді заміна їх синонімами майже неможлива). Проте кількість таких присудків у досліджуваних текстах незначна і залежить від екстралінгвістичних причин (характеру матеріалу, який є об'єктом дослідження).

Дієслівні складені присудки — нетиповий спосіб вираження предикативності у двочленному реченні наукового стилю (це основний спосіб вираження головного члена у безособових реченнях типу *«необхідно вказати* на особливості...»).

Серед наявних у текстах дієслівних складених присудків порівняно незначна кількість таких, де дієслово-зв'язка вказує на початок, продовження чи завершення дії; вони нехарактерні для наукових текстів (оскільки семантика дієслів тут у переважній більшості або ослаблена, або абстрактна). Наприклад: «Шматок глини будь-якої величини при попаданні у воду *починає взаємодіяти* у першу чергу з водою (так званий іонний обмін) з поверхні, тому цей зв'язок існує при агрегуванні частинок колоїдного розчину та окремих шматків глини у глиняну масу» (**19**, 100).

Переважна більшість складених присудків має дієслова-зв'язки з різними модальними значеннями. Наприклад: «Зміни

в структурі ланцюгів *повинні відбитися* на характері інформації, на синтезі білкових речовин, а тому й на всьому обміні і привести до так званих мутацій» (**4**, 50); «Міжнародний захист прав людини імперіалістичні країни *намагаються використати* для проголошення приватної власності на засоби виробництва вічним і невід'ємним правом, вони також *прагнули використати* міжнародне співробітництво для втручання у внутрішні справи країн, що стали на шлях розвитку національної незалежності, на шлях соціалізму» (**7**, 90); «Дослідження теплового балансу кожної зони чи секції з використанням тепломісткості (ентальпії) полімеру *дозволяє визначити* кількість тепла, виділеного в результаті перетворення механічної енергії» (**19**, 107).

Як бачимо, склад дієслів-зв'язок з модальним значенням досить різноманітний, натомість дієслова-зв'язки першого типу представлені дуже слабо.

Частина дієслівних складених присудків має помітно формалізований характер: за ними закріплене не тільки певне значення, але й певне місце у ході викладу. Наприклад: «Замість цього простору ми *можемо взяти* будь-який інший однорідний простір і, вважаючи його за дотичний, побудувати ріманову геометрію на зовсім іншій основі» (**15**, 30); «(Отже) встановлена форма вільних поперечних коливань широкого класу балок змінного перерізу *дозволяє* при відповідних крайових умовах *знайти* частотне рівняння, а отже, і шукану частоту будь-якого порядку» (**15**, 88).

Усі наведені тут дієслівні складені присудки мають виразно формалізований характер: вони далекі від прямого значення дієслівних основ, що входять до їх складу, і використовуються для опису певного етапу дослідження *паралельно* з основними членами безособових речень, які також складаються з модального дієслова та інфінітива. Порівняйте: «Маючи це на увазі, *спробуємо* і для системи (2) в загальному випадку *шукати* розв'язок у вигляді... (**15**, 53); «Можна спробувати відшукати деякі частинні розв'язки системи» (**15**, 55). Проте кількість речень, оформлених як односкладні, значно переважає кількість двоскладних речень з дієслівним складеним присудком (особливо у тих випадках, коли безособова конструкція дає змогу уникнути авторського **я** чи **ми**).

«Майбутній час уявлення», особливо типовий для математичних текстів, не має значення власне майбутнього часу, а є традиційним засобом усного мовлення в цій галузі науки. На письмі ж він сприймається (особливо в аналітичній формі, яка тут переважає через загальне переважання недоконаного виду) на тлі головних членів безособових конструкцій, які в своєму складі мають інфінітив, і на тлі дієслівного складеного присудка як близька до них присудкова форма. Порівняйте: *«Далі будемо позначати функції P (u),* які задовольняють співвідно-

шенням (8) при *n-k* через P_k. Знайдемо, зокрема, функції $P_1(u)$. Звідси легко *знаходимо*... Очевидно, що, не порушуючи загальності, *можна покласти* С-1 (**15**, 54—55). Як бачимо, система часових форм послідовно не витримується, тому й майбутній час тут не має свого прямого, виразного значення.

Іменний складений присудок є значно ширше представленим засобом вираження предикативності у двочленному реченні, ніж дієслівний складений присудок. У ролі дієслова-зв'язки тут (у наукових текстах) найчастіше виступає дієслово **бути**. Особливістю іменного складеного присудка української літературної мови є можливість вживання призв'язкового члена без дієслова-зв'язки **бути**, якщо речення відтворює дійсний факт у теперішньому часі (дієслово-зв'язка **бути** у цих випадках має значення теперішнього часу дійсного способу, незалежно від того, чи вона наявна, чи відсутня в тексті).

Думка про те, що конструкції з дієсловом-зв'язкою завжди належали і зараз належать до сфери книжної мови, висловлювалась уже неодноразово. Так, Л. А. Булаховський кваліфікував дієслово-зв'язку **есть-суть** як церковнослов'янізм [1]. Висловлювались також твердження, що дієслово-зв'язка у теперішньому часі — це семантико-стилістичний засіб книжної мови уже з кінця XVII — початку XVIII століття. Питання про роль дієслова-зв'язки у теперішньому часі в різних стилях сучасної російської та української мов не знайшло ще однозначного розв'язання.

Наявність дієслова-зв'язки у теперішньому часі обов'язкова для тих речень наукового тексту, які мають «класичну» структуру: прямий порядок слів, лексичну повноту вираження підмета (типовим є його абстрактне або узагальнююче значення; часто в ролі підмета виступає віддієслівний іменник); вираження призв'язкового члена іменником з абстрактним або узагальнюючим значенням. Наприклад: «*Математика з точки зору* аксіоматичної концепції є *ієрархією* математичних структур» (**3**, 51);

Присудки з призв'язковим членом у називному й орудному відмінку є синонімічними у конструкціях цього типу (вони можливі лише при зв'язці **бути**, **стати**). У досліджуваних текстах орудний предикативний займає домінуюче положення і витісняє називний предикативний в абсолютній більшості випадків. У мовознавчій літературі цей факт пояснюється як «частковий прояв тенденції до логічного розмежування паралельних синтаксичних конструкцій» [2]. Слушність цього спостереження

---

[1] Л. А. Булаховский, Исторический комментарий к курсу русского литературного языка, К., 1950, стр. 378.

[2] Г. И. Рихтер, Синтаксическая синонимика в современном русском языке.— «Русский язык в школе», 1937, № 3, стр. 56.

очевидна: в науковому стилі, де прагнення до впорядкованості плану змісту є визначальним, наявність паралельних, однаково синтаксично оформлених одиниць виступає різким дисонансом у логічній структурі судження, в якому суб'єкт і об'єкт оформлені однаково, наприклад: «Структура системи є характер, спосіб, закон зв'язку елементів» (3, 77).

Заміна ж предикативного називного відмінка орудним, тобто заміна узгодження керуванням, вирівнює синтаксичну конструкцію за логічною й ліквідує тим самим паралелізм підмета і предикативного слова.

Це буває вкрай необхідним у тих випадках, коли якесь поняття входить і до комплексу підмета і до комплексу присудка, наприклад: *«Правові норми,* що виражають політичні свободи радянських громадян, за своєю природою є *державно-правовими,* оскільки регулюють суспільні відносини, що виникають у процесі здійснення державної влади» (8, 37).

Те, що в складі іменного присудка переважає призв'язковий член в орудному відмінку, має під собою й граматичну підставу: дієслова, що вступають у предикативний зв'язок з іменниками у називному відмінку, представлені у досліджуваних текстах дуже незначною кількістю одиниць *(бути, стати, називатися).*

Ще одна особливість відзначає ці конструкції в науковому стилі мови — це розташування компонентів присудка. На відміну від дієслівного складеного присудка, іменний складений присудок порівняно легко членується й зазнає інверсування. Основна причина цього, гадаємо, така: іменний складений присудок називає не дії, а стан, якості, властивості суб'єкта дії через інший предмет. Ці якості й ознаки можуть містити в собі вихідні дані повідомлення, в той час як підмет — основні дані; це і є основною причиною, яка диктує інверсію (орудний предикативний лише полегшує тут завдання), наприклад: *«Найбільш загальним методом синтезу* ціанінових барвників *є* конденсація вільних гетероциклічних основ I, II, III та IV або їх солей VI з проміжними продуктами, що містять метанові групи» (11, 49).

Крім дієслова-зв'язки *бути,* у наукових текстах вживаються зв'язки *становити, являти (собою),* які також не опускаються. Ці присудки вказують на постійну ознаку предмета-підмета (призв'язковий член у них ставиться у знахідному відмінку). Наприклад: «Політичні свободи *становлять соціальний зміст* політичних прав громадян» (3, 37); «Праця Л. А. Булаховського *являє собою зразок лінгвостилістичного аналізу* взагалі, віршової мови Максима Рильського зокрема» (22, 77).

Група напівповнозначних дієслів у ролі дієслівної частини іменного складеного присудка містить слова, типові й для інших стилів у цій ролі, наприклад: «Все це *стало* особливо від-

чутним тоді, коли практично постало питання про переклад українською мовою всіх державних законів» (**29**, 212).

Частина фразеологізованих словосполучень, які вживаються у ролі присудкових форм, є іменними складеними присудками за своїм походженням, наприклад: «Матеріали подібного типу... *набули* великого народногосподарського *значення*» (**18**, 11); «Кількість аустеліту збільшується з віддаленням від поверхні зразка і на віддалі, що відповідає мінімуму твердості на кривій розподілу твердості по глибині, *досягає максимуму*» (**18**, 115).

На місці дієслова-зв'язки може вживатися частка **ось, це,** наприклад: «Але хімізм — *це* не механічна сума побічних форм руху, а їх органічна єдність, що має якісно своєрідні властивості» (**2**, 94); «Механічна енергія — ось що є мірою всього механічного руху, здатного за певних умов перетворитися в еквівалентну кількість іншого руху» (**2**, 48).

Проте зв'язка у багатьох випадках пропускається (навіть у тих конструкціях, які ми називали класичними). Тоді на місці її ставиться тире, а призв'язковий член оформляється у називному відмінку. Наприклад: «За своєю структурою зародкова плазма — складне утворення, яке складається з ряду пов'язаних між собою елементарних одиниць» (**2**, 112); «Дія навколишньої температури на транзисторні стабілізатори напруги — важливий дестабілізуючий фактор» (**20**, 120).

Слід сказати, що для появи такого типу речень у тексті потрібні певні умови: речення повинне бути небагатослівним, структура його — прозорою; підмет та призв'язковий член мусять виражатися абстрактними, узагальнюючими (часто віддієслівними) іменниками; розташування групи присудка — у постпозиції до підмета.

Без дієслова-зв'язки у науковому стилі вживаються присудки, призв'язковий член яких виражений прикметником або дієприкметником (останні — значно частіші). Наприклад: «Для крестатронів найбільш *придатні* сповільнюючі системи, що працюють на основній просторовій гармоніці і являють собою ланцюжок резонаторів з негативним коефіцієнтом взаємоіндукції» (**20**, 47), «Індуктивні опори елементів заводської електромережі в моделі *імітовані* активними опорами, виготовленими із манганінового дроту, намотаного на каркаси-котушки, які прикріпляються до тумблерів» (**16**, 81).

У минулому часі, як і в майбутньому, дієслово-зв'язка зберігається: «Плідність методу математичної гіпотези у фізиці *була доведена* теоретичним передбаченням існування позитронів (П. Дірак), мезонів (Х. Юкава), нейтронів (В. Паулі)» (**3**, 57); «Поставимо питання, чи можливі для даної поверхні такі нескінченно малі згинання, при яких варіація середньої кривини *була б* наперед заданою функцією точки поверхні» (**3**, 105).

Як ми вже згадували, значне місце у досліджуваних текстах посідають віддієслівні іменники: вони не тільки характерні як засіб вираження призв'язкового члена, але й як засіб оформлення суб'єкта думки — підмета. Суб'єкт думки, який мислиться абстраговано, характеризується через ознаки цього ж плану, також абстраговані й узагальнені, а найголовніше — опредмечені. Наприклад: «*Одним* з найнебезпечніших *проявів* тривалої радіації є злоякісне *переродження* тканини, що призводить до виникнення злоякісних пухлин (раку, саркоми) або ненормального надмірного продукування білих кров'яних тілець (білокров'я, або лейкемії)» (4, 47).

Те, що в науковому стилі переважає саме цей спосіб оформлення присудка, значною мірою залежить від різних ступенів абстракції, властивих формам інфінітива й віддієслівного іменника. Оскільки ступінь абстракції у віддієслівного іменника вищий, йому й віддається перевага.

Поширеність іменних складених присудків у науковому стилі може бути пояснена ще однією обставиною. Оскільки іменник, в силу своїх морфологічних і семантичних особливостей, мало придатний для вираження предикативності, а дієслово-зв'язка, як правило, належить до найзагальніших за змістом дієслівних форм, до того ж значною мірою граматикалізованих, створюється така ситуація, що «дійовість», «динамічність» речення, хоч формально й виражена, фактично відсутня, а номінативність його збільшена до максимальної (власне кажучи, усе речення розпадається на дві субстантивні групи). Для різного роду визначень і класифікацій такі речення становлять оптимальний варіант — саме через предметно-іменний характер вираження предикативності, що дає змогу відносити предмет (підмет) через його ознаку (іменний складений присудок) до певного класу явищ, наприклад: «Усі наведені речовини будуть простими речовинами, і, разом з тим, на них буде поширюватись поняття «хімічний індивід», оскільки в речовинній індивідуальності сірки, азоту та гелію сумніватись не доводиться» (9, 45).

Присудкові форми в наукових текстах мають тенденцію до розширення за рахунок втягнення до свого складу різноманітних залежних слів (що стосується терміна «складний присудок», то ми не користуємося ним, оскільки питання про складний присудок не знайшло свого остаточного розв'язання у вітчизняній мовознавчій літературі, а введення ще одного терміна лише ускладнило б виклад). Відбувається це розширення шляхом перенесення основної ваги повідомлення на другорядні члени, залежні від присудка. Це, зокрема, стосується й переходу прикладки у групу присудка. Ми маємо на увазі конструкції з сполучником **як** у складі простого речення, які втрачають значення порівняння і набувають нового, специфічного значення

(його Л. А. Булаховський назвав значенням функції[1]). Ці звороти, що набули предикативно-обставинного значення, звичайно не відокремлюються, розміщуються у безпосередній близькості до присудка (часом відділяються ним від означуваного іменника) й дуже рідко стосуються тільки означуваного іменника. У переважній більшості випадків вони водночас означують іменник і тяжіють до інших слів у реченні, зокрема до присудка. Міра інтенсивності, з якою виражається це тяжіння, залежить від синтаксичної ролі іменника, до якого відноситься зворот, а також від семантики дієслова-присудка у цьому реченні.

Іменник, до якого відноситься предикативно-обставинний зворот, найчастіше буває в реченні підметом: «*Плазмові атенюатори як регулюючі елементи* у схемах автоматичного регулювання рівня потужності (АРП) мають ряд позитивних якостей...» (**20**, 34). Проте він може бути і додатком: «Розуміння *організму як системи* дає можливість узгодити всі раніше одержані факти та узагальнення і зрозуміти онтогенез у всій складній його діалектиці» (**3**, 90).

Дієслова-присудки у реченнях з предикативно-обставинними зворотами, щоб втягти в свою орбіту цей зворот, повинні мати специфічне значення; група цих дієслів у науковому стилі, порівняно з іншими стилями української мови, незначна й обмежується кількома синонімічними рядами (характерною рисою кожного з цих слів є наявність ряду синонімів, більш чи менш широко вживаних).

Розглянемо найважливіші з них (і найпоширеніші в досліджуваних текстах).

1) Група дієслів із загальним значенням оцінки: *оцінювати як, розцінювати як, кваліфікувати як, визначати як, усвідомлювати як, сприймати як, розглядати як* та ін. Наприклад: «Часто ріманів простір *визначають як* множину упорядкованих сукупностей дійсних (або інших) чисел...» (**15**, 29); «Таким чином, процесуальна норма *розглядається* не як форма права, а як її окремий елемент» (**1**, 102).

2) Група дієслів із значенням становлення: *виникати як, розвиватися як, складатися як, формуватися як*. Наприклад: «Хімія — водночас і давня і молода наука. *Виникла* вона *як* відповідь на потреби життя людей» (**3**, 119); «Перш ніж визначати основні завдання хімічної технології, доцільно розглянути питання про те, в якій мірі вона *розвивається як* наука, як теоретична база створення нового і вдосконалення існуючого виробництва, як методологічна основа викладання цієї дисципліни» (**3**, 122).

3) Група дієслів із загальним значенням наявності: *висту-*

[1] Л. А. Булаховский, Курс русского литературного языка, изд. 5, стр. 368.

пати як, існувати як, вживатися як, фігурувати як, виділятися як, входити як, репрезентуватися як та ін. Наприклад: «Радянська наука дедалі більше *виступає як* безпосередня продуктивна сила суспільства» (3, 118); «В останньому *як* накоплювач *використовується* ємність» (21, 169).

Усі дієслова, що входять до складу названих вище груп, характеризуються однією спільною рисою: послабленням свого лексичного значення (що й створює базу для появи системи синонімічних замін). У цих випадках предикативно-обставинний зворот стає іменною частиною складеного присудка.

При дієсловах, які повністю зберігають своє лексичне значення, звороти з сполучником **як** загалом відзначаються меншою мірою предикації; в них активізуються різноманітні обставинні значення або їх відтінки (залежно від семантики дієслова-присудка). Це найчастіше значення оцінки, кваліфікації, рідше — мети, причини та ін. Наприклад: *«Лише суд як орган держави наділений правами влади* щодо всіх осіб, які беруть участь у процесі, його дії мають для них загальнообов'язковий характер і, коли це потрібно, впроваджуються в життя силою» (7, 57);

«Тому *погляд* на хімічну технологію *як на галузь техніки,* що спирається, головним чином, на емпірику, досвід, котрі не обов'язково вивчати й використовувати навіть хімікам-дослідникам при розв'язанні промислово-технічних завдань, *є застарілим»* (3, 123).

Предикативно-обставинні звороти вживаються не тільки в двочленних реченнях, як можна було переконатися з наведених вище прикладів, але й у пасивних, узагальнено-особових, одночленно-особових та інших конструкціях. Наприклад: «Пізніше багатьма генетиками хромосоми *розглядались як монопольні носії спадковості,* які не були пов'язані з іншими компонентами клітини і знаходились поза метаболічними процесами, що в ній відбувалися» (2, 115).

Таким чином, предикативно-обставинні звороти із сполучником **як**, зберігаючи зв'язки з іменником-підметом чи додатком, вступають у тісний контакт з дієсловом-присудком, а в тих випадках, коли дієслово-присудок втрачає своє конкретне лексичне значення, стають іменною частиною при цьому дієслові-присудку, перетягуючи на себе й логічний наголос (предикативність звороту зберігається і в тих випадках, коли він пояснює додаток).

Вживання предикативно-обставинних зворотів із сполучником **як** у наукових текстах грунтується на тому, що вони являють собою граматичну конструкцію, дуже зручну для розкриття функцій і призначення предметів і явищ, їх сутності шляхом виділення — через предикування — їх основних якостей.

У ролі присудків у досліджуваних текстах виступають також так звані дієслівно-іменні описові словосполучення. Це стійкі сполучення дієслова і віддієслівного іменника, які характеризуються досить міцним зв'язком між компонентами і мають (у переважній більшості випадків) співвідносне, етимологічно споріднене однослівне дієслово (типу *вести боротьбу — боротися*). До складу дієслівно-іменних описових словосполучень зараховуються й такі, що не мають співвідносних дієслів, але мають аналогічну структуру і вживання (*проявляти ініціативу, виконувати обов'язки* та інше).

Поява цього явища в мові пояснюється як прояв прагнення до регулярності у семантичному плані (Д. Н. Шмельов). Регулярність у семантичному плані означає, зокрема, прагнення до однозначних відношень між однокорінним дієсловом і іменником. Оскільки в мові немає такої відповідності, виникають двочленні сполучення (з дієслова та іменника) типу *проявити увагу*. «Таким чином,— пише Д. Н. Шмельов,— «регулярність» номінації (лексична регулярність) у цьому випадку виявляється непаралельною семантико-словотворчій регулярності» [1].

Лексико-морфологічна структура цих словосполучень однотипна з вільними, незв'язаними фразеологічно, дієслівно-іменними словосполученнями, але лексико-семантична їх структура різна (насамперед це стосується співвідношення значень дієслівного та іменного компонентів).

Характеризуючи відмінність між вільними і зв'язаними значеннями слова, акад. В. В. Виноградов писав: «Різниця між вільними і зв'язаними значеннями слова якісна. Вільне значення спирається на номінативне вживаня слова. Воно має тверду предметно-смислову опору в самому слові і його відношенні до дійсності. Воно не вимагає певного фразеологічного оточення для свого прояву. Якщо реальне значення слова вузьке, то відповідна обстановка дійсності начебто (как бы) включена в зміст самого цього слова» [2].

У дієслівно-іменних описових словосполученнях дієслівний компонент є граматичним центром словосполучення: він керує іменником, «диктує» йому відповідну граматичну форму, порівняйте: «Такі етапи розвитку саморегуляції і кодування біохімічних процесів *знайшли* своє *відображення* в структурній особливості істот» (2, 103).

Доказом того, що дієслово у цьому словосполученні не виступає його семантичним центром, може бути той факт, що це дієслово може вживатися в дуже далеких, а то й діаметрально

---

[1] Д. Н. Шмелев, О семантических изменениях в современном русском языке.— Развитие грамматики и лексики русского языка, М., 1964, стр. 17.

[2] В. В. Виноградов, Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины.— Труды юбилейной научной сессии ЛГУ, Л., 1964, стр. 65.

протилежних за змістом словосполученнях: *знайти (місце, застосування, вихід, втілення* та ін.). Це типова риса всіх дієслівно-іменних словосполучень: у них основне семантичне навантаження припадає на іменний, а не на дієслівний компонент.

Таким чином, основна відмінність між вільними і зв'язаними словосполученнями дієслівно-іменного характеру полягає в семантичних якостях дієслів, що входять до складу цих словосполучень. У вільних словосполученнях дієслово виступає у своєму номінативному значенні: воно називає дію незалежно від супровідного іменника і тому може вільно сполучатися з певним семантичним колом іменників (найчастіше це об'єкти, на які переходить дія). Така широка сполучуваність номінативних значень дієслів спирається на реальне співвідношення дій і предметів, наявне в об'єктивній (позамовній) дійсності й незалежне від мовних традицій.

У дієслівно-іменних описових словосполученнях дієслово не називає дії, а лише вказує на ту сферу дій (або станів), до якої належить позначувана усім словосполученням дія (або стан); номінативна функція (позначення дії, стану або процесу) може бути виконана лише з допомогою придієслівного іменника.

Досліджуючи основні риси семантичної природи дієслів у таких словосполученнях, А. П. Мордвилко називає ці значення дієслів індикативними [1].

Цілком очевидно, що індикативне значення дієслова не є його єдиним значенням; воно існує поряд з номінативним значенням, тільки функціонує в іншому колі словосполучень.

Не можна не погодитися і з твердженням автора цитованої вище статті про те, що індикативні значення деяких дієслів (*показувати, проявляти* та ін.) мають досить широку сполучуваність, яка, на відміну від сполучуваності номінативних значень дієслів, обумовлена не реально існуючими співвідношеннями між діями і предметами, а традицією вживання дієслівних компонентів описових виразів, що історично склалася.

Усе сказане вище дає змогу зробити певне узагальнення: між дієсловом у розглядуваних словосполученнях, з одного боку, і дієсловом у словосполученнях з **як**, а також дієсловом-зв'язкою у складі іменного і дієслівного присудка є одна спільна риса: всі вони, не маючи яскравого семантичного наповнення, лише вказують на сферу застосування якостей і ознак, які виражаються придієслівними компонентами.

Коло цих дієслів — склад, характер, обсяг застосування —

---

[1] А. П. Мордвилко, Основные черты лексико-семантической природы именных описательных выражений.— Ученые записки Ташкентского государственного педагогического института им. Низами, вып. 3, т. 45, Ташкент, 1964, стр. 160—161.

визначається традиціями, що склалися в науковому стилі. І ще одна риса об'єднує всі ці випадки вживання індикативних дієслів у досліджуваних текстах: прагнення предикативну ознаку оформляти як предмет («вузол у нитці розумувань»). Таким чином, основні дані повідомлення, як і вихідні дані, в усіх випадках подаються опредмечено, порівняйте: «Перший, хто *зробив припущення* про походження вірусів від грибків, був кубинський вчений Карлос Хуан Фінлей, який у 1881 р. виступив з гіпотезою інфекції хвороби жовтої лихоманки збудником, який передається людині москітом» (2, 106); «Наприклад, Берклі з метою спростування атеїзму і матеріалізму *піддає критиці* поняття матерії, як немовби внутрішньо суперечливе і недоступне для пізнання» (2, 141); «Це говорить про те, що *синтез* речовин у клітині *здійснюється* не самостійно ДНК, а при взаємодії з білком» (2, 102).

Особливо виразне це прагнення у тих випадках, коли автор погоджується на відступ від норми заради виділення елементу змісту: «Володіючи досконало хімічним аналізом, він *виконав одержання* хімічно чистих препаратів з мінералів і переконався, що кожна індивідуальна сполука завжди складається з одних і тих же компонентів у постійних вагових співвідношеннях» (9, 36) (для автора найважливіше тут «одержання» як результат, а не як процес,— як замкнена система дій, важлива у першу чергу своїми наслідками).

Дієслівно-іменні описові звороти не закріплені за одним якимось стилем української мови і не становлять виключної риси певного з них. Проте в усіх випадках свого вживання вони зберігають відтінок спеціально «обробленого» звороту книжної, писемної мови.

У науковому тексті дієслівно-іменне описове словосполучення виступає як синонім до свого однослівного відповідника — дієслова з тим же значенням — у тих випадках, коли в контексті відсутні різні ускладнюючі ситуацію семантичні фактори, а є потреба урізноманітнити слововживання, наприклад: «Після арешту Івана Франка і товаришів у червні 1878 р. львівська поліція і прокуратура *одержали інформацію* від київської жандармерії про зв'язки львівських соціалістів з революційними колами в Росії, з Лавровим і Драгомановим у Женеві» (1, 34). Порівняйте: «Львівський суд *інформував* про матеріали процесу царську прокуратуру в Варшаві» (1, 34).

Проте найчастіше двочленність цих словосполучень добре «вписується» у контекст з двочленними конструкціями іншого типу, наприклад: «Таким чином, *розвиваючи теорію* В. І. Вернадського про біогенне походження атмосфери Землі, *з'ясовуючи питання* про походження молекулярного азоту, ми *приходимо до висновку* про можливе органогенне походження одночасно й основної маси води і гідросфери» (2, 101).

До семантичних факторів, що ускладнюють можливості синонімічних замін, належить поява в описових дієслівно-іменних словосполученнях вторинної семантичної диференціації. Йдеться насамперед про появу у частини словосполучень термінологічного значення в результаті закріплення їх за певними галузями інтелектуальної діяльності, наприклад: «Котурницький *робив зізнання* польською мовою, всі інші підсудні — українською» (**1**, 32); «Усе це доводить, що адміністративна особа, яка *спричинила* своїми діями матеріальні *збитки,* за існуючим законодавством...» (**1**, 67).

Якщо дієслово залишається загальновживаним у всіх стилях і не термінологізується, а описове словосполучення термінологізувалося в якійсь галузі науки, вони можуть виступати поряд, але лише як загальне і часткове, наприклад: «...розчини, що *замерзають* при найнижчій температурі, *утворюють тверду масу постійного складу* для даної розчинної речовини і розчинника, яку Гетрі (1874 р.) назвав кріогідратом і вважав — під впливом закону Пруста — хімічною сполукою» (**9**, 41).

Кількість дієслівно-іменних словосполучень у тексті визначається насамперед тим, скільки їх термінологізувалося й увійшло до складу певної системи термінів, вживаних у певній галузі науки, а також рядом інших причин [1].

Вихідним пунктом для пояснення поширеності цих словосполучень у досліджуваних текстах можна вважати здатність цих словосполучень термінологізуватися.

Ця здатність свідчить, що такий спосіб викладу думок точно й однозначно описує певну ситуацію, тобто відповідає вимогам впорядкування плану змісту досліджуваних текстів.

Означення. У зв'язку з іменним характером наукового стилю означення у ньому займають помітне й важливе місце (не як засіб орнаментації, а як засіб точного й однозначного вираження понять).

Як відомо, однозначним чи близьким до однозначності вважають логічне поняття з якомога меншим обсягом і більшим змістом. У логіці як засіб зменшення обсягу і збільшення змісту поняття служать його видові відмінності. Ця особливість людського мислення відбивається в мові; тут їй відповідають найчастіше конструкції з означенням чи означальним підрядним реченням.

Саме тому, що прагнення до однозначності є одним з основ-

---

[1] Зловживання такими присудковими формами викликає справедливі нарікання: «В описах явищ, процесів деякі автори дуже часто вдаються до форми присудка, який складається з віддієслівного іменника з напівповнозначним дієсловом (производить, осуществлять, обеспечивать и др.). Така форма присудка ускладнює й ослаблює думку, створює розпливчасте уявлення про описуваний процес, явище» (Д. Шехурин, Ясность и доступность изложения.— В зб.: Редактор и книга, М., 1962, стр. 237—238).

них завдань упорядкування плану змісту, означальні конструкції різних типів займають у науковому стилі (і кількісно і якісно) таке важливе місце.

Найширше коло означальних словосполучень утворюють якісні прикметники (або такі прикметники, які вживаються з якісним значенням). Здатність прикметника не тільки означувати іменник, але й мати при собі залежні слова — це риса, характерна лише для якісних прикметників і пов'язана безпосередньо з розвитком категорії якості як семантичної основи прикметника. Зовсім інші якості проявляє відносний прикметник у ролі означення.

Тут ознака предмета мислиться не як субстанція, виділена з предмета шляхом застосування певних логічних операцій, а як окрема від означуваної (і в чомусь рівноцінна їй). Ця «стороння субстанція» тим яскравіше проявляється, чим конкретніше значення відносного прикметника (тобто, чим конкретніший іменник, від якого утворений цей прикметник-означення). Порівняйте: *«Верхньобатська* товща глин порівняно з іншими *юрськими* відкладами відзначається дивовижно *сталим складом* та потужністю, що дозволяє використовувати їх як *характерний реперний літологічний* горизонт (так звані *мікроверствуваті, дисперсні, сланцюват*і глини» (**5**, 43); «Простір сталої *евклідової* (а також і абсолютної) кривини може мати той чи інший знак кривини в залежності від того, у якому відношенні він знаходиться від *евклідової* кривини простору R_c» (**15**, 33).

Як бачимо, найяскравіше виражене відносне значення — крайній випадок — це прикметник, утворений від власного імені.

У цих атрибутивних словосполученнях ознака мислиться лише як відношення (відношення приналежності у даному випадку); «якісність» тут настільки слабо виражена, що легко руйнується зовсім і створює грунт для термінологізації такого словосполучення.

У літературній мові частина атрибутивних словосполучень настільки часто повторюється в певних ситуаціях мовлення, що на підставі цієї повторюваності у свідомості мовця укладається окреме видове поняття, яке існує поряд з двома поняттями, що складають це словосполучення (наприклад: *хороша погода* поряд з *хороший* і *погода*). Проте це нове видове поняття, утворюване означенням з означуваним словом, не є чимось цілісним і абсолютно нерозривним, воно лише якісно відмінне від двох окремих понять; самостійне значення його складових компонентів зберігається (про що свідчить здатність цих структур до поширення, до зміни місць компонентів, до створення між ними предикативного зв'язку). При втраті цього осмислення складових компонентів як самостійних понять утворюється од-

не нове поняття (типу термінів *грудна жаба, адамове яблуко, біла акація*).

Таким чином, прикметник при іменнику виступає як означення лише тоді, коли він вказує на складову частину означуваного поняття, якусь його рису, яка легко може бути виділена, відокремлена, може виступати серед ряду інших ознак. Так, наприклад, у реченні «При *хмарній* або ж *дощовій погоді* роль неоднорідності *земної поверхні* незначна, а тому *мікрокліматичні контрасти* температури і вологості повітря в цей час згладжуються» (**5**, 85) є три атрибутивних групи, які помітно різняться ступенем вияву атрибутивності прикметника у словосполученні. У словосполученні *хмарна (дощова) погода* ознаки виділяються інтуїтивно, оскільки це побутові поняття. Словосполучення *земна поверхня* хоч воно теж належить до звичайних і часто вживаних, все ж сприймається як відношення двох предметів *(земля, поверхня)*, а не відношення предмета й ознаки; ще далі у цьому плані стоїть словосполучення *мікрокліматичні контрасти;* воно сприймається як відношення двох абстрактних понять, серед яких означуваним (це ми встановлюємо логічним, а не інтуїтивним шляхом) буде ширше поняття, означенням — вужче, конкретніше (тобто ми тут здійснюємо ту логічну операцію, про яку говорилося на початку розділу).

Саме в цій особливості атрибутивних відношень між двома поняттями, одне з яких вступає у відношення зіставлення з іншим, слід шукати, на нашу думку, причин переважання неузгоджених означень на місці узгоджених у тих випадках, коли можливий вибір між іменником і відносним прикметником, порівняйте: «Якщо додати до 12-денної культури гіпофіза щура *фрагменти гіпоталамуса,* то спостерігається гальмування секреції пролактину» і *«Гіпоталамічна тканина,* не затримуючи розвитку ознак...» (**4**, 73). Тут *гіпоталамічна* не є ознакою тканини, вичленуваною з останньої, а відношенням двох понять — *гіпоталамус* і *тканина,* граматично оформленим як означення і означуване. Це відношення точніше й однозначніше передається сполученням двох іменників типу *фрагмент гіпоталамуса, тканина гіпоталамуса,* де одразу очевидними стають відношення між зіставлюваними поняттями: це відношення частини і цілого: *орган — частина (тканина, фрагмент) його.*

Означення, виражене непрямим відмінком іменника, має з прикметниковим означенням ту спільну рису, що вказує на одну з властивостей предмета, виділяє якийсь його компонент. Проте між обома типами означень існує й досить виразна якісна відмінність: ознака, виражена непрямим відмінком іменника, не мислиться як дана в самому предметі, а як така, що наявна в іншій субстанції. Між означенням і означуваним створюються такі відношення, при яких один предмет входить до іншого як складова частина, визначальна риса його. Предметне

значення іменника в непрямому відмінку в такій конструкції стає основою атрибутивності. Цей іменник перестає сприйматися як самостійний предмет думки і створює разом з означуваним іменником нове видове поняття.

Таким чином, граматична категорія означення може виражатися різними граматичними формами, зберігаючи свою єдність як синтаксична одиниця.

Неузгоджене означення (поширене й непоширене) належить до типових для наукового стилю синтаксичних конструкцій; вибір між поширеним і непоширеним його варіантом залежить від цілого ряду специфічних (стильових і загальномовних) рис.

Якщо відношення між іменниками у цьому словосполученні чітко визначені (завдяки лексичним значенням обох іменників, які перебувають у відношеннях частини — цілого, часткового — загального, виду — роду та ін.), конструкція є самодостатньою і не потребує уточнення, а значить — і поширення. Наприклад: «Відповідно до *спостережень Уотсона і Кріка* молекули ДНК побудовані з довгих спіральних ланцюгів *нуклеотидів*» (4, 49); «Вищезгадані *рослинницькі комплекси Черкащини* слід враховувати при плануванні раціональнішого розміщення і спеціалізації галузей рослинництва на наступні роки» (5, 110).

Проте в переважній більшості випадків іменник дуже неточно й приблизно вказує на те, яку саме рису предмета ми беремо за основу атрибутивного зв'язку; виникає потреба в додатковому уточненні, обмеженні такого поняття. Цю роль (виділення з суми ознак, наявних у предметі, якоїсь однієї) виконує звичайно прикметник — конкретизуюче означення при неузгодженому означенні. Наприклад: «Південь і південний захід степової зони охоплені Причорноморським артезіанським басейном, крайня північно-східна частина степу знаходиться в межах гідрогеологічної провінції *складчастого Донецького* басейну та південно-східних околиць *Дніпровсько-Донецького артезіанського* басейну» (5, 46).

Взаємозалежність тут така: чим загальніше лексичне значення іменника — неузгодженого означення, тим більша необхідність у появі при ньому відповідного прикметника, наприклад: «Створення матеріально-технічної бази комунізму і зв'язане з ним неухильне піднесення рівня життя трудящих поставили на порядок денний *проблему комуністичного розселення*. Його формування в різних районах країни має свою специфіку, яка обумовлюється *особливостями господарського розвитку* і природних умов, історією заселення і т. ін.» (5, 111).

Це зайвий раз підтверджує загальновідоме положення про те, що тільки прикметники не потребують ніяких додаткових моментів для вираження атрибутивності, іменник же у цій ролі найчастіше потребує уточнення (в українській мові, як уже

відзначалося дослідниками, ця риса властива усім стилям, у тому числі й розмовній мові [1]).

Натомість тричленні конструкції, в яких би прикметник мав виключно орнаментальний характер і ніяк не впливав на семантичний обсяг означення, у науковому стилі не вживаються, оскільки містять надлишкову інформацію, що суперечить вимогам організації плану змісту.

Можливість вживання конструкції з прикметником і без нього (як тричленної і як двочленної) з двома різними значеннями приводить до фразеологізації двочленних конструкцій у загальнонародній мові й до термінологізації цих конструкцій у науковому стилі.

У цьому ж ряду означень виступає й родовий приналежності, сфера дії якого розширилась за рахунок сфери застосування присвійних прикметників. Здатність родового відмінка виражати групову приналежність, а також мати при собі пояснюючі слова, дала можливість цій конструкції витіснити в багатьох випадках присвійний прикметник. Присвійні прикметники від власних імен у науковому стилі зустрічаються лише у термінологічних словосполученнях цього типу, наприклад: «Але ж очевидно, що *евклідів простір* є не єдиний простір, в якому діє якась фундаментальна група. Замість цього простору ми можемо взяти будь-який інший однорідний простір і, вважаючи його за дотичний, побудувати *ріманову геометрію* на зовсім іншій основі» (**15**, 30) [2].

У тих же випадках, коли це — словосполучення нетермінологічного характеру, як правило, вживається родовий відмінок. Наприклад: *«За даними Фінка* (1956), каштанові грунти ГДР з легким механічним складом при pH вище 6 потребують марганцевих добрив...» (**20**, 144).

У ряді випадків утворення присвійного прикметника просто неможливе (з тих чи інших причин). Не зупиняючися на них спеціально, наведемо кілька прикладів для створення більш повної й детальної картини: «Аналізуючи експериментальні *результати Колдуелла та Хоха,* Роу припустив, що ці та подіб-

---

[1] Є. К. Тимченко, порівнюючи ці граматичні варіанти української мови, писав, що конструкція з родовим відмінком використовується в українській мові у тому випадку, якщо при родовому відмінку іменника, який виступає в функції означення, є конкретизуюче слово: *широкого поля ягода, двох років хлопчик, нашого полку козак.* «Родовий без супровідного слова зустрічається рідко, більш звичайне в таких випадках сполучення з присвійним прикметником (*батьків голос*)» (Функции генитива в южнорусской языковой области, Варшава, 1918, стр. 173).

[2] Проте й серед термінів значна частина власних імен — означень стоїть не у формі присвійного прикметника, а у формі родового відмінка іменника: «Як відомо, *число Прандтля* Pr (іноді число Прандтля для дифузійних процесів звуть *числом Шмідта* Sc) дорівнює відношенню *числа Пекле* (Pe) до *числа Рейнольдса* (Re)» (19, 120).

ні явища добре пояснюються інтерференцією трьох парціальних хвиль, які поширюються вздовж сповільнюючої системи» (**20**, 43); *«У приладі Фавро, Лоу та Пфеффера* замість селектора застосована матриця швидкодіючих реле...» (**20**, 107); «Створення таких моделей на базі поширених *критеріальних залежностей В. І. Полубинського, М. О. Кічігіна — Н. Ю. Тобілевича, Г. М. Кружиліна* та ін. утруднена через складність степеневих розрахункових рівнянь, що випливають з цих формул» (**19**, 124).

Цілком очевидно, що такі громіздкі структури й не можуть бути оформлені інакше; проте — що значно важливіше,— переважаючи кількісно в досліджуваних текстах, вони впливають і на формування двослівних конструкцій із значенням присвійності.

Додаток у досліджуваних текстах — синтаксична одиниця досить чітко обмеженого лексико-морфологічного плану.

Як ми вже зазначали, найпоширенішим способом вираження присудковості у наукових текстах є кількаслівна дієслівно-іменна структура (найчастіше з лексичним значенням — у найзагальніших рисах — позначення різних видів пізнавальної діяльності). Такий присудок або сам керує іменником (якщо це повнозначна дієслівна форма), або здійснює керування через свою іменну частину (віддієслівний іменник, дієприкметник та ін.) [1].

Структурна схема такої конструкції може бути виведена з такого, хоча б, речення: «Для забезпечення стійкої паралельної роботи компаундованих інверторів ЦНІІМШС *запропонував «перехрещування»* (схем компаундування інверторів)..» (**16**, 13).

Як бачимо, дієслово-присудок керує віддієслівним іменником, який, у свою чергу, підпорядковує собі складений термін, між двома компонентами котрого є також зв'язок керування. Маємо той класичний ланцюг іменників у непрямому відмінку, який є однією з найхарактерніших рис структури речення у науковому тексті.

Морфологічне вираження додатків у досліджуваних текстах теж досить суворо обмежене. Проте це обмеження, особливо чітко проявляючись у науковому стилі, все ж не належить до характеристичних рис саме цього стилю, а є багато в чому явищем загальномовним. Йдеться насамперед про такі риси додатків, як, скажімо, значення предметності, яке в мові може бути виражене лише певним колом морфолого-синтаксичних одиниць. Це накладає свій відбиток, зокрема, на науковий стиль, в якому з кола наявних у мові одиниць, здатних за певних умов виражати предметність, функціонують далеко не всі

[1] При цьому іменники у родовому відмінку складають у середньому 70,6% від усієї кількості додатків, вживаних у досліджуваних текстах.

(субстантивація діє тут із значними обмеженнями і залежить від усталеної в тій чи іншій галузі системі термінів).

Крім того, у ролі додатків тут функціонують лексичні одиниці, в яких відсутні паралелі, а отже, й нема можливості вибору (йдеться як про лексичну синонімію, так і про морфолого-синтаксичні паралелі, майже відсутні у цих текстах).

Звідси випливає така особливість, як однотипність морфолого-синтаксичного вираження однорідних додатків, частковий, а іноді й повний паралелізм їх будови, наприклад: «Спроможність живої матерії до точного самоподвоєння *визначається не тільки ядерною речовиною, але й цитоплазматичною*» (2, 121); «Саме більша свобода і *подрібленість рухів ока, можливість зорового зіставлення* окремих частин предмета, тобто *перевага подальшого виділення й обслідування* сенсорного змісту оком, призводить у майбутньому до провідної ролі зору по відношенню до дотику» (2, 130).

Відсутність вибору (як результат відсутності морфолого-синтаксичних паралелей) створює омонімічність форм у межах конструкцій. Так, конструкції з перехідним дієсловом і двома іменниками з омонімією називного й знахідного відмінків особливо часто зустрічаються в досліджуваних текстах (частіше, ніж у художньому, приміром, стилі), оскільки значна кількість термінів має омонімічні форми називного і знахідного відмінка.

Проте труднощі, які при цьому — теоретично — можуть виникнути, практично знімаються (у переважній більшості випадків).

Так, одно з омонімічних слів може бути пов'язане з дієсловом тісніше, ніж інше (йдеться про смисловий зв'язок), і утворювати з ним більш чи менш стійке словосполучення *(мати місце, мати значення, відігравати роль, становити інтерес)*.

Частина дієслів обмежено сполучається з іменниками. Тут можливі випадки, коли якийсь іменник виступає або лише як додаток, або лише як підмет (наприклад: *цікавити дослідника, автора, науковця,* тобто лише живу істоту; підмет у такому реченні може бути виражений будь-яким іменником).

Крім того, порядок слів — у всіх тих випадках, коли попередні чинники не діють — є надійним критерієм для розрізнення (підмет на першому місці, додаток після дієслова).

При ланцюговій структурі тексту ускладнення додатків фактично зводиться до вживання при них узгоджених і неузгоджених означень, які не переривають ланцюга, наприклад: «Але неможливість *повного* зведення *хімічної* форми руху до *фізичних* процесів не означає, що можна абсолютизувати хімізм і повністю відривати його від *інших* форм руху матерії» (2, 94). Уже в наведеному прикладі частина підкреслених означень якісно відмінна від означень в інших стилях мови. Так, виділення означення *хімічної* з терміна *хімічна форма руху* є умов-

ним, бо належить до членування іншого порядку — до розщеплення стійкого термінологічного словосполучення. У реченні «Дослідженню механічних властивостей іонних і особливо лужно-галоїдних кристалів присвячена *велика кількість робіт*» (29, 79) зовсім вільно членується тільки підкреслене словосполучення [1].

Що стосується синтаксичної синонімії, то можливості її тут також незначні: це синонімічні заміни в межах таких двох пар: «віддієслівний іменник — інфінітив» і «віддієслівний іменник — підрядне додаткове речення». Проте ця заміна у досліджуваних текстах не є явищем чисто зовнішнього характеру: вона диктується не потребами урізноманітнення викладу, а способом опису позамовних ситуацій.

Г. А. Лесскис так характеризує значення віддієслівних іменників для наукового стилю: «Переважне використання в тексті предикативних груп того чи іншого типу — «атомарних» чи «молекулярних» [2] — є, як і перевага в тексті простих чи складних речень (і навіть ще більшою мірою), граматичною ознакою дискретного чи сумарного способу опису позамовних ситуацій і основною розрізнювальною ознакою двох видів тексту на синтаксичному рівні» [3].

У предикативних конструкціях типу підмет — присудок (повнозначне дієслово) — додаток (віддієслівний іменник) справді наявна ситуація, яку можна характеризувати як сумарний спосіб опису позамовних ситуацій, оскільки вона, завдяки наявності трансформа, конденсує в собі матеріал двох (і навіть більше) предикативних груп.

Проте в науковому тексті певна частина віддієслівних іменників виступає у складі так званих дієслівно-іменних словоспо-

---

[1] Ми цим хочемо нагадати, що вищеназваний ланцюг складається з далеко неоднорідних ланок: частина з них становить настільки міцно зцементоване ціле, що не може бути й мови про включення компонентів такої одиниці нарівні з іншими фразеологічно незв'язаними одиницями до синтаксичних одиниць одного плану. Тому нарікання на довжину цих ланцюгів (як на ознаку мовної невправності автора) можуть мати місце лише після уважного вивчення складу рядів і встановлення того, чи вони могли б бути скорочені за рахунок надлишкових елементів ряду. Порівняйте: «...відклади характеризуються *циркон-ільменіт-лейкоксеновою асоціацією акцесорних мінералів* з другорядним значенням гранату, рутилу, турмаліну» (5, 44).

[2] «Атомарною» автор називає предикативну групу, яка не розкладається на дві предикативні групи, не втративши при цьому самої предикативності (приклад автора: «Базаров *толкнул окно*»). «Молекулярною» автор називає предикативну групу, в якій один з її елементів є трансформатом і може бути детрансформований, в результаті чого з однієї предикативної групи виникає дві (приклад автора: «Катя с Аркадием *слышали шелест платья*» — «Катя с Аркадием *слышали, что шелестело платье*»).

[3] Г. А. Лесскис, О зависимости между размером предложения и его структурой в разных видах текста.— «Вопросы языкознания», 1964, № 3, стр. 123.

лучень, в яких дієслово самостійного значення не має і створює предикативну групу лише разом з віддієслівним іменником (у цитованій статті такого типу присудки не розглядаються).

Детрансформація цих словосполучень дасть прямо протилежні бажаним результати — однослівний присудок, виражений повнозначним дієсловом, тобто автомарну предикативну групу, наприклад: «Таким чином, симетрія як відносна стійкість, пропорційність, порядок (за В. С. Готтом) порушується внаслідок посилення зв'язків, взаємодії між елементами, що *веде до збільшення* асиметрії й накопичення негентропії в системі» (2, 42) — тобто *збільшує*.

Крім того, член молекулярної предикативної групи — трансформ, виражений віддієслівним іменником, може бути терміном даної галузі науки (*рівняння, концентрація, конденсація, сполука* та ін.). Наприклад: «При зниженні температури навколишнього середовища до —7—9° С у супраоптичних і паравентрикулярних ядрах спостерігається перевага виведення секреторних гранул над їх накопиченням, що *приводить до повного функціонального виснаження нейтронів ядер*» (4, 81), порівняйте: «Такий стан Поленов визначив як стадію *«виснаження»* (4, 81) — отже, це термін, який не може бути детрансформований.

Теоретично можна уявити собі детрансформацію таких віддієслівних іменників, як *поглинання, виснаження, вирощування* (кристалів), *вбирання, гасіння* та ін. Проте у тексті така детрансформація практично неможлива, бо за цим трансформом уже закріплене специфічне значення, якого звичайна дієслівна форма не має, наприклад: «В інших описаних вище випадках треба допустити «внутрішньосферичний зв'язок», тому що проста іонна асоціація не повинна змінювати спектри *поглинання*» (11, 29); «Перша смуга складається з двох смуг, що досить сильно перекриваються і *мають максимуми вбирання* при 475 та 523 *нм* відповідно» (29, 49).

Таким чином, вживання віддієслівних іменників у предикативних групах (і як частин складеного присудка, і як додатків, зв'язаних сильним керуванням) регулюється не тільки потребами сумарного опису позамовної дійсності, але й особливостями семантики самих віддієслівних іменників, вживаних у науковому стилі.

Обставинні слова у досліджуваних текстах представлені дуже значною своїми розмірами і різноманітною складом групою.

Характерною їх рисою є перевага іменних груп: серед різноманітних обставинних слів і словосполучень виразно виділяється група словосполучень з іменником — опорним словом цього словосполучення. Наприклад: *«При розв'язанні задачі* приймаємо такі основні припущення» (14, 113); *«Для практичних ці-*

лей часто досить вивчити лише будь-який простий розріз складної системи» (**11**, 22); *«В більш кислому середовищі,* коли піридин перебуває у вигляді іонів піридинію, як правило, утворюються піридинієві солі саліцилат-металічних ацидокомплексів...» (**11**, 22).

Ми вже згадували про таку особливість словопорядку в наукових текстах, як винесення на перше місце у реченні обставинних словосполучень. Це винесення має місце у двох випадках: 1) коли на обставинне словосполучення покладається роль основних даних повідомлення: *«Для перевірки залежності між морозостійкістю сорту та вмістом розчинних цукрів на початку січня* проводилося визначення відновлюючих цукрів та їх суми *у 14 сортів озимої пшениці»* (**4**, 405); 2) коли основні дані повідомлення виражаються групою підмета, тоді група присудка виконує роль вихідних даних повідомлення і розміщується перед підметом; відповідно переміщуються й обставинні слова, наприклад: *«У межах економічної необхідності* вільні в своєму впливі й ідеологічні відносини» (**7**, 83).

На нашу думку, той факт, що присудок у наукових текстах, як правило, виражається описово, основне змістове навантаження ділить між двома групами: обставинами процесу, стану, якісної характеристики та ін.— і результатом, висновком, що його у цих випадках містить група підмета в кінці речення або інша група обставин, порівняйте: *«На західних та південно-західних околицях Києва* байос залягає *безпосередньо на докембрійському фундаменті»* (**6**, 45); «Так, *тільки при двократному зменшенні швидкості руху бокового нагріву* кристал CsJ виріс *із значно більшою прозорою областю»* (**29**, 80).

Обставинним словам і словосполученням належить також дуже важлива роль композиційних скріп у тексті. Вони «підхоплюють» сказане в попередньому реченні: *«З огляду на відзначену особливість синтаксичних конструкцій* вони взагалі не можуть бути безпосереднім об'єктом порівняльно-історичного аналізу в тому розумінні, як ним бувають лексичні одиниці чи граматичні форми» (**22**, 27).

Вони продовжують і розвивають сказане в попередньому реченні: *«В той* же час *на відміну від типових хімічних сполук у розчинах* співвідношення між компонентами може змінюватись у *широких межах, причому безперервно. При цьому постійно і безперервно* можуть змінюватись і властивості розчинів» (**9**, 35).

Вони диференціюють сказане в попередньому реченні: «...ідеологія виступає і як система поглядів та ідей, і як певна сфера суспільної діяльності. *В першому випадку* вона визначає конституцію, *в другому є* предметом конституційного врегулювання» (**7**, 84).

Вони обмежують сказане попередньо: *«Для підкреслення*

стану валентності кислотоутворюючого елемента *(в разі існування кількох кислот)*, крім закінчення «ітна», «итна» та «атна», доцільно буде вживати...» (**9**, 83) та ін.

Обставинні словосполучення виконують у тексті також допоміжну («вказівну»), формальну роль (характерно, що й ці конструкції найчастіше розташовуються на початку речення): *«На діаграмі* (рис. 2) показано вихід осі затравки *А* і осі стиску *В* в стереографічній проекції» (**29**, 80).

Ускладнене речення

Тенденція до об'єднання в одному реченні логічно пов'язаних понять призводить до групування навколо одного змістового ядра (підмет+присудок) великої кількості обставинних і означальних груп. Великі за обсягом, часто громіздкі, але прості речення — основна синтаксична одиниця наукового тексту (як відомо, в мові художніх творів такі речення є дефектом стилю: прагнучи зберегти внутрішній ритм, автор художньої прози уникає, як правило, переобтяження конструкцій).

У наукових текстах діє принцип максимальної смислової компактності конструкцій: усе, що логічно пов'язується з головною парою, повинно міститися в даному реченні; крім того, в реченні повинні бути збережені смислові зв'язки компонентів, а також ієрархія відношень між ними. Завдання ці здійснюються найчастіше з допомогою вставлених і відокремлених конструкцій.

Ці конструкції ускладнюють структуру речення; тому ускладненість речення[1] можна виділити як особливу стилістичну категорію, яка характеризує, зокрема, науковий стиль у граматичному (синтаксичному) плані.

З точки зору логіки, ускладнені речення — це такі речення, які дають можливість вираження в одному простому реченні більше, ніж одного судження. Ось як це може бути пояснено: два чи більше судження, які становлять собою послідовні ланки процесу мислення, якщо вони мають однакову предметну співвіднесеність, можуть вміщуватися в рамки одного речення, в тому числі й простого. Оскільки їх компоненти, що збігаються, не повторюються, то різко скорочується кількість надлишкової інформації, неуникної у випадку розгорнутого викладу всіх цих суджень.

---

[1] Термін «ускладнені речення», застосований уперше Є. О. Істріною (Синтаксические явления Синодального списка и Новгородской летописи.— Известия Отделения русского языка и словесности Российской АН, т. XXVI, 1921, стр. 207), зараз широко використовується як у російському, так і в українському мовознавстві.

Просте речення, яке вміщує в своєму змісті декілька суджень, стає ускладненим не тільки з точки зору його логічного змісту, але й з точки зору синтаксичної структури (в ньому наявні однорідні чи відокремлені члени [1]).

Усе сказане вище не означає, що ускладнене речення можна уявляти як просту суму кількох речень: адже ні однорідні, ні відокремлені члени речення не можуть самостійно, поза іншими компонентами речення, виражати судження, та й самі однорідні й відокремлені члени як синтаксичне явище існують тільки в рамках речення.

З точки зору синтаксичної організації ускладнені речення є структурним варіантом простого речення, хоча вони — і функціонально і формально — зближуються із складними реченнями.

Ускладнення простого речення у наукових текстах здійснюється в основному за рахунок однорідних і відокремлених членів речення, а також вставних і вставлених конструкцій (звертання й вигукові слова не типові для наукового стилю, хоч і представлені в ньому певною кількістю утворень).

Однорідні члени речення. У реченні фіксуються не тільки результати процесів мислення, але й результати процесів пізнання, що охоплюють і людські емоції; тому далеко не кожне речення може відповідати логічному судженню. «Судження не може існувати поза реченням,— зазначає акад. В. В. Виноградов,— яке є формою його утворення і вираження. Але якщо судження виражається в реченні, то це ще не означає, що призначення всякого речення — висловлювати тільки судження» [2].

Так, наявність у реченні однорідних підметів, а особливо однорідних присудків, робить це речення неспівмірним із судженням, оскільки воно містить у собі — нехай у потенціальному стані — не одно, а декілька можливих суджень.

У реченнях без однорідних членів уся різноманітність граматичних відношень, що складають структуру цього речення, побудована на відношеннях підпорядкування. Поряд з відношеннями підпорядкування в реченнях з однорідними членами з'являється нове відношення — відношення однорідності. Ознаки його загальновідомі: 1) наявність між двома чи більше елементами речення сурядного (єднального) зв'язку; 2) тотожність граматичних функцій цих однорідних елементів у реченні; 3) безпосередня граматична співвіднесеність кожного такого елемента хоча б з одним спільним елементом того ж речення.

У структурі граматичного відношення однорідності сурядний

---

[1] Див.: В. Я. Плоткин, О соотношении логического содержания и синтаксической структуры предложения.— Ученые записки Новосибирского государственного педагогического института. Лингвистический сборник, вып. 19, Новосибирск, 1963, стр. 65.

[2] В. В. Виноградов, Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения.— «Вопросы языкознания», 1954, № 1, стр. 7.

зв'язок, наявний між однорідними членами, набуває формальних ознак, які дозволяють говорити про нього як про особливе граматичне відношення сурядності. Ці ознаки — тотожність граматичних функцій і безпосередня граматична співвіднесеність з одними і тими ж елементами речення.

Як бачимо, природа однорідності в межах простого речення складна: з одного боку, однорідні підмети при спільному для них присудку чи однорідні присудки при одному підметі утворюють ряд «пар», зв'язаних між собою предикативним зв'язком (вони й становлять «згорнуті» судження); з другого боку, однорідний ряд являє собою номінативну групу з симетричним характером зв'язку.

При цьому не слід перебільшувати ролі симетричності однорідних членів (це лише одна сторона цього синтаксичного явища), якою б виразною вона не була. Самостійність, незалежність, що й створюють симетрію, виникає як результат однозначно спрямованих зв'язків кожного з членів ряду з так званим спільним членом цього ряду. Якщо розглядати, приміром, речення з однорідними головними членами як «згорнуті судження», то номінативний ряд однорідних членів у таких реченнях (особливо в реченнях з однорідними присудками) фактично відсутній. Проте логічний план аналізу речення не повинен затемнювати основного — синтаксичної перспективи, синтаксичного плану, який у розглядуваному випадку якраз і не дає нам підстав для того, щоб у реченні з однорідними членами вбачати кілька реальних підметово-присудкових груп.

Таким чином, ряд однорідних підметів при одному присудку чи ряд присудків при одному підметі утворюють всередині речення єдине, цілісне предикативне словосполучення, яке прийнято вважати смисловим і структурним ядром простого двоскладного речення. Ступінь цієї злитності, цілісності компонентів однорідного ряду залежить від структури однорідних рядів та від характеру їх поширення.

Так, найменше проявляється вона у реченнях, де однорідні члени реалізують можливість мати власні синтаксичні зв'язки: «Цілком ймовірним є припущення, що «реакційна активація» пов'язана не лише *із зміною* хімічного складу каталізатора, але і *з виникненням* на його поверхні нових активних центрів за рахунок фізичних змін структури твердого тіла» (**11**, 69).

Більшою цілісністю відзначаються однорідні непоширені члени речення: «Для того, щоб за зведеними питомими дебітами можна було порівнювати водозбагаченість *напірних і безнапірних* водоносних горизонтів, необхідні додаткові припущення» (**6**, 35).

Найбільшу цілісність мають однорідні члени із спільним залежним словом: «Навіть у басейні Інгулу, де гнейси збереглися краще, ніж в інших районах Українського щита, вони

завжди містять тонкі прошарки айлітоїдкого матеріалу, що утворює породи типу *ін'єкційних гнейсів, венітів, птиглеатитів»* (**6**, 19).

Структура однорідного ряду характеризується кількома факторами. Насамперед, це оформлення цілісності однорідного ряду в межах речення як синтаксичної одиниці, що ускладнює просте речення. Тут розрізняються два основних типи однорідного ряду — замкнений і незамкнений.

Терміни «замкнений» і «незамкнений» ряд однорідних членів з'явились порівняно недавно — в роботах В. І. Борковського, присвячених аналізові сполучників у реченнях з однорідними членами в берестяних грамотах [1].

У досліджуваних текстах замкненими є двочленні ряди однорідних членів, які перебувають у протиставних і зіставних стосунках: «Процес пізнання матеріального світу *такий же безконечний, як невичерпний* і сам матеріальний світ» (**30**, 63).

Крім того, замкненими є і двочленні ряди з єднальними й розділовими стосунками, з'єднані неповторюваними сполучниками: «Це стосується і пізнання умов, які накладає закон *збереження і перетворення матерії на фізичні процеси і фізичні теорії,* що їх відображають» (**30**, 63).

При безсполучниковому сурядному зв'язку, а також при сполучниковому сурядному зв'язку, здійснюваному повторюваними єднальними й розділовими сполучниками, утворюються незамкнені ряди: «Подібно до того, як матерія є дискретно-безперервне ціле, так і її частина — хімічний рівень структурної організації — являє собою ціле, розчленоване на частини: *атоми, молекули, йони, вільні радикали, міцели, частини комплексних сполук, так звані полімерні структури* та інші» (**2**, 88).

Безсполучниковий ряд, в якому останній член приєднується єднальним сполучником, таким способом замикається: «Проникання *розплаву дайок гранітпорфірів, плагіоаплітів, мікроплагіогранітів, гладкаїтів, кварцово-слюдяних діоритових порфіритів, малахітів та керсантитів* здійснювалось у дрібні тектонічні тріщини...» (**5**, 32) [2].

Структура однорідного ряду визначається ще й таким важливим фактором, як смислові відношення між компонентами ряду.

Між компонентами однорідного ряду існує значна кількість різноманітних типів смислового зв'язку, серед них є навіть такі, що суперечать симетричності формального зв'язку між ними.

---

[1] В. И. Борковский, Историческая справка по синтаксису русского языка.— «Русский язык в школе», 1955, № 5, стр. 11.

[2] Слід зауважити, що твердження, ніби сполучник *та* невластивий науковій мові, спростовується багаторазовим повторенням цього сполучника, поряд із сполучником *і* в досліджуваних текстах.

Так, відношення підстави-висновку може бути наявним не тільки між частковими реченнями, але й між окремими компонентами простого речення, зокрема між однорідними членами речення. Найчастіше такі відношення встановлюються між однорідними присудками (точніше — між групами двох однорідних присудків, наприклад: «Зупинимося спочатку на умові, що *накладається на будь-який фізичний процес, а отже, й на будь-яку фізичну теорію,* яка безпосередньо випливає із закону збереження і перетворення матерії» (**30**, 59). Як бачимо, виступаючи в ролі однорідних членів наведеного речення й виконуючи в його загальній структурі визначені цим синтаксичні функції, підкреслені компоненти однорідного ряду набувають один відносно одного нових значень і усвідомлюються як логічна підстава і висновок з неї (це їх смислове відношення може виражатися через третій елемент, що служить засобом зв'язку: *тому, через те, внаслідок того, отже, значить*).

Важливим питанням структури речення з однорідними членами є також питання про типи синтаксичних зв'язків між його компонентами.

Упорядкування плану змісту диктує й вибір мовних засобів, які б якнайповніше відтворювали логічні зв'язки між елементами повідомлюваного. Потреба в логічному синтаксисі (в суміщенні вимог логіки і граматики), у вираженні синтаксичними засобами логічної структури висловлення веде за собою помітне зростання продуктивності так званого смислового узгодження.

Це смислове узгодження проявляється насамперед в узгодженні присудка з підметом не в плані використання традиційних його типів, а в плані реальних зв'язків між явищами екстралінгвістичного порядку.

1. Так, це насамперед стосується тих випадків, коли присудок ставиться у множині, якщо він відноситься до двох однорідних підметів, зв'язаних сполучником і (дієслово ставиться у множині навіть тоді, коли сполучником і поєднані іменники напівслужбового характеру, семантично неповноцінні): *«Ефективність і стабільність сорту визначаються* його державними випробуваннями і наступним порівнянням з існуючими стандартами для даної різновидності» (**1**, 81).

2. Присудок ставиться у множині, якщо група підметів містить у своєму складі більше, ніж два члени: *«Частими супутниками* ситника трироздільного *є вівсяниця приземкувата, осока вічнозелена, підбілик, нечуйвітер альпійський,* які в значній кількості ростуть на Піп-Івані» (**28**, 12).

3. Угодження за змістом відбувається й тоді, коли до складу підмета входить числівник з кількісним значенням: *«Ці три окремі помилки мають випадковий характер, не залежать* одна від одної, і тому загальну дозволену помилку

комплекту можна знайти, обчислюючи квадратичну суму цих трьох окремих помилок» (17, 103).

4. Узгодження за змістом поширюється й на групу підмета: іменник, який має при собі два або більше означення, ставиться у множині: *«Амплітудно-частотна та фазо-частотна характеристики* коефіцієнта відбиття аналогічні до відповідних характеристик...» (20, 32).

5. Узгодження за змістом може поширюватися й на означення: «У зв'язку з тим, що за високого рівня вмісту марганцю в грунті та при застосуванні великих доз мінеральних добрив мало місце зменшення ефективності від внесення марганцевих добрив, а в деяких випадках *(Льговська і Верхняцька дослідно-селекційні станції)* навіть різке зниження врожаю сільськогосподарських культур, необхідно..» (26, 251).

6. До типових рис наукового стилю належить і таке смислове узгодження: «Як показує досвід, *порушення* прав та інтересів трудящих на підприємствах, будовах, у радгоспах, колгоспах та інших організаціях нерідко *пояснюються* слабою обізнаністю їх керівних працівників з радянським законодавством» (8, 54). У цих випадках смислове узгодження звичайно відсутнє (іменники цього типу поза науковим стилем вживаються звичайно в однині).

Для загальнолітературної української мови типові менш чітко й різко виявлені залежності, ніж ті, що діють у науковому стилі мови.

Заслуговує спеціального розгляду узгодження означення з означуваним словом, оскільки тут наявні моменти, які становлять специфіку саме наукових текстів.

Вибір форми числа означення при однорідних іменниках залежить від того, чи належать ці іменники до категорії абстрактних понять, а чи це назви конкретних, одиничних предметів. Так, форма однини означення найчастіше не викличе двозначності саме при абстрактних однорідних іменниках, зважаючи на особливе значення таких атрибутивних сполук. Означення, які вживаються при абстрактних іменниках, виражають звичайно тільки інтенсивність цієї ознаки, тобто мають переважно лише підсилювальне, дуже неконкретне значення. Наприклад: «Думка Вейсмана про існування особливої спадкової речовини, автономної по відношенню до тіла й умов зовнішнього середовища, одержала *широке визнання і підтримку* у його послідовників (Бетсон, Лотсі, Меллер, Гольдшмідт, Дж. Гекслі та ін.)» (2, 115).

Означення при означуваному слові може бути чисто формальним: воно може виражати — дуже нечітко й недиференційовано — інтенсивність ознаки, міру експресії при вираженні, бути засобом підсилення, майже позбавленим конкретного лексичного значення (порівняйте вживання займенника *свій* у такому

реченні: «Так, *атомне ядро своїм зарядом і масою утворює основу всієї структури* атома» (**3**, 78).

З другого боку, іменники, що складають однорідний ряд, можуть бути різними назвами того самого поняття (вони називають різні ознаки цього поняття); означення при таких іменниках, як правило, лексично неповноцінні, вживаються в однині й виражаються переважно займенниками *(свою міцність* і *стійкість, така єдність і згуртованість).*

Якщо для препозитивних означень вибір форми однини чи множини залежить від лексико-семантичних причин, то для постпозитивних (відокремлених) означень важать ще й граматичні причини: це може бути однаковий граматичний рід усіх членів однорідного ряду або значна змістова єдність групи однорідних членів; це може бути віднесеність їх до якогось спільного поняття або закінченість, повна оформленість — смислова і граматична — однорідного ряду.

Смислове узгодження загалом має дуже виразно виявлені риси писемної мови, писемної традиції: адже в усній мові переважна більшість наведених структур невиразна (норма тут характеризується досить значною амплітудою відхилень).

Хоч це явище в науковому стилі і належить до «умовних» (є умовністю, викликаною писемною обробкою тексту), проте воно якраз і є показовим для цього типу текстів.

Оскільки однорідний ряд сприяє логічному впорядкуванню тексту, можна, апріорно навіть, твердити про те, що кількість речень з однорідними членами у науковому тексті буде значною. І справді, кількість речень з однорідними членами (різних типів) у відношенні до всієї кількості речень взятого для дослідження наукового тексту складає 33%. На першому місці тут стоять групи присудка (враховуючи й обставинні конструкції), на другому — групи підмета. Наявність значної кількості однорідних членів пояснюється, очевидно, прагненням відповідно згрупувати логічно пов'язані поняття.

Проте кількісна характеристика тільки тоді може вважатися стилевизначальною, коли вона підкріплюється іншими даними, зокрема даними про те, наскільки це синтаксичне явище близьке своїми структурними і смисловими якостями до інших визначальних синтаксичних рис стилю. Розглянемо у цьому плані кілька ілюстрацій. «Спочатку енергія виступає як загальна міра руху, а *робота і теплота* — як міра перетворення руху. Потім *робота і теплота* трактуються як рух, а внутрішня енергія — як загальна міра їх» (**2**, 52); *«Природа збудливості і фізико-хімічні механізми,* що лежать в основі реакції збудження живих утворів, є однією з основних проблем біофізики. *Сучасна мембранна теорія Ходжкіна-Хакслі* та *її дальша розробка й модифікація Грундфестом* добре і послідовно описує калій-натрієвий механізм генерації потенціалу дії...» (**4**, 59); *«Використання стати-*

стичних методів оцінки надійності, проведення комплексу випробувань на стійкість у відношенні до зовнішнього середовища не гарантують добору цілком надійних в експлуатації приладів» (**21**, 55); «Процес комплексоутворення *підвищує* поляризацію та *поліпшує* структуру щільних металевих осадів на катоді» (**19**, 45); «Тепловий потік від нагрівників до полімеру *збільшується* в напрямку руху останнього, досягаючи максимального значення у третій секції, потім *зменшується,* і в місцях, відповідних від'ємній різниці температур, *міняє напрямок* на зворотний» (**19**, 108); «З одного боку, кожна з цих хімічних частинок має відносну самостійність і специфічні особливості, з другого, всі ці частинки *взаємозв'язані, не існують поза своїм цілим і підпорядковуються загальним закономірностям»* (**2**, 88); «У реакціях з вільним фтористим бором *ароматичні сполуки (феноли або їх алкілові ефіри)* додавали в реактор і насичували фтористим бором до необхідної ваги» (**19**, 29).

Наведені ілюстрації свідчать про те, що однорідні підмети, як і однорідні присудки, характеризує тенденція до тісного смислового зв'язку членів ряду; у тих випадках, коли цей смисловий зв'язок — через громіздкість групи підметів — може бути затемнений, застосовуються спеціальні прийоми пунктуаційного впорядкування тексту (дужки, тире). І тут дуже виразно помітна тенденція до логізації: оскільки узагальнюючі слова сприяють встановленню синтаксичної «субординації», присудок пов'язується з узагальнюючим словом, а однорідний ряд, вміщений в дужках чи виділений з допомогою тире, виразно локалізується (що особливо важливо при зоровому сприйманні тексту).

Цілком очевидно, що однорідні підмети, як і однорідні присудки, належать до звичного способу впорядкуваня наукового тексту, бо на них поширюються усі особливості цього впорядкування.

Досі ми розглядали однорідність у її «класичній» формі прояву. Проте в досліджуваних текстах спостерігається явище, нетипове для інших стилів, а саме: збільшення місткості категорії однорідності. Це збільшення проявляється у розширенні можливості об'єднання (сполучникового і безсполучникового) у вигляді однорідних таких членів речення, які виражають різні за своїм характером відношення до керуючого слова (до того ж вони часто й морфологічно неоднорідні).

Близькі до однорідних членів так звані **уточнюючі члени речення** [1], які служать поясненням до іншого, неоднорідного з ними члена речення. Відношення уточнюючих слів з цим членом

---

[1] У роботі Н. Ільмінської термін «уточнюючі члени речення» має ширше значення, ніж те, з яким воно буде вживатися у нас (Див.: Н. И. Ильминская, Стилевые различия в использовании уточняющих обособлений.— Вопросы стилистики, вып. 1, 1962).

речення — це відношення «пояснюваного — пояснюючого», наприклад: «При невироджених нескінченно малих згинаннях... розгортної поверхні, на якій відсутні точки сплощення, прямолінійні твірні її згинаються *(викривляються)*» (**13**, 63). Уточнюючі слова можуть служити для виділення частини поняття з конкретним (визначеним) значенням з широкого, менш чітко окресленого поняття: «Перехід до експериментального вивчення окремих факторів органічної еволюції *(спадковість і її мінливість)* удосконалює й розвиває дарвінівську теорію видоутворення» (**2**, 121).

На відміну від однорідних членів речення, які можуть створювати як замкнений, так і незамкнений ряд, уточнюючі слова завжди створюють замкнену конструкцію з двох компонентів: уточнюваного й уточнюючого слова (навіть у тих випадках, коли уточнюючі члени становлять ряд, фактичним зв'язком у реченні є зв'язок, названий вище). Порівняйте: 1) «Кожна система, на думку автора, має два ступені свободи *(термічний і механічний)*, причому кожен з ступенів має відповідну поведінку в залежності від характеру циклів» (**2**, 40); 2) «Поглинаючі вставки зменшують діючу довжину лампи, тому питання зменшення довжини вставки при збереженні інших параметрів *(узгодження, затухання)* є актуальним» (**20**, 65). При детрансформації цих груп ми одержуємо відповідно: **1)** *термічний ступінь свободи* і *механічний ступінь свободи;* 2) *параметр узгодження* і *параметр затухання,* тобто зв'язок у всіх випадках лише двосторонній.

Крім безсполучникового зв'язку уточнюючого й уточнюваного слова, існує ще й зв'язок сполучниковий. Для цього використовуються службові слова, які, з одного боку, виконують чисто формальні синтаксичні функції, а з другого — здійснюють смислову диференціацію уточнюючих слів у тексті.

У науковому стилі з цією метою використовується досить значна група службових слів (при однорідних членах вони не вживаються). Це найчастіше такі одиниці, як *тобто, крім, а саме, за винятком, зокрема, поряд з, на відміну від, включаючи, не рахуючи, кінчаючи* та ін. Наприклад: «Розглянемо тепер випадок, коли координатна сітка спряжена, *тобто коли* М—О» (**15**, 91); «Структурність будь-якого матеріального об'єкта, *в тому числі і найпростішого,* говорить про те, що є система властивостей в основі самої матерії» (**30**, 61); «Простір сталої евклідової *(а також і абсолютної)* кривини може мати той чи інший знак кривини в залежності від того, в якому відношенні він знаходиться від евклідової кривини простору Rc» (**15**, 83).

Уточнюючі члени відрізняються від однорідних особливостями зв'язку їх з іншими членами речення. Члени однорідної конструкції перебувають між собою в сурядному зв'язку і в той же час кожен з однорідних членів пов'язаний з одним спільним для

всіх третім членом. В уточнюючій конструкції лише один із членів конструкції (як правило, уточнюваний член) перебуває в зв'язку з третім членом. Так, наприклад, у реченні «На нашу думку, назву «тетеревобузька світа» *(серія)* не слід поширювати на всю гнейсову товщу» (6, 24) підкреслене слово мислиться як уточнення до частини терміна, взятого в лапки,— до *світа;* воно не може бути безпосередньо прив'язане до слова *назва.*

У ролі уточнюючих слів можуть виступати не тільки різні види означень, але й додатки та обставини. Приєднуються вони тими ж засобами зв'язку і виконують подібну роль: вони вичленовують з певного ширшого поняття якусь його частину (з метою звуження цього поняття, або з метою уточнення його, або з метою спеціального підкреслення важливості цього поняття та ін.). Наприклад: «Підрахунки показують, що коефіцієнти варіації мінімального стоку за вегетаційний період для річок Українського Полісся мало різняться між собою і змінюються в межах 0,30—0,60, *за винятком річок Південний Случ, Здвиж, Івотка»* (5, 91); «Щоб перевірити це положення, ми визначили за методом спочинка суму розчинних цукрів у вузлах кущіння різних сортів, *починаючи з жовтня і кінчаючи квітнем»* (4, 105); «Домішки, *навіть практично нерозчинювані,* у значній мірі можуть змінювати структурно-чутливі параметри $BaTiO_3$, що має велике технічне значення *(наприклад, для зниження втрат та підвищення термостабільності сегнетокерамічних конденсаторів...)»* (15, 61).

Ці конструкції неоднорідні і своїм лексичним складом і синтаксичною роллю в реченні; об'єднує їх в одну групу спільна семантико-синтаксична особливість: спосіб конденсації плану змісту речень, в яких вони вживаються.

Предикація у цих відокремлених зворотах, як правило, виявлена досить слабо; скоріше тут можна вбачати результат згортання предикативної конструкції, ніж процес розгортання номінативної конструкції в предикативну шляхом відокремлення.

Звертає на себе увагу в досліджуваних текстах і спосіб оформлення специфічного типу означень — прикладок.

Відокремлена прикладка в синтаксичній структурі речення виступає в ролі пояснюючого слова до підмета і до другорядних членів речення; при цьому синтаксичне значення її неоднакове.

Так, якщо відокремлена прикладка пояснює другорядний член речення,— вона, як і невідокремлена, виражає чисто атрибутивне значення. Наприклад: «У зв'язку з ломкою основних понять і *принципів фізики — принципу причинності, пізнавальності мікрооб'єктів та перегляду поняття об'єктивної реальності* — вони твердять, що наступила криза матеріалізму, в результаті якої матеріалізм має бути замінений суб'єктивним ідеалізмом» (3, 62).

Якщо ж відокремлена прикладка пояснює підмет, то вона виражає вже не атрибутивне, а атрибутивно-предикативне значення. При цьому в одних випадках вона виступає як додатковий присудок до основного присудка, вираженого дієслівною формою; в інших випадках вона функціонує як самостійний присудок, не підкріплюючи своїм значенням основного присудка в реченні, а виступаючи як рівний йому предикативний член. Порівняйте: «Найактуальніше завдання сучасної фізики — *створення єдиної теорії елементарних частинок* — тісно пов'язане з проблемою структури цих частинок» (**29, 55**); «Саме тому дістали широке застосування металеві термопари, в яких до високих температур зберігається головна метрологічна характеристика — *стабільність показів у часі*» (**29**, 9). Атрибутивно-предикативне значення відокремлених прикладок є синтаксичним вираженням тієї семантичної ваги, якої набуває відокремлена прикладка, коли вона пояснює підмет.

Непоширена прикладка, відокремлена дужками, як правило, є іншою назвою предмета — уточнюючою, термінологічною (це може бути термін іншої системи, термін-дублет та ін.). Наприклад: «Інтерпретація кривих радіального розподілу проводилась шляхом порівняння експериментальних даних *площ і положень максимумів* на g (r) з теоретичними, вирахованими по певній моделі будови досліджуваних рідких сплавів» (**29**, 87); «Першорядного значення серед рослин набувають злакові трави (*Gramineae*), що виявлені в 37,4% усіх рослин, які зустрічаються у зразках живлення» (**4**, 151).

Досить поширені випадки вживання прикладки до відсутнього в тексті іменника (він подається описово, а не називається прямо). Ця особливість вживання прикладок у науковому стилі підтримується тим, що тут дуже часто виступають паралельно два способи називання предметів думки — прямий і описовий (термін і його визначення). Підготовлений читач легко відновлює пропущену ланку в процесі викладу: «Згідно з ст. 15 Основ законодавства про судоустрій обвинувачення в суді можуть здійснювати представники громадських організацій (*громадське обвинувачення*), а також потерпілі від злочину (*приватне обвинувачення*)» (**1**, 115); «Автор вважає, що доцільно змінити громіздку багатоступеневу практику передачі матеріалів на затриманих до суду (*народні дружини, міліція, суд*) і надати народним дружинам право самим оформляти і безпосередньо передавати матеріали про дрібне хуліганство та дрібну спекуляцію до народних судів...» (**1**, 146). В обох реченнях пропущена одна ланка — узагальнене поняття типу «інституція», до якого взяті в дужки прикладки є конкретизуючими назвами.

Характерно, що поширені прикладки в наукових текстах найчастіше оформляються пунктуаційно одним способом — дужками. Цей пунктуаційний знак звичайно вказує на досить значний

ступінь відокремлення. У таких прикладках посилюється характер «вставленості», супровідності.

Граматичний зв'язок таких прикладок з уточнюваними словами помітно послаблюється; прикладки дуже часто виносяться на кінець речення, віддаляючись від уточнюваних ними слів, з якими зберігається лише лексико-семантичний зв'язок. Зовнішнім, формальним проявом ослаблення граматичних зв'язків між такою прикладкою і пояснюваним словом є відсутність узгодження її у відмінку: опорне слово відокремленого зворота має форму називного відмінка: «Підраховані авторами експлуатаційні запаси включають статичні (і пружні) запаси, тобто кількість води, яка може бути вибрана із водоносного горизонту при відсутності поповнення протягом заданого строку (50 років) експлуатації *(статичні експлуатаційні запаси* (5), а також динамічні або поповнювані, що являють собою витрату підземного потоку, яку можна перехопити водозбірними спорудами незалежно від строку експлуатації при дотриманні норм у відношенні якості вод *(динамічні експлуатаційні запаси* (5)» (5, 63).

Проте відсутність узгодження може мати місце і при звичайній пунктуації (тире), наприклад: «Тепер спеціально прокладаються залізниці довжиною 500 *км* і більше у райони, що розташовані далеко від морських портів і раніше вважалися недоступними — *Ноб-лейк, Форт-Гуро, Мекамбо»* (5, 100).

У наукових текстах зустрічається конструкція, зовні подібна до прикладки, але відмінна від неї своїм синтаксичним значенням [1]. Ми маємо на увазі речення типу: «Отже, висновок: хоч *вологість* глиняної маси використовується вченими як оптимальна величина, що характеризує глиняну масу, вона *(вологість)* не може бути її фізико-хімічною константою» (19, 100).

Підкреслені слова не можуть бути зараховані до числа прикладок, бо вони не вносять до характеристики предметів нових рис, а лише називають поняття, вже раз назване у попередньому реченні і позначене у даному реченні словом неконкретного змісту (займенником третьої особи). А оскільки цей займенник характеризується багатозначністю, він і потребує відповідного уточнення.

У художньому стилі такі конструкції служать засобом посилення емоційності, в науковому стилі вони викликаються прагненням до точності висловлення. Проте значно конкретнішою є конструкція без займенника: це складнопідрядне речення (як правило, означальне), в якому той самий іменник повторюється і в головному, і на початку підрядного речення. Про цю конструкцію в українських мовознавчих працях сказано, що вона є

---

[1] На вживання цієї конструкції в лекторській мові свого часу звернув увагу О. М. Пешковський (див.: А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, 6-е издание, М., 1936, стр. 368).

особливим типом уточнюючої прикладки, створеної повторенням основного іменника, і що вона «ніби відтворює сконцентрованість мислі навколо даного поняття і поступове викристалізовування його в свідомості в усій сумі його ознак» [1]. Наприклад: «У сучасників не залишилося сумніву, що в урядовій пресі велася продумана і планова *кампанія* проти української мови, *кампанія,* що становила частину загальних заходів, спрямованих на полонізацію українського народу в Галичині» (24, 185); «Відмовляючись від суб'єктивного характеру прав особи, прихильники правової ідеології імперіалізму відшуковують різні докази, щоб приховати *протиріччя,* які роздирають буржуазне суспільство, *протиріччя* між інтересами особи і пануючого класу, тому що не можна говорити про суб'єктивні права, не розглядаючи співвідношення цих інтересів» (8, 30).

Ми розглянули такі ускладнюючі компоненти речення, як однорідні члени речення, уточнюючі члени речення і прикладка. Між ними існують досить складні й неоднозначні відношення. Так, прикладка й уточнюючі члени відрізняються насамперед способом морфологічного вираження: прикладка — це синтаксична категорія, морфологічно обмежена іменем (у широкому значенні цього слова). Уточнюючі члени речення не є морфологічно обмеженою категорією; вони можуть вживатися при будь-якому члені речення, а також при будь-якому засобі вираження того чи іншого члена речення.

Існує між ними ще одна дуже виразна відмінність: уточнюючі члени речення є вторинними: вони дублюють синтаксичну функцію свого опорного компонента. Прикладки мають самостійне синтаксичне значення: вони є означеннями до свого опорного компонента.

Що стосується однорідних членів речення, то у цих випадках, коли однорідні члени стоять при узагальнюючому слові, вони однотипні з уточнюючими членами речення (мають усі ознаки останніх).

Уточнюючі члени за способом введення їх у текст (пунктуація та ін.) нагадують вставлені конструкції. Проте ця подібність чисто зовнішня: вставлені конструкції пов'язані співвідносним зв'язком з фразою, яка їх включає, і не є членами речення, оскільки жоден з членів речення, до складу якого вони входять, не може стати опорним їх компонентом. Уточнюючі ж члени речення пов'язані пояснювальним зв'язком зі своїм опорним компонентом і виділяються лише на базі останнього [2].

---

[1] Курс сучасної української літературної мови (за ред. Л. А. Булаховського), т. II, К., 1951, стор. 124.

[2] Див.: С. Н. Козлова, Уточняющие члены предложения как синтаксическая категория в современном английском языке.— Научная конференция «Проблемы синхронного изучения грамматического строя языка», М., 1965, стр. 99.

Порівняльні звороти. Нові факти, явища, теорії й гіпотези найкраще пізнаються у порівнянні з іншими, вже відомими; тому таблиці, зведення і просто приклади, які містять матеріали цього типу, відіграють таку важливу роль у доведенні. Поняття про нове явище утворюється шляхом розкриття тих його ознак, які є і в інших, уже вивчених і усвідомлених поняттях. Наприклад: «Молекули ДНК в ядрі зосереджені в основному в субклітинних структурах — хромосомах, які можна уявити, *як довгі залізні ланцюги ДНК,* а гени — *ланки цих ланцюгів*» (4, 50).

Крім того, саме формулювання, визначення поняття часто здійснюється через порівняння; воно може 1) доповнювати логічні способи визначення понять або 2) заміщати їх, наприклад: 1) «Для горілчаної, *як і для цукрової промисловості,* були характерними концентрація виробництва, застосування нової техніки й технології» (27, 37); 2) «Звертає на себе увагу і те, що на ряді грунтів ефективність впливу марганцю на буряки майже така, *як і одержана від внесення на цих грунтах* інших мінеральних добрив» (26, 190).

Порівняння може виступати як засіб логічного зіставлення частково співмірних понять, при якому ця співмірність увиразнюється. Блискучим зразком цього типу порівняння можуть бути такі слова Ф. Енгельса: *«Називаючи фізику механікою молекул, хімію — фізикою атомів* і далі *біологію — хімією білків,* я хочу цим виразити перехід однієї з цих наук у другу,— отже, як існуючий між ними зв'язок, безперервність, так і відмінність, дискретність обох» [1].

Порівняльні звороти у досліджуваних текстах мають характер наукових аналогій, позбавлених образності; вони беруться з близької галузі науки чи техніки і мають досить узагальнений зміст, порівняйте: «Склад розчину Кребса був такий же, *як і в дослідженнях Бюльбрінг і Куріяма»* (4, 95); *«Перетворювачі електричного струму, як і інші електричні пристрої,* характеризуються показниками як номінального режиму, так і аварійних режимів роботи» (21, 96).

Своїм складом, будовою і способами зв'язку з порівнюваним членом речення порівняльні звороти наукового стилю помітно відрізняються від образних порівнянь і тому носять назву предметно-логічних зворотів (іноді ще — професійних порівнянь). У той час як образні звороти містять у своєму складі значну кількість усталених словосполучень з високою частотою вживання, предметно-логічні звороти не посідають у своєму складі таких «загальників», відзначаючись чітко вираженою предметною конкретністю. Звідси випливає наступна особливість предметно-логічних зворотів, а саме: вони майже не вживаються у препозиції до означуваного слова, порівняйте: *«Мов водопаду*

[1] Ф. Енгельс, Діалектика природи, К., 1949, стор. 181.

рев, мов битви гук кривавий, так наші молоти...» (І. Франко) і «Поряд з прямим вживанням давньої форми теперішнього часу для позначення різних випадків часового збігу повідомлюваної дії чи стану з моментом мовлення, ця форма в слов'янських, *як і в інших індоєвропейських,* мовах виявляє здатність до переносного функціонування при позначенні дій чи станів, які з моментом мовлення в часі не збігаються» (22, 95).

Спосіб узгодження порівнюваних слів у образних і предметно-логічних зворотах також неоднаковий: тісний зв'язок образного звороту з реченням, у якому він вживається, проявляється у числовому паралелізмі між порівнюваними словами («Столітні*й очі як зорі* сіяли..» (Т. Шевченко); порівняйте у науковому стилі: *«Фізика, як інші науки,* постійно розвивається, не залишається сталим і обсяг фізичних знань, змінюється з часом і предмет фізики» (2, 56).

З предметно-логічними зворотами можуть вживатися підсилювальні чи видільні частки (для образних зворотів вони не характерні). Оскільки основним смисловим завданням предметно-логічних зворотів є встановлення самого факту подібності чи тотожності між порівнюваними предметами, підсилювальні чи видільні частки якраз і підкреслюють цю подібність чи тотожність (відсутність аналогії виражається у заперечних реченнях). «Що стосується образних зворотів, то вони,— як зазначає Я. Г. Біренбаум,— мають зовсім іншу комунікативну роль у висловленні. Вони є засобом посилення й емфази. Порівняння як таке в них зникає, і вони служать для вказування на дуже високу міру якості. З таким образним зворотом не можуть вживатися частки, що підкреслюють точність збігу, оскільки цей зворот не виражає подібності» [1]. Наприклад: «Ліберали ж, *як і поміщики-кріпосники,* визначаючи і підтримуючи поміщицьку власність і владу, скрізь і завжди виступали проти ідей революційної демократії» (24, 231); «Поняття, *ці вузлові пункти,* в яких концентруються й закріплюються підсумки пізнання, це щабельки переходу від сутності нижчого до сутності вищого порядку» (3, 91).

Предметно-логічні звороти вводяться в речення за допомогою спеціальних співвідносних слів. Найчастіше це вказівний займенник «той», «такий» з підсилювальною часткою (або без неї), наприклад: «Наступні розрахунки мають *такий же* хід, як і в попередньому випадку, і кінцевий результат має вигляд...» (2, 78).

Як можна було пересвідчитися з наведених вище прикладів, помітно різняться ці два типи порівняльних зворотів і складом опорних слів. У предметно-логічних порівняльних зворотах опорне слово може бути виражене іменником або субстантивованим

[1] Н. Г. Биренбаум, Образные сравнительные обороты.— В зб.: Вопросы общего языкознания, Уфа, 1965, стр. 67.

словом, займенником, числівником, інфінітивом з залежними словами і без них (з наших прикладів: *випадок, одержане, дослідження, індоєвропейські* (мови), *єдність* та ін.); опорне слово образних зворотів — це, як правило, іменник (найчастіше без пояснювальних слів). Наприклад: «Нічого більше не сказав Данило. Білий, *як та хустка,* спустив очі до землі й думає» (М. Вовчок); «Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки: Одна, *як та пташка в далекім краю*» (Т. Шевченко); «.. в вінку палали кров'ю дикі рожі. Слова, *мов квіти арії* цвіли» (Леся Українка).

Серед структурних типів порівняльних зворотів у досліджуваних текстах найширше представлений зворот з сполучником **як** і співвідносним словом в основній частині речення. Рідше вживається інший структурний тип порівняльних зворотів — зіставлення двох іменників, найчастіше у називному відмінку, перший з яких є суб'єктом порівняння, а другий — об'єктом його (між ними звичайно ставиться тире), наприклад: «Розвиток теорії інформації — *теоретичного фундаменту кібернетики* — розширив ще більше наші знання про закономірності ентропії» (2, 39).

Причини цієї нерівномірності вживання обох типів порівняльних зворотів криються, мабуть, у тому, що вимоги повноти в усіх ланках стилю поширюються й на цю його ланку: порівняння з сполучником **як** є повною конструкцією, порівняння безсполучникове є якщо не стягненою, то заміщеною конструкцією; цілком очевидно, що поширенішою буде повна конструкція. Порівняйте: «Вид зразу ж набуває такої же реальності, *як і реальність індивіду по відношенню до виду,* коли поглянути на нього як на частковий вияв роду» (30, 83) і «Але хімізм — *не механічна сума побічних форм руху, а їх органічна єдність* — має якісно своєрідні властивості» (2, 95).

Крім того, порівняльні звороти другого типу експресивніші, ніж звороти першого типу (експресивність ця у них може бути виявлена різною мірою, проте сам факт наявності тире — паузи вже створює ситуацію виразного виділення конструкції). Наприклад: «Те, що математика — *ця чиста еманація людського розуму* — може настільки ефективно служити для опису та розуміння фізичного світу — це обставина, яка потребує з'ясування, недарма до цього питання завжди була звернена увага філософів» (2, 78). І останнє: найчастіше так оформлюються висновки, які набувають афористичності; цілком природно, що звичайний «робочий» момент дослідження не може — і не повинен — оформлятися таким способом.

Значний інтерес становить питання, яке місце у повідомленні займають відокремлені поширені обставини, яку кількість інформації вони містять, якого типу ця інформація та інше.

Як уже зазначалося, роль відокремлених обставин у багатьох жанрах наукового стилю української мови значною мірою формалізована. Так, переважна більшість відокремлень тут виступає як уточнююча, пояснююча чи обмежуюча деталь повідомлення, включена (саме як підпорядкована загальному змісту речення) до його складу. Відокремлені обставини, як правило, містять лише незначну частину інформації, звичайно меншу за ту, що наявна в усьому реченні. Для наукового тексту зовсім нетипова така структура речення, властива художньому стилю, при якій основна частина інформації, її суть, міститься у відокремленій частині речення. Не властиві науковим текстам і такі конструкції, в яких відокремлена обставина — комунікативний центр повідомлення — композиційно об'єднує два окремих речення.

Дієприкметниковий зворот у науковому стилі, як і в діловому, має основне значення уточнення (в художньому і публіцистичному стилі основне його значення — це додаткове повідомлення).

Дієприкметниковий зворот виражає зміст цілого означального підрядного речення; з цієї точки зору його можна умовно розглядати як скорочений («згорнутий») варіант останнього. Крім економії мовного оформлення тексту, це ще дає певну впорядкованість думки: оскільки поширене означення тісніше, ніж підрядне речення, пов'язується з означуваним словом, усе висловлення набуває більш чіткого й лаконічного оформлення.

Що стосується граматичних форм дієприкметників — опорних слів дієприкметникових зворотів, то тут виразно віддається перевага таким формам, в яких дійовість виражена не дуже яскраво або й зовсім не відчувається (тобто витримується загальна тенденція у виборі дієслівних форм у досліджуваних текстах).

Тому найчастіше у цьому стилі вживаються конструкції з пасивними дієприкметниками минулого часу на — н(ий): «...одна і та ж домішка, *введена за різною технологією,* може належати до різних класів» (**21**, 61); «Від односкладних речень відрізняються речення неповні, в яких підмет чи присудок, а іноді й обидва головні члени, *передбачені застосованою в даному разі структурою речення,* за певних умов ситуації чи контексту опускаються з речення як самі по собі зрозумілі» (**22**, 58).

Майже так само поширені конструкції з опорним словом — пасивним дієприкметником минулого часу на —т(ий): «Процес розкладу є екзотермічним, і для того, щоб він проходив задовільно, треба подавати кислоту, *нагріту лише до* 50° С» (**9**, 76); «Абстракція потенціальної здійснимості зв'язана з певною концепцією існування, *прийнятою в конструктивній математиці і логіці»* (**30**, 97).

Інші типи дієприкметників у ролі опорних слів у досліджу-

ваних текстах не займають помітного місця (у цьому відношенні науковий стиль української мови відрізняється від наукового стилю російської мови, в якому дієприкметникові звороти представлені незрівняно більшою кількістю утворень, як і загалом у російській мові порівняно з українською).

Як видно з наведених вище прикладів, для наукових текстів типовими є речення, в яких означувані члени становлять, разом з означеннями при них, досить великі кількісно і складні будовою словосполучення. Схема їх будови найчастіше така: означуване слово має у препозиції невідокремлене означення і в постпозиції відокремлений дієприкметниковий зворот. Усередині цього складного словосполучення, центром якого є означуваний іменник, між постпозитивним дієприкметниковим зворотом та препозитивним означенням до того самого слова можуть встановлюватися неоднакові стосунки.

Досліджуючи це питання, В. А. Корнілов виділяє чотири типи таких стосунків [1].

1. Найчастіше зустрічаються випадки, коли препозитивне означення включається до складу словосполучення, яке означається постпозитивним дієприкметниковим зворотом, наприклад: «Такий метод можна використати для одержання *висококремнеземистого шламу, придатного для варіння скла*» (**19**, 76).

2. Рідше зустрічаються випадки, коли постпозитивний дієприкметниковий зворот відноситься тільки до іменника, а препозитивне означення пояснює іменник паралельно з цим зворотом. У ролі таких препозитивних означень найчастіше виступають займенники *кожен, увесь, деякий, всякий* та ін. Наприклад: «У висуненні дефініцій виду на протязі всієї історії розвитку біосистематики спостерігається *певна закономірність, зумовлена процесом збагачення біосистематики новими принципами і критеріями вичленення виду*» (**30**, 83).

3. Препозитивне означення і постпозитивний дієприкметниковий зворот можуть відноситися до одного і того ж слова (або словосполучення) і виступати як однорідні, наприклад: «Для сегнетоелектричного титанату барію можна розрізняти, по-перше, *характеристичні параметри, майже не залежні від технології і однакові для монокристалів та кераміки,* і, по-друге, так звані *структурно-чутливі* параметри, *дуже чутливі до хімічної чистоті* $BaTiO_3$, *змін технології, розмірів кристалітів кераміки, пористості тощо*» (**21**, 61).

4. Постпозитивний дієприкметниковий зворот може лише формально відноситися до іменника, а семантично він роз'яс-

[1] В. А. Корнилов, Постпозитивный причастный оборот как компонент атрибутивно-предикативного сочетания слов.— В зб.: Вопросы изучения русского языка, Ростов-на-Дону, 1964, стр. 96—97.

нює, уточнює зміст препозитивного означення, наприклад: «Розглянемо один важливий клас *функціоналів, пов'язних з процесом* (*x*)» (15, 149).

Ця класифікація уточнює склад означень і їх відношення як між собою, так і до означуваного слова.

Проте не менш важливим є встановлення ступеня предикативності цих конструкцій, оскільки вони можуть підсилювати предикативність висловлення в цілому.

Ступінь предикативності відокремлених дієприкметникових зворотів, які стоять у постпозиції до означуваного слова, залежить від того, чи охоплюють ці звороти увесь логічний обсяг означуваного поняття, чи тільки його частину (тобто чи постпозитивне означення обмежує обсяг означуваного поняття, охоплюючи лише якусь його частину, чи стосується усього поняття).

Розглянемо у цьому плані наведені вище типи стосунків між препозитивними і постпозитивними означеннями.

У першому типі постпозитивне означення охоплює не тільки означуваний іменник, але й препозитивне означення — маємо повне охоплення означуваного поняття.

У другому типі постпозитивне означення охоплює повністю означуваний предмет і разом з ним охоплюється препозитивним означенням (стосунки типу «родове-видове поняття») — маємо повне охоплення об'єму означуваного поняття.

У третьому типі препозитивне і постпозитивне означення однорідні, а це дає підставу твердити, що ступінь обмеження у постпозиції не повинен відрізнятися від ступеня обмеження, що його несе лексичне значення препозитивного означення (бо інакше вони не будуть однорідними). Таким чином, відокремлене означення, поряд з невідокремленим, характеризує ту частину, яка виділяється в об'ємі означуваного поняття (тобто тут ми маємо підкреслення атрибутивної ознаки).

У четвертому типі постпозитивне означення семантично стосується до препозитивного означення, уточнюючи його, підкреслюючи ту рису, ту частину означуваного ним іменника, яка виділяється. Маємо підкреслення атрибутивності сполуки, виділення якоїсь ознаки поняття, тобто часткове охоплення його [1].

Отже, всі постпозитивні відокремлені означення, виражені дієприкметниковими зворотами, з точки зору їх синтаксичного значення можуть бути об'єднані у такі дві групи:

1) постпозитивні означення, які охоплюють повністю обсяг означуваного поняття і мають підкреслено предикативний характер (1-й і 2-й тип);

---

[1] Ми цілком свідомі того, що на підставі одних лише формальних відношень між означуваним поняттям і означенням, без врахування конкретного семантичного наповнення їх, не можна категорично стверджувати наявність саме таких, а не інших зв'язків між означенням і означуваним словом.

2) постпозитивні означення, які обмежують обсяг означуваного поняття і мають підкреслено атрибутивний характер (3-й і 4-й тип).

Визначальною рисою зворотів першої групи, яка випливає з їх предикативності, є те, що вони легко детрансформуються в часткові речення. Просте речення з таким дієприкметниковим зворотом може бути перетворене в складне речення, в якому підрядне речення формується з елементів звороту й основного речення: групою підмета тут стає означувана група слів з вихідного речення, а групою присудка — трансформований дієприкметниковий зворот.

Семантика опорного слова відокремленого звороту має також важливе значення для встановлення місця дієприкметникових зворотів у оформленні плану вираження досліджуваних текстів.

Зіставляючи дані, добуті Н. Ільмінською в процесі дослідження ділового стилю російської літературної мови, з нашими, можна зробити висновок, що у використанні дієприкметників як опорних слів відокремлених зворотів діловий і науковий стилі мають багато спільного. Так, дослідниця зазначає, що «своєрідність цього (ділового.— *А. К.)* стилю проявляється також і в тому, що в ньому дієприкметникові форми пасивного стану минулого часу, утворені від дієслів, здатних своїм лексичним значенням як виражати значення дії, так і не виражати його, використовуються, за нашими спостереженнями, тільки в останньому, часто переносному значенні» [1].

У науковому стилі ми також розрізняємо випадки вживання дієприкметників — опорних слів з послабленим значенням дійовості і з переносним значенням. Наприклад: «Дослідження, *виконані в районі Канева*, показують, що при безхмарній погоді влітку в приземному шарі при натіканні повітря з водної поверхні Дніпра...» (5, 84); «При цьому кількість одночасно працюючих вентилів у даній схемі дорівнює кількості незалежних рівнянь, *складених для визначення струмів у вентилях*» (21, 98). У першому прикладі маємо дієприкметник з дуже загальним, неконкретним значенням *(виконані)*, в другому — з переносним значенням *(складені)*.

Проте серед ускладнюючих конструкцій дієприкметниковий зворот не займає помітного місця.

Опріч того, що дієприкметникові форми в українській мові загалом не так поширені, як у російській, обмежує їх вживання ще й цілий ряд інших факторів. Так, наприклад, у випадках, коли зворот містить надто багато членів і відношення між його компонентами недостатньо чіткі, він стає важким навіть

---

[1] Н. И. Ильминская, Заметки о значении обособленных причастных конструкций.— В сб.: Вопросы русского языкознания, Саратов, 1961, стр. 193.

для зорового сприймання (очевидно, кількість одиниць у так званих регресивних структурах, до яких належить і поширене означення, досить обмежена не тільки в усній, але й у писемній мові). Прагнення до урізноманітнення способів оформлення думки теж відіграє тут чималу роль, оскільки від цього залежить насамперед ясність і прозорість викладу.

Дієприслівниковий зворот. Серед відокремлених обставин досить значне місце (на відміну від дієприкметникових зворотів) посідають відокремлені дієприслівникові звороти. При складеному присудку, який у науковому стилі належить до поширених присудкових форм, дієприслівники не означають другої додаткової дії, тому що немає дії основної, першої, проте вони, супроводжуючи присудок, пояснюють його, вказуючи на процеси, які здійснювалися одночасно або передували тому, про що говориться у присудку основного речення, незалежно від форми його вираження.

Діапазон значень цих дієприслівникових зворотів досить великий: вони можуть означати час, допустовість, супровідну дію, умову, спосіб дії [1] та інше.

Найчастіше дієприслівниковий зворот супроводжує присудок, до складу якого входить інфінітив: *«Змінюючи норми азотної кислоти, можна регулювати* кількість і склад нерозчиненого залишку» (**19**, 76). Що стосується місця дієприслівникового звороту в реченнях цього типу, то, як правило, він розташовується у постпозиції; у препозиції дієприслівникові звороти ставляться лише тоді, коли вони означають час або умову (або коли на них падає логічний наголос).

Зрідка в наукових текстах можна зустріти речення, в яких дієприслівниковий зворот зв'язаний за змістом одночасно з інфінітивом — другорядним членом речення і з підметом (іноді навіть — при відсутності такого інфінітива — безпосередньо з «діячем»). Такі речення звичайно вважаються стилістично дефектними, хоча підстави існування такої конструкції — логічні, а частково й формальні — у науковому стилі є; основна серед них — поступова фразеологізація таких дієприслівникових зворотів. Порівняйте: *«Користуючись даними таблиці 2,* ступінь покриття розраховувався за допомогою рівняння (4) з точністю до другого знака» (**19**, 91); «Було доведено, що множина може перебувати у взаємно однозначній відповідності зі своєю правильною частиною, що вони можуть бути рівнопотужними. *Інакше кажучи,* тут частина рівнопотужна цілому» (2, 151); «Частина нескінченності безконечна, але *будучи частиною,* вона в той же час конечна» (2, 151).

---

[1] Характерно, що уточнюючі обставини способу дії, виражені дієприслівниковим зворотом, майже не зустрічаються у розмовній мові, малотипові для художнього стилю і найбільш поширені саме в науковому стилі.

Неоднаковий ступінь фразеологізації таких дієприслівникових зворотів проявляється у тому, що частина з них ще зберігає своє лексичне значення, хоч і набуває вже певної «спеціалізації», постійно вживаючись у контекстах певного характеру і спрямування. Порівняйте: *«Поклавши в основному русі всі нециклічні параметри сталими, а також сталими всі циклічні швидкості, і враховуючи диференціальні рівняння основного руху,* запишемо диференціальні рівняння збуреного руху системи у вигляді...» (15, 81).

Хоч словосполучення з *«поклавши»* і *«враховуючи»* належать до узвичаєних у текстах цього типу, вони кожного разу наповнюються новим конкретним значенням і тому фразеологізуються слабо, у той час як словосполучення типу *«інакше кажучи», «простіше кажучи», «не кажучи про все інше», «починаючи від найпростішого»* та ін. є «загальниками», «штампами» (вони характеризуються досить неконкретним лексичним значенням — значенням вибору більш вдалого способу висловлення — і тому фразеологізуються виразніше [1]).

Частина дієприслівників з залежними словами зовсім втрачає синтаксичний зв'язок з відповідними дієсловами і перетворюється в технічні засоби вираження відношень між словами (серед них можна назвати такі: *починаючи, судячи, зважаючи на, незважаючи на* та ін.).

Навряд чи можна погодитися з твердженням Н. І. Ільмінської [2] про те, що єдиною причиною вживання препозитивних дієприслівникових зворотів у односкладних реченнях є ослаблення співвіднесеності цих зворотів з підметом у наукових текстах; не менш важливі тут і такі фактори, як спеціалізація препозитивних обставин у цих текстах (зокрема звуження і стабілізація їх), закріплення їх за певними типами конструкцій з чітко окресленим колом значень (наприклад, у доведеннях) — виразно обставинних, а не атрибутивних.

Значення дієприслівникового звороту залежить також від його місця в реченні. На противагу постпозитивним конструкціям, які мають значення уточнення і додаткового висловлення, препозитивні форми служать як засіб повідомлення, попереднього у відношенні до того, що передається співвідносними членами речення (крім дієприслівникових зворотів, у ролі попереднього повідомлення виступають ще відокремлені при-

[1] До такого ж типу словосполучень у досліджуваних текстах належать уточнюючі обставини, виражені числівниково-іменним словосполученням (вони становлять помітне явище серед обставинних зворотів місця). Це досить своєрідна конкретизація місця: уточнюється не місце предмета у просторі, а місце повідомлення в тексті (*нижче, у розділі третьому..., вище, на стор. 138...*).

[2] Н. И. Ильминская, О стилевых различиях в употреблении обособленных обстоятельств со значением предварительного сообщения.— В зб.: Вопросы стилистики, вып. 2, Саратов, 1965, стр. 27.

кладки, а також узгоджені й неузгоджені означення, проте кількість їх значно менша).

Дієприслівниковий зворот може мати значення попереднього повідомлення не лише тоді, коли він перебуває в абсолютній препозиції (тобто на початку речення), а й в усіх тих випадках, коли він розташований у препозиції до присудка (незалежно від місця присудка в реченні).

У цитованій вище праці Н. І. Ільмінської визначаються такі найтиповіші структури речень з дієприслівниковими зворотами:

1. Дієприслівниковий зворот — підмет—присудок;
2. Підмет — дієприслівниковий зворот — присудок;
3. Підмет — присудок — дієприслівниковий зворот — другий присудок;
4. Дієприслівниковий зворот — головний член одночленного речення.

Ось як ці типи представлені в українських наукових текстах (досліджувався матеріал загальним обсягом 8 тисяч речень):

Дієприслівниковий зворот — підмет — присудок: 96 форм (37%);

Підмет — дієприслівниковий зворот — присудок: 28 форм (10,8%);

Підмет — присудок — дієприслівниковий зворот — другий присудок: 12 форм (4, 6%);

Дієприслівниковий зворот — головний член: 124 форми (47,3%).

Для порівняння візьмемо відомості про поширеність названих структур у російських наукових текстах:

Зворот — підмет — присудок: 79 форм (31%);

Підмет — зворот — присудок: 66 форм (26%);

Підмет — присудок — зворот — другий присудок: 10 форм (4%);

Зворот — головний член одночленного речення: 93 форми (37%).

Для порівняння взято дані із статті Н. І. Ільмінської; структури, представлені незначною кількістю речень (0,3%), до уваги не бралися.

Препозитивні дієприслівникові звороти, як свідчить аналіз досліджуваних текстів, втрачають значну кількість зв'язків з іншими членами речення, до складу якого вони входять. Так, порівняно з художніми текстами, в наукових текстах послаблюється зв'язок такого відокремленого звороту з підметом. Це може бути пояснене тим фактом, що в художніх текстах такий зворот поєднує в собі атрибутивний і обставинний відтінок. Для наукового стилю конструкції цього типу невластиві й зустрічаються порівняно рідко.

Основним відтінком значення препозитивних зворотів є відтінок обставинний, що особливо помітно в конструкціях першо-

го й четвертого типу, наприклад: *«Лише відбиваючи паразитарний процес і закономірності його розвитку такими,* якими вони є в дійсності, паразитологія може озброїти медичну й ветеринарну практику надійним знаряддям для ліквідації чи обмеження масових інвазій» (**4**, 38);

Усе сказане стосується тих випадків, коли дієприслівниковий зворот має обставинне значення. Коли ж він означає другорядну дію при головній, вираженій дієсловом-присудком, він пов'язується (смислово) з підметом як другорядний присудок (зворот найчастіше називає певний стан, який супроводжує основну дію): *Враховуючи, що залізо своїми властивостями нагадує кобальт і нікель, а також беручи до уваги помітну стабільність іонів заліза-***3** *в неводних розчинах,* ми допустили, що для цього можна виявити селеноціанатні комплекси» (**10**, 151).

На відміну від препозитивних, постпозитивні дієприслівникові звороти у науковому стилі чітко й однозначно вказують на другорядну дію при головній, вираженій присудком, або на стан предмета думки в результаті дії, вираженої присудком, наприклад: *«Формуючись на фоні зональних кліматичних умов,* мікроклімат кожного окремого регіону постійно взаємодіє з мікрокліматом навколишньої території, *впливаючи цим самим на загальні кліматичні умови району»* (**5**, 84).

Дієприслівниковий зворот у досліджуваних текстах (як препозитивний, так і постпозитивний) дуже рідко виступає як член обставинного чи обставинно-означального однорідного ряду зворотів (переважають одиничні звороти, рідше зустрічаються два звороти в одному реченні; ряд з трьох зворотів належить до рідкісних утворень).

Пояснюється це тим, що, вказуючи на супровідні обставини або на стан предмета під час дії, вираженої присудком, відокремлений зворот виразно тяжіє до присудка, атрибутивність його мінімальна, зв'язки з підметом здійснюються лише через присудок або як присудкові (за виключенням тих випадків, коли зворот фразеологізується).

Отже, дієприслівниковий зворот у сучасному реченні має тенденцію до виявлення двох синтаксичних функцій: другорядного присудка й обставини. Виконуючи функцію другорядного присудка, дієприслівникові звороти ускладнюються іноді ледве відчутним обставинним відтінком; виступаючи в ролі обставин, дієприслівникові звороти ускладнюються відтінком значення другорядного присудка. Ця риса дієприслівникових зворотів властива всім стилям української мови. Як загальномовне явище визначається і той факт, що співвідносними з дієприслівниковим зворотом є конструкції з дієвідмінюваною формою дієслова; з підрядними реченнями часу, причини, умови та ін.; з різноманітними обставинними конструкціями; з дієприкметниковими зворотами. Для наукових текстів остання конструкція

як співвідносна з дієприслівниковим зворотом нетипова; атрибутивний відтінок у цих зворотах відсутній, а це в свою чергу, веде за собою перевагу певних синтаксичних конструкцій, про які йшла мова вище.

Вставлені конструкції, як і вставні, структурно і формально не пов'язуються з реченням, яке ускладнюють; вони лише супроводять його. Ця «супровідність» обох конструкцій проявляється в подібності їх пунктуаційного оформлення (кома, дужки). Відрізняє їх перш за все модальність, притаманна всім вставним конструкціям і відсутня у вставлених конструкціях.

Вставлені конструкції — це структурно неоднорідне синтаксичне явище, що об'єднує у своєму складі слова, словосполучення і речення, які ускладнюють просте речення додатковими повідомленнями. У різних стилях мови ці конструкції дуже виразно проявляють свою неоднорідність (вона настільки очевидна, що визначення вставлених конструкцій, прийнятне для одного стилю, не завжди може бути застосоване до іншого). Так, дуже мало спільних моментів (крім самого факту вставленості) має поняття про вставлені конструкції, сформоване на матеріалі художнього й розмовного стилів, з поняттям про вставлені конструкції наукової мови. Порівняйте: «Основний характер ознак вставлених слів і вставлених речень полягає в тому, що вони з'являються в реченні ніби несподівано не тільки для слухача (читача), але й для самої особи, що говорить (пише), інакше кажучи — вони з'являються тоді, коли певна структура речення вже намічена, здійснюється, але в процесі цього здійснення виникає потреба в доповненні, роз'ясненні, в зауваженні чи в якомусь застереженні з приводу висловленого»[1]. Дуже важко встановити момент «несподіваності» для такої, наприклад, вставленої конструкції: «Вивчення зміни змочуваності зразків *(таблетки діаметром* **30** *мм із спеченого порошку склоподібного* SiO_2), оброблених розчинами поліетилта поліметилгідросилоксанової рідини, проводилось фіксацією зміни крайового кута у процесі нагріву» (**19**, 93).

У науковому стилі на перший план висуваються зовсім інші властивості цього синтаксичного явища. Дуже часто вставлені конструкції, виконуючи в основному реченні функцію його членів або частин складного речення, зберігають формальні зв'язки з членами основного речення.

Проте як носії додаткового значення, вставлені конструкції суттєво відрізняються від звичайних членів речення і часткових речень тим, що, випадаючи — завдяки інтонації й пунктуації — зі складу основного речення, вони переміщають повідомлюване в іншу, відмінну від основної, площину. У наведеному нижче

---

[1] А. Б. Шапиро, Основы русской пунктуации, М., Изд-во АН СССР, 1955, стр. 306.

прикладі перша вставлена конструкція переводить виклад з площини об'єктивного повідомлення у площину суб'єктивної оцінки, наступна вставлена конструкція містить повідомлення другого плану актуальності (тобто другорядну уточнюючу деталь): «Але разом з тим доцільно було б звернути увагу на те, що основна неточність заперечуваної автором точки зору полягає не в самій характеристиці праіндоєвропейського речення *(хоч і в ній фарби занадто згущуються)*, а в тому, що ця характеристика поширюється на такий пізній період розвитку індоєвропейських мов *(фактично вже після розпаду індоєвропейської єдності)*, якому вона зовсім не відповідає» (**22**, 16—17).

У наукових текстах вставлені речення можуть містити повідомлення першочергової ваги — все те, що автор хоче підкреслити, виділити, на що він хоче звернути увагу читача. Позиція такого повідомлення в реченні — його спеціальне виділення — якраз і сприяє цьому: «Якщо загальна специфіка правових норм встановлена через зміст і форму *(їх специфіка за змістом виявляється у тому, що вони відображають «діяльність держави по регулюванню тих чи інших суспільних відносин», їх специфіка за формою є тою, що вже вище розглянута)*, то й специфіка процесуальних норм неминуче повинна досліджуватись через зміст і форму» (**1**, 103).

Вміщення таких важливих повідомлень у дужки, тобто перетворення їх із звичайних конструкцій у вставлені, має для наукових текстів свій особливий смисл: оскільки такий текст розрахований виключно на зорове сприймання, вміщені у дужках конструкції (а їх буває по декілька на одній сторінці) створюють начебто другий — уточнюючий — план повідомлення.

Реальне наповнення цього другого плану повідомлення залежить від теми і завдань тексту, від індивідуальної стильової манери автора та від цілого ряду інших причин.

Незважаючи на цю різноманітність, все ж можна виділити кілька напрямків, за якими відбираються відомості для вміщення їх у дужки (тобто для переведення їх у тексті на місце вставлених конструкцій). Розглянемо їх.

Вставлені конструкції, які сприяють упорядкуванню вживання термінології в тексті. Ця група вставлених конструкцій об'єднує в собі масу різнорідних і неоднозначних способів «утвердження» терміна в тексті шляхом визначення місця його в термінологічній системі певної науки. Оскільки це явище — одно з найвиразніших серед тих, які характеризують науковий текст, воно заслуговує на спеціальну увагу.

1) Термін розкривається шляхом точного визначення поняття: «У роботах, присвячених обгрунтуванню цього положення, було показано, що функцією ступеня хімічної взаємодії *(тобто величиною властивості, що змінюється зі зміною ступеня хі-*

мічної взаємодії) у подвійних рідких системах є відносний максимум в'язкості...» (**19**, 55).

2) Термін розкривається описово: «Найважливішим фактором впливу на зниження границі втомленості є концентрація напруг, викликана різкою зміною перерізу стакана в галтелі зубця *(у місці переходу зубців стакана в його гладку частину)»* (**18**, 75).

3) Термінологічна назва, яка дається поняттю, спеціально пояснюється, обумовлюється, мотивується: «З розчину, який одержали при дії розбавленою азотною кислотою, Мозандеру пощастило виділити нову землю, яка була названа лантановою *(«лантанос»* грецькою мовою означає «скритий»)» (**25**, 11).

4) Термін потребує пояснень, уточнень, проте ці уточнення вводяться з певним застереженням (з тих чи інших конкретних причин): «При цьому мінімальне падіння зажилка буде при заточуванні по площині, що може привести до пересічення задньої поверхні свердла з поверхнею різання *(до так званого «затирання» свердла»)* (**18**, 88).

5) Термін-архаїзм замінюється (з відповідним поясненням чи без нього) сучасним терміном: «Дослідник І. Черкаський, вивчаючи діяльність нижчих ланок судових органів і джерела права, яким вони користувалися при вирішенні справ, констатував суперечливість інтересів громади і землевласників. У них же він вбачав основну причину того, що копний *(громадський)* суд поступився місцем домініальному *(панському),* в якому землевласники керувалися не тільки звичаями, але й нормами права, взятими з інших джерел» (**7**, 100).

6) Індивідуальний, авторський термін, який набув певного поширення в науці, подається поряд з загальновживаним терміном у вигляді вставленої конструкції. «Ця взаємодія приводить до утворення активного перехідного комплексу *(«компромісна» структура, за В. І. Свідерським* (**18**, 64), який охоплює елементи структури реагуючої молекули і реагента (або каталізатора)» (**2**, 91).

7) У ряді випадків у основному тексті речення дається загальна описова назва, а термін ставиться в дужки (оформляється як додаткове, уточнююче повідомлення): «...первинне тонке ребро ще в межах маківки роздвоюється *(біфуркація)* на два» (**6**, 5).

8) Синоніміка в межах термінології є причиною появи в тексті цілого ряду подвійних назв того самого поняття (одна з них оформляється як вставлена конструкція): «...істотними кормовими об'єктами є також і ягідні культури: суниці (Fragaria vesca), чорниці, (Vaccinium myrtillus) та брусниці (Vaccinium vitis-idaea), що виявлені в 41 зразку (10,7%)» (**4**, 51).

Вставлені конструкції, які розкривають

зміст одного з членів основного речення (це так звані уточнюючі члени речення, оформлені як вставлені конструкції).

1) Вставлені конструкції уточнюють родове поняття (можуть перераховуватися усі види, що входять до родового поняття або певна частина їх): «Динамічний перерозподіл напруг приводить до ряду наслідків *(ефект форсування, ефект затягування* і т. ін.), кожний з яких може мати самостійне значення» (**16**, 26).

2) У вставленій конструкції виділяється найважливіша частина цілого: *«Якщо ці властивості (особливо температура переходів та параметри кристалічної гратки)* помітно змінюються при введенні якої-небудь домішки, то це свідчить про розчинюваність цієї домішки в гратці титанату барію — утворюються так звані тверді розчини» (**21**, 61).

3) Вставлені конструкції обмежують поняття (шляхом виключення якогось складника або шляхом чіткого окреслення меж його застосування): «Після остаточного складання бокова поверхня досліджуваних каналів *(за винятком азбоцементного)* покривалась пелюстками слюди товщиною 0,03 *мм*» (**17**, 25).

4) Вставлені конструкції уточнюють висловлену думку шляхом її розширення: «Простір сталої евклідової *(а також і абсолютної)* кривини може мати той чи інший знак кривини в залежності від того, в якому відношенні він знаходиться від кривини простору R_c» (**15**, 33).

5) Вставлені конструкції характеризують обсяг, розмір, межі певного явища: «Це вказує, мабуть, на те, що у випадку змішаних контактів каталітичний процес переважно *(а можливо, й повністю)* протікає в границях поділу двох твердих фаз» (**11**, 58).

6) Вставлені слова називають поняття, співмірні з відповідним поняттям основного речення (на них поширюється все те, що сказано про останнє в основному реченні): «У трубках, електронно-оптична система яких не містить апертурної діафрагми *(або ця діафрагма розташована в площині головної фокусуючої лінзи),* розподіл густини струму в пучку визначається виразом...» (**21**, 139).

7) Вставлені конструкції уточнюють значення абстрактних, загальних або дуже широких понять: «Така ж циркуляційна зона утворюється за струменем *(повітряним чи газовим)* при обтіканні його поперечним потоком» (**17**, 10).

8) Вставлені конструкції містять різноманітні пояснення до тексту (уточнюються географічні назви, власні імена, назви адміністративних одиниць та ін.): «Так, Дж. Бернал *(«Біохімічна еволюція», «Молекулярні матриці живих систем»),* К. Аніфсен *(«Молекулярні основи еволюції»)* та інші вчені ставлять завдання вивчення закономірностей розвитку видів і на моле-

кулярному рівні — завдання розкриття молекулярних основ еволюції органічного світу» (**3**, 110).

9) Вставлені конструкції виконують роль коментарів автора до цитованого ним тексту (це може бути уточнення цитованого, висловлення власного ставлення, а також різного типу пояснення): «Річ — це система якостей» *(тут «об'єкт» і річ — рівнозначні поняття. Під об'єктами треба розуміти матеріальні речі)»* (**3**, 79).

10) Вставлені конструкції містять суб'єктивну оцінку висловлення: «Що ж до суб'єктивних прав правоздатність виступає як їх передумова, як абстрактна, «бланкетна» *(за образним висловом Є. А. Флейшиц)* можливість особи бути носієм суб'єктивних прав, можливість бути суб'єктом тих прав, що визнані і припущені об'єктивним правом для даного виду суб'єктів» (**8**, 26).

11) Вставлена конструкція розкриває значення певного вказівного чи прономінативного слова в тексті (це може бути назва предмета, особи чи явища, яка вже кілька разів згадувалася попередньо — у попередньому реченні або у попередньому абзаці): «Отже, висновок: хоч вологість глиняної маси використовується вченими як оптимальна величина, що характеризує глиняну масу, *вона (вологість)* не може бути її фізико-хімічною константою» (**19**, 100).

Вставлені конструкції, які розширюють відомості, подані в основному реченні шляхом додавання нових, невідомих ще фактів.

1) Такі вставлені конструкції найчастіше виконують пояснювально-означальні функції, наприклад: «Так, звертає на себе увагу, що більшість використовуваних на практиці каталізаторів належить до числа речовин, що мають ряд поліморфних модифікацій *(які легко можуть енантіотропно перетворюватись одна в одну)»* (**11**, 57).

2) Вставлені конструкції можуть вказувати на мету здійснюваного в основному реченні: «Це підтверджується тим, що лужне скло після тривалого нагрівання при температурі від 300 до 600° С *(для видалення сорбованої плівки води і поверхневих гідроксильних груп)* і охолодження на сухому повітрі (над P_2O_5) при обробці розчинами метилтрихлорсилану набуває стійкої гідрофобності» (**19**, 86).

3) Вставлені конструкції містять повідомлення допустового характеру: «Характерна особливість радянського цивільного процесу полягає в тому, що здійснення судового рішення забезпечується не тільки в стадії виконання судових рішень *(хоч переважна більшість процесуальних гарантій закріплена саме в цій стадії)»* (**8**, 89).

4) Вставлені конструкції перебувають з основним реченням у причиново-наслідкових смислових зв'язках: «Перший макси-

мум чітко вимальовується при невеликій кількості в системі роданідних іонів *(повторюється закономірність метанольних розчинів)»* (**10**, 119).

5) Вставлені конструкції вказують на порівняльно-зіставні або зіставно-протиставні відношення: «У радянській філософській літературі підкреслюється, що зовнішня форма істотно не впливає на зміст *(як і формат книги на її зміст — приклад Гегеля)»* (**1**, 104).

6) Вставлені конструкції містять умову, за якої здійснюється сказане в основному реченні: «Через годину відстоювання *(при сталій температурі)* платиновою ложечкою обережно відбирали пробу для аналізу» (**11**, 74).

7) Вставлені конструкції містять висновок загального характеру: «Але ми тут не ставимо своєю метою розглядати питання про утворення понять, а прагнемо показати, що те загальне, яке відображено в понятті, виведено з відчуттів і сприйнять *(звичайно, тут маються на увазі чуттєві сприйняття, які виростають на основі суспільно-практичної діяльності всіх людей)»* (**2**, 144).

8) Вставлена конструкція може бути ілюстрацією до сказаного в основному реченні і в такий спосіб розкривати його зміст: «Звичайно, з прогресом у розробці нових і вдосконаленням існуючих процесів і апаратів видозмінюються також методи розрахунків і експериментів, виникають нові види технологічних операцій *(наприклад, процеси рідкісної екстракції, процеси в псевдорідкому шарі, гіперсорбція, молекулярна дистиляція, іонообмінні* процеси та інше») (**3**, 127).

Вставлені конструкції, які виконують допоміжні, технічні функції в тексті.

1) Вставлені конструкції, які містять вказівку на джерело, звідки взято повідомлення: «Академік І. І. Шмальгаузен також досліджував проблеми росту організмів *(Закон росту, як закон прогресивного диференціювання. Збірник праць Біологічного інституту ВУАН, № 5, 1932)»* (**3**, 16).

2) Вставлені слова вказують на особливості композиції тексту: «В літературі широко обговорюється проблема неправомірності поширення цього закону на космічні процеси *(висвітлення цього питання виходить за межі нашої роботи)»* (**2**, 39).

3) Як вставлені конструкції оформляються відомості про одиниці виміру, якими користується автор: «При сполученні з киснем вони виділяють більше тепла, ніж алюміній *(в перерахунку на еквівалент металу)»* (**25**, 182).

4) Пояснення до умовних позначень на малюнках і діаграмах також оформляються як вставлені (вміщуються у дужках і ставляться у називному відмінку): «Хід температурних кривих, аналітично розрахованих *(суцільні лінії)* та одержаних

експериментально *(крапки)*, а також коефіцієнти тепловіддачі для каналів з міді, маловуглецевої сталі висотою 0,2 і 0,8 *мм* та азбоцементу показані на рис. 4 і 5, для каналів з нержавіючої сталі — на рис. 6» (**17**, 28).

Таким чином, вставлені конструкції в досліджуваних текстах несуть на собі важливе і специфічне завдання: розчленування думки на основні відомості і відомості супровідні, другорядні, другопланові чи іноплощинні.

Складне речення

Наявні в українській мові синтаксичні моделі складних речень неоднаковою мірою знаходять застосування в різних стилях української літературної мови, що зумовлюється, в кінцевому рахунку, вимогами організації плану змісту, тобто екстралінгвістичними причинами.

Граматичне значення моделі складного речення не існує само по собі, а пов'язане з позамовною дійсністю відношеннями відображення (через категорії мислення — поняття і судження). Синтаксичні значення, маючи в ролі референта в позамовній дійсності конкретну ситуацію, відбивають у мові наше сприймання і розуміння об'єктивно існуючих відношень між предметами і явищами, а ці відношення можуть бути багатогранними й складними: «...кожне поняття,— за словами В. І. Леніна,— перебуває в повному відношенні, в повному зв'язку з усіма останніми, а сама діалектика полягає у взаємозалежності понять усіх без винятку» [1]. Це має місце і в мові.

Адже в одному і тому ж реченні водночас виражаються відношення предмета й ознаки, суб'єкта і об'єкта, а також відношення просторові, часові, причиново-наслідкові, кількісні та ін. Мова повсякчас прагне до вироблення таких специфічних засобів, які б виражали всю багатоманітність об'єктивних відношень, що відображаються у людській свідомості. Існуючі в мові засоби для вираження цієї багатоманітності зв'язків не завжди дають змогу точно визначити характер взаємозалежності явищ позамовної дійсності, і в кожному із стилів мови шляхом спеціального добору й комбінування синтаксичних конструкцій створюється свій запас виражальних засобів.

У першому наближенні певні результати дає обстеження кількісних параметрів вживання синтаксичних структур різних типів у певному стилі мови. Наводимо їх:

складносурядні речення (сполучникові) — 3,63%;
складносурядні речення (безсполучникові) — 0,9 %;
складнопідрядні речення (сполучникові) — 43,33%;

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 179.

складнопідрядні речення (безсполучникові) — 3,03%;
прості речення — 49,09%;
інші типи — 0,02%.

Матеріал брався з 8 різних джерел по 1000 речень (ускладнені синтаксичні структури з переважанням підрядних зв'язків зараховувались до складнопідрядних сполучникових речень).

Складносурядні речення української мови відзначаються насамперед тією особливістю, що дають можливість зображувати всю багатоманітність явищ дійсності, відтворювати їх комплексний характер і взаємопов'язаність, виражаючи одночасно цілу гаму відтінків модальних їх значень. Тому основне місце застосування цих речень лежить поза межами наукового стилю — у тих стилях літературної мови, де на перше місце висувається опис.

У науковому стилі мови коло логічно-смислових відношень, які виражаються складносурядними реченнями, порівняно нешироке, а самі відношення досить чіткі й виразні; вони не ускладнюються експресивними відтінками, як це має місце у художньому стилі.

Найбільш чітко й однозначно ідея сурядності проявляється в такому типі зв'язку, коли у складному реченні об'єднуються компоненти, що однаково відносяться до цілого, яке вони складають (як рівноправні одиниці, незалежні одна від одної у смисловому плані). Всі компоненти такого складносурядного речення лежать начебто в одній смисловій і логічній площині. Однотипність компонентів у такому реченні — це однотипність наперед задана, покликана відтворити позамовну ситуацію: сумарне судження (внутрішній план) або опис явища, процесу, ситуації (зовнішній план).

Типова конструкція тут — це два речення, з'єднані сполучником **і** (при описі зовнішнього плану можлива безсполучникова конструкція) або три речення (два перші часткові речення пов'язані безсполучниково, третє — сполучником **і**).

Для цього типу складносурядних речень характерний єднальний сполучник **і**, позбавлений будь-яких додаткових відтінків (значення сполучника тут чисто єднальне). Підтримується це значення повною паралельністю логічно-смислових відношень: часткові речення настільки незалежні одне від одного, що є реальна можливість заміни місць без будь-якої зміни загального значення складносурядного речення (так звана «обратимость» за О. М. Пєшковським). Часто цей паралелізм проявляється і в структурі часткових речень (двочленність речень, однакові часи дієслів-присудків, однотипний порядок слів та інше).

Проте цей «чистий» тип складносурядного речення, не затемнений ніякими додатковими смисловими взаємозв'язками між компонентами, не типовий для наукового стилю мови. Описи

(зовнішній план) оформляються тут найчастіше у вигляді простих (ускладнених) речень, а сумарні судження, які розпадаються на ряд часткових, якщо й оформляються у вигляді складносурядного речення, то зв'язки між частковими реченнями в ньому далеко не такі однозначні, як у реченнях, щойно описаних.

Ті дуже загальні й неточні відношення, які забезпечуються сурядним сполучниковим зв'язком, не задовольняють вимог наукового тексту; тому тут спостерігається специфічна тенденція: намагання звузити, уточнити відтінок значення цих відношень, зробити відношення між компонентами складносурядного речення однозначними (тобто наблизити їх до характеру відношень, наявних у складнопідрядному реченні). Здійснюється це завдання за рахунок вживання прислівників, часток та різних комплексів сполучникового типу (вони виступають або як засіб уточнення наявних, дуже широких за своїм значенням, сполучників сурядності, або на місці їх).

В результаті основна вага у вираженні значення відношень між компонентами складносурядного речення припадає на ці уточнюючі прислівники й частки; значення таких сполучників, як **а, і, а л е** стирається, що створює умови для взаємозаміни сполучникових комплексів *(і тому, а тому; і водночас, а водночас, але водночас)*, а також для повної втрати цих сполучників сурядності (роль їх починають виконувати інші компоненти комплексів). Якщо в таких реченнях і відсутнє пряме підпорядкування одного часткового речення іншому, як це спостерігається у складнопідрядних реченнях, то все ж якийсь крок у цьому напрямку уже зроблено (поєднання компонентів такого складного речення — це вже не тільки просте їх перерахування, зіставлення чи протиставлення). Як відомо, така можливість закладена як потенція в кожному з типів складносурядного речення. Проте все сказане стосується лише наукового стилю; для української ж літературної мови загалом «складносурядні конструкції в сучасному розумінні цього терміна в основному позбавлені внутрішньої можливості перетворення в складнопідрядні, оскільки їх основна специфіка саме й полягає в їх протилежності складнопідрядним конструкціям, незважаючи на наявність у них деяких смислових відтінків, близьких до підрядності. Основні типи сурядного зв'язку на сучасному етапі не тільки не виявляють тенденції до перетворення в підрядні зв'язки, а навпаки, все більше увиразнюють свою смислову і формальну природу»[1].

Складносурядні речення в науковому стилі за типами від-

---

[1] О. С. Мельничук, Розвиток структури слов'янського речення, К., «Наукова думка», 1966, стор. 226.

ношень між частковими реченнями можуть бути поділені на такі групи: складносурядні речення, складові частини яких

1) виражають паралельні, незалежні дії чи стани;

2) перебувають у часовій залежності одна від одної (ця залежність часто ускладнюється причиново-наслідковими зв'язками);

3) перебувають у причиново-наслідкових або умовно-наслідкових відношеннях;

4) перебувають у відносно-означальних відношеннях;

5) перебувають у зіставно-протиставних відношеннях;

6) перебувають у протиставно-обмежувальних відношеннях;

7) перебувають у приєднальних відношеннях.

Перейдемо до розгляду їх.

1. Складносурядні речення, складові частини яких виражають паралельні, незалежні дії чи стани. Ми вже згадували цей тип речень, коли говорили про типи речень, в яких без шкоди для змісту компоненти можуть змінювати своє місце; цим і виражається формально паралельність, незалежність дій, про які йдеться у цих реченнях. Найчастіше такі речення пов'язуються між собою єднальним зв'язком. Що стосується розділових зв'язків, то вони в наукових текстах зустрічаються дуже рідко. Ці речення у загальнонародній мові використовуються для вираження чергування певних дій і станів; у науковому стилі чергування, як правило, виражається описово — двома або кількома окремими реченнями; сполучники *чи-чи, то-то* майже не вживаються, сам факт наявності чергування відтворюється лексичними, а не службовими засобами.

2. Складносурядні речення, складові частини яких перебувають у часовій залежності. У чистому вигляді часова залежність між частковими реченнями проявляється в таких складносурядних реченнях, в яких описувані події відбуваються в різних часових площинах (смислова взаємозалежність у цих складносурядних реченнях — а вони становлять визначну рису художнього стилю — звичайно дуже різноманітна).

Для наукового стилю цей вид складносурядного речення не типовий (поодинокі приклади непереконливі й нечіткі, бо ці речення, як правило, ускладнені; крім того, вони виступають в одному комплексі з відношеннями підрядності).

У досліджуваних текстах часовий зв'язок, як правило, ускладнюється причиново-наслідковим зв'язком. Наприклад: «Зміна простягань відбувається плавно,— і гомокліналь утворює широку дугу, обернену своєю випуклістю на південний захід» (5, 37). Момент часу в таких реченнях лише підкреслює, виділяє момент результативності (друге речення тут вказує не

тільки на те, що події в ньому відбуваються після подій, описаних у першому реченні, але й на те, що ці події є результатом, наслідком перших).

Навіть у тих випадках, коли складносурядне речення має в своєму складі не два, а більше простих речень, цей тип відношень між компонентами зберігається. Особливістю таких багаточленних речень, порівняно з двочленними, є тільки те, що останнє речення в них більш виразно відділяється від попередніх паузою перед сполучником **і**, що особливо чітко підкреслює момент результативності в ньому.

Цілком очевидно, що порядок розташування часткових речень у таких складносурядних реченнях суворо регламентований (зміна місця неможлива); *«момент часу»* підкреслюється, уточнюється прислівниками *тепер, тоді, потім* та ін., які разом із сполучником **і** складають сполучниковий комплекс (прислівники уточнюють смислові відношення між частковими реченнями), наприклад: «Дослідження цілого ряду питань з різних галузей фізики, пов'язаних з поволі змінними в просторі чи в часі параметрами, спираються на методи Ю. О. Митропольського, *і тепер* ці методи широко використовуються також при дослідженнях осциляційних явищ в металах» (**14**, 16).

3. Складносурядні речення, складові частини яких перебувають у причиново-наслідкових або умовно-наслідкових відношеннях. Якщо у попередньому типі складносурядних речень причиново-наслідкові відношення накладалися на часові як додатковий відтінок, то у цьому типі складносурядних речень причиново-наслідкові відношення між частковими реченнями виступають у їх, так би мовити, «чистому» вигляді. Виражаються ці відношення переважно сполучниково (найпоширеніші сполучники — **а**, **і**).

Як і попередні, речення цього типу також розпадаються на дві частини (кожна з них може бути як простим, так і складним реченням). Проте паралелізм внутрішньої структури часткових речень відсутній. З точки зору логічного наголошення ці речення належать до так званих двовершинних (вони мають два місця логічного наголошення); як правило, наголошуються логічні предикати. З лексичного боку вони характеризуються тим, що присудки результативних часткових речень можуть виражатися дієсловами із значенням становлення ознаки (або мати у своєму складі модальні слова цього ж значення).

Крім того, результативність підкреслюється прислівниками *тому, того, через те,* які разом із сполучниками **і**, **а** виступають як сполучникові комплекси, наприклад: «Зразки мали невелику адсорбційну поверхню, *і через це* на них не спостерігалось помітного каталітичного розкладу етилового спирту» (**29**, 71).

Друге часткове речення в плані логічно-смислової структури всього складносурядного речення може бути висновком,—

але не повідомленням про факти або ситуації, які випливають з попередніх як їх результат, а умовиводом загального абстрактного плану. Тоді чіткість у відношеннях між частковими реченнями вноситься вставним словом (*отже, значить* та іншими).

Ця конструкція може бути використана і для викладу цілком конкретних наслідків, наприклад: «Відомо, що в поздовжньому напрямку розтягуючі напруження у шві досягають границі текучості металу, *а значить,* у цьому напрямку метал шва піддається дії значної холодної пластичної деформації» (18, 49). Вона (конструкція) надає так сформульованим наслідкам значення ширшого узагальнення.

4. Складносурядні речення, складові частини яких перебувають у відносно-означальних відношеннях. Цей тип складносурядного речення належить до поширених і досить часто вживаних у науковому стилі мови. Особливість зв'язку між частковими реченнями тут полягає в тому, що друге речення містить висловлення або про увесь зміст першого речення, або про його частину. Ця залежність, коли б її перевести з плану категорій мовних у план категорій логічних, була б висловлена так: перша частина складносурядного речення — це логічний суб'єкт, а друга частина — предикат висловлення. Наприклад: «Так, особа, яка працює на шкідливому виробництві чи у північних районах нашої країни, має цілий ряд пільг і переваг у галузі соціального забезпечення, *але все це* не змінює принципу рівності в основному праві громадян на матеріальне забезпечення, записане радянськими конституціями (ст. 120 Конституції СРСР, ст. 100 Конституції УРСР)» (8, 35).

Структурна схема цього типу складносурядних речень така: перше часткове речення — це звичайна двочленна структура; друге часткове речення у своєму складі обов'язково містить займенник **це** в називному чи непрямому відмінку, який і співвідноситься із змістом першого речення. Між обома частковими реченнями існує тісний смисловий зв'язок: без першого речення зміст другого залишається не розкритим; у свою чергу, перше речення без другого неповноцінне, бо завданням усього складносурядного речення як синтаксичного цілого є певне повідомлення про зміст першого часткового речення (знаменно, що у другому частковому реченні займенник **це** виступає логічним суб'єктом даного висловлення навіть і тоді, коли він стоїть у непрямому відмінку і є додатком), наприклад: «Його мова рясніє іменами, рядками з творів, афоризмами, порівняннями, згадками про культурні події минулого, *і цим* він створює поетичну атмосферу епохи, показує духовний світ сучасної людини...» (23, 69).

5. Складносурядні речення, складові части-

ни яких перебувають у зіставно-протиставних відношеннях. Речення з зіставно-протиставними відношеннями належать до порівняно часто вживаних у досліджуваних текстах. Характерною особливістю цих речень є здатність їх виражати подвійне зіставлення чи протиставлення.

Найзагальніше значення зіставних речень — це значення переходу до нового висловлення (нове висловлення не випливає безпосередньо із змісту попереднього, а в тому чи іншому плані з ним зіставляється). Такі речення пов'язуються найчастіше сполучником **а**, який має значення загального зіставлення.

Проте в межах цих зіставних стосунків існує також певна градація. Так, власне зіставлення — без додаткових відтінків — проявляється у тому, що за допомогою цієї конструкції встановлюються різні невідповідності, відмінності між зіставлюваними предметами і явищами.

Структура таких речень завжди двочленна і паралельна (порядок розташування компонентів у межах кожного часткового речення близький або тотожний). В основі зіставлень завжди лежить відмінність між присудками (предикатами висловлення), а вже через них зіставляються суб'єкти думки, наприклад: «Так, до 1960 р. дуже чисті поширені рідкісноземельні метали коштували в середньому 800 ам. доларів за кілограм, **а** такі метали, як європій, гольмій, тербій, тулій, лютецій і т. п. мали ціну 1 *кг* вище 700 ам. доларів» (**25**, 191). Таке протиставлення, в основі якого лежить не відмінність, а протилежність предикатів двох часткових речень (що виражається насамперед лексично), є частковим випадком зіставлення в межах альтернативи «відмінність — протилежність», наприклад: «Не час випливає із фізичної характеристики — ентропії, **а**, навпаки, зростання ентропії є похідним по відношенню до зміни матерії в часі» (**2**, 62). Значення протиставлення може бути більш і менш чітко локалізоване: можуть протиставлятися як предикати висловлень, так і їх суб'єкти через предикати, можуть протиставлятися і значення двох повідомлень в цілому.

Значення зіставлення може ускладнюватися супровідними відтінками (приєднання, виділення, перерахування, градації та ін.), проте вони настільки нечіткі, що у багатьох дослідників виникають сумніви відносно доцільності виділення їх у зіставно-протиставних реченнях.

Розглядувані речення з'єднуються між собою найчастіше сполучником **а**, проте чим яскравіший один із названих відтінків значення і чим блідіше в реченні власне зіставлення чи протиставлення, тим менша потреба у сполучнику **а**: він може замінятися сполучником **і**, а також напівпідрядними сполучниками *в той час як, тоді як, тимчасом як;* ці сполучни-

ки не означають, що дії в обох реченнях відбуваються одночасно, а лише вказують на факт зіставлення чи протиставлення обох дій, наприклад: «Для систем із слабою взаємодією, в яких можна нехтувати інтерференційною функцією, що характеризує взаємодію в системі, можна показати, що ентропія завжди збільшується, *в той час як* в системах із сильною взаємодією відносно зміни ентропії з часом нічого не відомо» (2, 42).

Речення цього типу належать до перехідних між сурядними і підрядними (вони будуть розглядатися окремо).

Таким чином, у зіставно-протиставних складносурядних реченнях на рівні контекстуального вживання сполучники *а, тоді як, у той час як, тимчасом як, а тимчасом* та ін. виступають як синонімічні засоби вираження зіставно-протиставних відношень.

Крім названих сполучників, у зіставно-протиставних реченнях у ролі сполучника може виступати частка *ж* (*же*).

Як синтаксична модель, цей тип складносурядного речення виразно розпадається на дві самостійні частини, що в усній мові підкреслюється паузою; на письмі звичайно така пауза позначається комою (хоч у досліджуваних текстах зустрічаються й інші знаки — крапка з комою, навіть крапка). Обидві частини такого речення нерівноцінні: перша може бути більша за обсягом і складніша будовою, може мати всередині досить значні паузи; друга, як правило, менша обсягом, простіша будовою (паузи відсутні). Наприклад: «Н. А. Чечіна вважає, що правоздатність мають тільки носії майнових прав і обов'язків; суб'єкти *ж* цивільного процесуального права мають не правоздатність, а правосуб'єктність» (7, 63).

6. Складносурядні речення, складові частини яких перебувають у протиставно-обмежувальних відношеннях. Складносурядні речення зі сполучниками *але, проте, однак* становлять окремий тип: протиставлення в них, на відміну від зіставно-протиставних речень, має не зіставно-контрастуючий, а насамперед обмежувальний характер (друге часткове речення обмежує перше, вказуючи на ті перешкоди, які існують на шляху до здійснення того, про що говориться у першому реченні), наприклад: «Щойно розглянутий метод заслуговує на увагу, бо дозволяє одержати чисті халькогеніди, *проте* ним ще нікому не вдалось скористатися при синтезі телуридів» (25, 98).

Характерною рисою структури речень цього типу є їх двокомпонентність, яка не може бути порушена третім протиставлюваним компонентом (він може лише включатися до складу першого або другого з них).

Оскільки для наукових текстів надзвичайно важливим є точне встановлення смислових стосунків між частковими ре-

ченнями, що протиставляються, сполучник *але* в них доповнюється і уточнюється різними службоволексичними елементами (*тільки, разом з тим, при всьому цьому* та ін.). Наприклад: «...коротко кажучи, поняття «чорний ящик» як категорія і як один з основних методів кібернетики логічно структурно передбачається певним логічним відношенням між поняттям зовнішня причина..., наслідок... і внутрішня причина.., *але при цьому* необхідно мати на увазі і те, що в методі кібернетики «чорний ящик» розглядається як нелінійна причинність» (**30**, 91).

7. Складносурядні речення, складові частини яких перебувають у приєднальних відношеннях. Приєднальні конструкції — це особлива, порівняно з іншими, структура, в якій частина повідомлення на межі між двома реченнями опущена; це дає змогу робити вислів більш компактним, а зв'язки між його частинами гнучкішими й багатшими [1]. Неодноразово висловлювана в мовознавчій літературі думка про те, що приєднальні конструкції начебто з'являються після того, як думка сформульована, що вони містять відомості, не передбачені раніше або малоістотні, випадкові,— викликала й викликає заперечення.

Для наукового стилю тлумачення приєднальних конструкцій як несподіваних чи випадкових абсолютно неприйнятне, оскільки в цьому стилі активно діють прямо протилежні чинники — тенденція до формалізації тексту, до такої його будови, при якій кожен тип висловлення має свою синтаксичну «формулу», «схему».

Приєднальні конструкції в науковому тексті — це рівноцінні, а іноді й важливіші за інші, повідомлення, оформлені як часткові речення у складі складнопідрядного; синтаксичні зв'язки між компонентами такого речення сполучникові та безсполучникові; самі приєднувані конструкції найчастіше неповні (це, як правило, один із членів речення з залежними від нього словами, зворотами і навіть підрядними реченнями). Наприклад: «Воно (поняття.— *А. К.*) широко вживане в юридичній літературі, однак практика свідчить, що користуються ним неоднаково, *до того ж* законодавство не встановлює його критеріїв» (**1**, 55).

Основною особливістю складносурядних речень цього типу є

---

[1] «Під приєднаними будемо розуміти такі речення, в яких містяться повідомлення, що доповнюють, розвивають думку, висловлену раніше, освітлюють її з нового боку. Речення ці не пов'язані безпосередньо з попередніми, в плані типових для того чи іншого роду відношень зв'язків, а начебто надбудовуються над попередніми, розташовуються в іншій площині» (И. А. Попова, Сложносочиненные предложения в современном русском языке.—Вопросы синтаксиса современного русского языка, М., 1950, стр. 377).

те, що приєднувана конструкція не є аналогічною, синтаксично рівнозначною з жодним членом першого часткового речення; її не можна кваліфікувати як однорідну в ряду з іншими конструкціями першого часткового речення. Приєднання — це таке поєднання двох повідомлень, при якому між компонентами немає семантичної рівноцінності: одне з них наголошується, виділяється, ставиться у виключні умови, інше — кваліфікується як звичайне і не виділяється з контексту.

Поява цих конструкцій може бути пояснена так: крім лінійної паралельності чи послідовності у сприйманні процесів і явищ позамовної дійсності, можливе ще й різноплощинне їх сприймання і відтворення (певні явища і процеси сприймаються одночасно, але як різноплощинні, належні до різних рівнів; вони якщо й пов'язані між собою, то дуже складними й багатоступеневими логічно-смисловими зв'язками, які тут, на цьому етапі сприймання, не вичленовуються). Можна було б сказати, що приєднальні конструкції лише концентрують увагу читача на повідомлюваному, а він уже сам повинен здійснювати наступні «мислительні операції».

З точки зору синтаксичної речення цього типу є складносурядними, з точки зору семантико-стилістичної вони виділяються на тлі звичайних складносурядних речень насамперед способом відображення відношень між компонентами.

За своєю структурою та способом введення в текст складносурядні речення з відношеннями приєднання можуть бути розподілені на такі дві категорії:

1) Приєднальні конструкції, які сполучаються з попереднім реченням сполучниками *а, але, та, а також, до того ж, притому, причому* та ін. Відомості, що подаються у приєднуваному реченні, складають якусь частину від цілого, якусь деталь, неспівмірну з повідомлюваним у першому частковому реченні, проте належну разом з ним до спільного для них обох, хоч значно ширшого за обсягом, кола понять. Наприклад: «Хоч вона (праця Л. А. Булаховського) в своєму аналізі охоплює лише поетову творчість періоду Великої Вітчизняної війни, не торкаючись попереднього шляху, в ній зроблено глибокий, висококваліфікований аналіз словесно-художньої майстерності видатного поета, *причому* вказані і виділені такі об'єкти дослідження, такі характерні спеціальні моменти і лінії мовностилістичних засобів, які й зараз викликають живий інтерес серед науковців і активізують дослідження в цій галузі» (23, 77).

2) Приєднальні конструкції цього типу зв'язані з першим частковим реченням, як правило, безсполучниково; пауза між ними позначається звичайно дужками, речення поширені, значно більші обсягом за попередні; аргументація в приєднуваній частині повніша, різносторонніша. Наприклад: «Всі антисиметричні формальні відношення між компонентами внутрішньо-

синтаксичної структури речення будуються так, що один з пов'язаних компонентів завжди виявляє ознаки формальної залежності від другого компонента *(у зв'язку прилягання ці формальні ознаки мають нульовий характер)»* (22, 56).

Картина вживання складносурядних речень у науковому стилі української мови була б неповною, якби ми не згадали ще про одну особливість досліджуваних текстів,— розчленування складносурядного речення на його компоненти зі збереженням сурядних сполучників на початку — тепер уже самостійних — простих або складнопідрядних речень.

Таке розчленування пояснюється загальною тенденцією до спрощення складних конструкцій для досягнення прозорості викладу думки на рівні не тільки її цілісного вияву, але й на рівні її фрагментів.

Відношеннями між ними реченнями не пориваються повністю, а зберігаються, по-перше, тому, що зберігаються сполучники, як виразники цих відношень, а, по-друге, самі часткові речення при розчленуванні складносурядного речення не зазнають ніякої трансформації, зберігаючи і порядок слів, і смислові зв'язки, і спільність членів речення. Наприклад: «Питома вага скандію така ж, як і алюмінію. *Проте* він має в два з половиною раза вищу температуру топлення» (25, 194); «Яким би не був освіченим, здібним юнак-гімназист Рильський, але є такі речі, які даються не стільки (і не тільки) освітою, як суспільним та побутовим життєвим досвідом. Його *ж* поетичний світ цих років ще не спирався на глибокий життєвий досвід» (23, 19).

Це, на нашу думку, особливість виключно писемної мови, розрахованої лише на зорове сприймання: відрив частини сурядного речення зменшує обсяг його, полегшує зорове сприймання (робить речення «обозримим»).

Складнопідрядні речення. У науковому стилі складнопідрядні речення посідають більш помітне місце, ніж складносурядні, однак думка про те, що складнопідрядні речення, особливо значні за обсягом і складні структурно, становлять основу наукового тексту, є явно перебільшеною. (Цікаво, що при відтворенні наукового стилю в тканині художнього твору автори вдаються до складних синтаксичних конструкцій саме з великою кількістю підрядних речень, вважаючи їх типовими й визначальними для наукового стилю).

Наукові тексти у синтаксичному плані відзначаються такою рисою, як формалізація синтаксичних структур: складнопідрядні речення тут значною мірою стандартизовані, склад службоволексичних слів досить обмежений, кількість типів складнопідрядних речень також помітно уніфікована.

Стандартизація тут проявляється як в обмеженому використанні семантико-синтаксичних різновидів складнопідрядних

речень, так і в специфічному доборі структурних типів складнопідрядних речень.

Одразу ж звертає на себе увагу ще одна особливість складнопідрядних речень у наукових текстах.

Складнопідрядне речення, при всій своїй гнучкості й компактності будови, навіть у випадках значної їх формалізації й стандартизації, є досить громіздкою структурою у тих випадках, коли виникає потреба в оформленні ряду залежних іменників: наявність досить довгого (багаточленного) ланцюга іменників розриває складнопідрядну конструкцію, ослаблює зв'язки між частковими реченнями (бо це зв'язки того самого типу: однонаправлені, але належні до різних площин).

У таких випадках, щоб зберегти чітку будову основного каркасу складнопідрядного речення, ряди іменників розташовуються у незалежній частині речення або у тій залежній, яка тільки формально є другорядною, але містить в собі основну інформацію. Наприклад: «У роботі показана *можливість* істотної *інтенсифікації* дифузійного *спалювання палив шляхом організації зони горіння у вигляді системи* невеликих дифузійних *факелів,* що горять у затінених секторах в умовах взаємодії з поперечними повітряними струменями» (17, 16); «Це свідчить про те, що *побудова* розрахункової *схеми визначення* поздовжніх *деформацій* для таврових з'єднань з широкою поличкою не може грунтуватися на гіпотезі плоских перерізів» (18, 54).

Для повної, вичерпної характеристики ролі складнопідрядних речень у наукових текстах української мови, їх, на нашу думку, слід розглядати в таких трьох аспектах: 1) з точки зору їх семантико-синтаксичних особливостей, встановлюючи основне й другорядне у їх функціональному призначенні; 2) з точки зору їх синтаксичної структури, встановлюючи засоби зв'язку та порядок розташування часткових речень у складнопідрядному реченні; 3) з точки зору їх комунікативної ролі, встановлюючи особливості одночленних і двочленних речень у цьому стилі, а також характер і типи контактних слів.

1. Семантико-синтаксичні особливості складнопідрядних речень. З точки зору семантико-синтаксичної наукова мова в жанрі статей, повідомлень і монографічних досліджень оперує порівняно невеликою кількістю типів висловлень.

Це словесний виклад і словесне доведення (поряд з формулами, числовими викладками, графіками, малюнками та ін.) певних положень; коментарі до формул та інших несловесних способів викладу матеріалу, а також коментарі до різних ілюстрацій; авторські відступи, дуже неоднакові за своїм розміром і змістом; рідше зустрічаються такі типи висловлень, як виклад історії

питання, відомості про практичне застосування теоретичних положень, про значення доведеного та ін. Оформлюються ці висловлення як з допомогою інших, уже розглядуваних тут типів речень, так і з допомогою конструкцій, складнопідрядних за своєю будовою.

У досліджуваних текстах можна знайти всі типи складнопідрядних речень, проте питома вага їх неоднакова: означальні, додаткові й умовні речення вживаються широко, інші — рідше. Деякі типи підрядних речень виявляють неоднаковий нахил до переважного вживання в ролі вихідних або у ролі основних даних повідомлення. Так, наприклад, підрядні речення умовні є більш звичними в ролі вихідних даних повідомлення; підрядні додаткові частіше виступають у ролі основних даних, а підрядні означальні можуть виступати як вихідні дані повідомлення лише тоді, коли вони стоять в однорідному ряду з іншими вихідними даними (підмет, додаток, обставина), що в наукових текстах трапляється рідко.

Як відомо, кожний тип складнопідрядного речення не моноліт: він включає в себе декілька семантико-синтаксичних різновидів (як результатів складної взаємодії граматичної структури речення і його лексичного наповнення).

Наявність у підрядних реченнях не одного, а двох або кількох відтінків значень привертала до себе увагу багатьох дослідників. Частина з них дотримується тієї точки зору, що в усіх випадках ми маємо справу з одним основним значенням (за яким речення і відноситься до певного типу підрядних речень) і ще одним (або навіть кількома) частковими, другорядними значеннями.

Оскільки науковий стиль (на відміну від художнього) послуговується переважно основними, «канонічними» типами підрядних речень (як з точки зору їх частотності в мові і структурних їх особливостей, так і з точки зору їх значення), то основна наша увага й буде спрямована на ці «канонічні» типи.

У досліджуваних текстах використовуються насамперед такі конструкції в межах типу складнопідрядного речення, в яких смислові відношення між компонентами найочевидніші і найчіткіше виражені граматично (це апріорне твердження базується на результатах дослідження складносурядних речень, з якого можна зробити висновок, що вимога до чіткості й однозначності синтаксичних структур є стилерозрізнювальною рисою). Нижче наводимо кількість (у %) підрядних речень різних типів у досліджуваних нами текстах (для обчислень було взято з 12 різних джерел по 300 речень суцільного тексту):

означальні підрядні речення — 57;
додаткові підрядні речення — 20;
причинові підрядні речення — 6,3;
підметові підрядні речення — 3,1;

допустові підрядні речення — 3,1;
підрядні речення міри, ступеня — 1,8;
підрядні речення місця — 2,5;
підрядні речення часу — 2,9;
підрядні речення умови — 2;
підрядні речення способу дії — 0,3;
підрядні речення мети — 0,8;
підрядні речення наслідкові — 0,2.

Означальні підрядні речення належать тут до найпоширеніших. Типова конструкція з означальними підрядними реченнями у досліджуваних текстах — це одне підрядне означальне речення при одному головному (два підрядних означальних речення тут вживаються досить рідко — не більше 2%).

Означальні підрядні речення найчастіше оформляються сполучним словом *який*, рідше — *що, де, коли.* Речення зі сполучником *котрий* для наукових текстів нетипові (сполучне слово *чий* також зустрічається дуже рідко).

Сполучне слово *який* у науковому стилі (порівняно з художнім) займає домінуюче місце: за нашими підрахунками на одиницю тексту в науковому стилі це сполучне слово зустрічається майже вдвічі частіше, ніж у художньому стилі. Воно узгоджується з означуваним іменником чи займенником головного речення у роді й числі, а тому може стояти як у називному відмінку, так і в непрямих відмінках (останніх біля 25%); часто це сполучне слово віддаляється від початку підрядного речення.

Складні речення з підрядними означальними у досліджуваних текстах неоднорідні. Вони розпадаються на дві великі групи: 1) означальні речення, які виділяють певну ознаку, наголошують її (вони уточнюють означення головного речення, виражене займенником), наприклад: «Таким чином, *таке* заміщення спектра, *при якому* інформація не руйнується, не може зменшити машинний час» (**20**, 82); 2) означальні підрядні речення, які розширюють відомості про предмет, названий у головному реченні (вони не мають співвідносних слів у головному реченні), наприклад: «Було проведено також аналіз за енергіями електронів і іонів, *що* витягувались з розряду в першому типі експериментального приладу» (**10**, 93).

В окремих випадках, залежно від характеру висловлення, означальні підрядні речення втрачають свої формальні риси (сполучник, місце в реченні, пунктуаційні знаки) і набувають характеру вставних конструкцій. Відбувається це тоді, коли означальне підрядне речення, яке розширює відомості про предмет, містить у собі певний суб'єктивний момент: авторську оцінку або просто авторське втручання у виклад. Конструкція починає сприйматися й оформлятися як вставка, наприк-

лад: «Безперечно, питання про поетику символізму не просте *(що було в певній мірі проаналізоване нами вище),* і нові дослідження повинні показати всі грані цієї поетики, однак не варто, на нашу думку, вважати символістською поетикою всі ті поняття літературознавчого аналізу, що пов'язані з дослідженням форми твору, його естетичних цінностей» (**23**, 74).

Додаткові підрядні речення після означальних—найпоширеніший тип підрядних речень у досліджуваних текстах. Якщо врахувати, що за семантико-структурними особливостями вживаний тут тип складнопідрядних речень з підрядним додатковим дуже близький до складнопідрядних речень з підрядним підметовим, то стане очевидним, наскільки ця структура є характеристичною для наукового стилю. Йдеться про ті конструкції, де головне речення виконує напівслужбову роль: воно вводить підрядне, в якому міститься основне повідомлення. Порівняйте: *«Цілком зрозуміло,* що кожну з порушених правомочностей можна захищати пред'явленням самостійного позову з проханням про захист саме цього порушеного права» (**8**, 127) — складнопідрядне речення з підрядним підметовим; *«Будемо вважати,* що така зміна зроблена і що рівняння (8) є рівняння вказаного зміщення у відносних компонентах» (**14**, 73) — складнопідрядне речення з підрядним додатковим.

Основним структурним типом складнопідрядного речення з підрядним додатковим тут є речення, в яких підрядне відноситься безпосередньо до головного, оформленого як безособове, неозначено-особове або одночленне означено-особове речення; найчастіше зустрічаються сполучники *що* і *щоб;* непрямі питання вживаються рідко.

Причинові підрядні речення складають незначну частину складнопідрядних речень у досліджуваних текстах (6,3%), проте вони відзначаються певними особливостями (насамперед структурного плану).

Причини того, що цей тип речень (апріорно визначуваний як важливий і необхідний у даних текстах) вживається порівняно рідко, слід шукати у тому, якими способами, крім складнопідрядних речень з підрядними причиновими, може виражатися причиновий зв'язок і наскільки ці способи ефективні й поширені у досліджуваних текстах. Цілком очевидно, що причиново-наслідкові зв'язки між явищами (як одна з найважливіших категорій у системі людського пізнання) не могли не знайти різних способів вираження в мові, у законах побудови речень, крім складнопідрядних речень (і наявних у них показників типових причинових відношень— причинових сполучників).

Насамперед причинові значення наявні і в інших типах складнопідрядних речень: у реченнях з підрядними місця, ча-

су, порівняння, умови, мети та ін. При цьому слід мати на увазі, що причиново-наслідкові зв'язки в межах складнопідрядного речення лише зовнішньо схожі на відношення підстави й висновку (останні мають не граматичну, а логічну природу і принципово відмінні від перших). Тому вони можуть виражатися не тільки у складнопідрядному реченні з причиново-наслідковим зв'язком між його частинами, але й у простому реченні, в ускладненому реченні, у складносурядному реченні і в реченнях, перехідних між підрядними й сурядними, а також у безсполучникових складних реченнях.

Писемна ділова й наукова мова не могли задовольнятися конструкціями, які не виражали в достатній мірі чітко й однозначно причиново-наслідкових зв'язків, а тому ми спостерігаємо тут інтенсивний процес вироблення нових спеціалізованих сполучників і — паралельно—чітке розмежування (з певною долею формалізації в окремих типах текстів) значень уже наявних сполучників.

Особливого поширення у досліджуваних текстах набув сполучник *оскільки;* всупереч дуже поширеній думці про те, що сполучник *бо* — це сполучник розмовної мови, він дуже часто вживається в науковому стилі (частіше, ніж сполучник *тому що).*

Підрядні причинові речення можуть розміщуватись як у препозиції, так і в постпозиції до головного речення.

Коли підрядне речення стоїть у препозиції, це призводить до того, що причина — основні дані повідомлення — підкреслюється, виділяється; головне речення набуває значення наслідку того, про що (як про причину) говориться у підрядному реченні.

Звертає на себе увагу і той факт, щ наявність співвідносного слова в головному реченні не робить усього речення різко контрастним, зміст головного речення плавно й послідовно випливає із змісту препозитивної підрядної частини, і навпаки: опущення співвідносної частки *то* викликає появу відтінку різкого протиставлення головного й підрядного речення (підкреслення причини). Порівняйте: *«Оскільки* стрибок є «перерва поступовості», *то* він означає лише дискретну якісну зміну, на відміну від поступової, безперервної якісної зміни» (2, 93); *«Оскільки* тепер цілий ряд металів одержують електролізом розтоплених систем, визначення розчинності оксидів металів у розтоплених солях значною мірою спрямовано на пошуки підхожих розчинників, які можна було б використати для електролітичного виділення металів» (11, 73).

Складні сполучники *тому що, через те що* можуть розчленовуватися між головним і підрядним частковим реченням, при цьому відбувається перегрупування усього складносурядного речення: вказівні частини сполучників (т о м у, ч е р е з

те) у головному реченні починають виконувати роль обставин причини, які розкриваються підрядним причиновим реченням; зв'язки між головним і підрядним реченням стають дуже тісні. Підрядне речення тут виконує начебто одразу дві функції: більш загальну — причинову (стосується до всього головного речення) і конкретнішу — функцію віднесення сказаного в підрядному до співвідносного слова в головному реченні (розкриває зміст співвідносного слова).

У конструкціях, де складений сполучник не розчленовується, а повністю відноситься до складу підрядного речення, зв'язок між його компонентами не такий тісний; підрядне речення виконує тільки одну — ширшу — причинову функцію. Слід сказати, що речення з розчленованими сполучниками у досліджуваних текстах рідковживані (адже не завжди причинові зв'язки бувають настільки прості, очевидні й однозначні, щоб їх можна було так категорично підкреслювати; категоричність же у досліджуваних текстах, як відомо, загалом всіляко уникається). Тому наявні в науковому стилі конструкції з розчленуванням невиразні, вказівна частина не наголошена, саме розчленування має чисто формальний характер, порівняйте: «...при цьому губиться інформація *через те, що* γ (t) знакозмінна, а cos γ (t) парна» (**20**, 83); «Дійсно, *через те, що* бікарбонат натру є, як ми встановили, колоїдним капілярнопористим тілом, його перша критична вилогість...» (**19**, 115).

Складні пропорціональні речення. Складні речення з сполучником чим—тим не дістали в науковій літературі однозначної кваліфікації.

Їх відносять то до складнопідрядних з підрядними міри й ступеня, то до складнопідрядних з підрядними порівняльними, умовними чи зіставними. Проте жодна з цих кваліфікацій не відбиває суті семантичних і структурно-граматичних відношень, які виражаються частковими реченнями такого складного речення.

Останнім часом почала утверджуватись думка про те, що основне значення цих речень — це вираження пропорціональних відношень між змінними кількостями ознак, дій і станів. Термін «складні пропорціональні речення» поступово завойовує собі прихильників [1], з'являються терміни «пряма й обернена пропорціональність», які уточнюють і деталізують перший. Наявність пропорціональних відношень у цих реченнях виражається граматично, значення ж прямої й оберненої пропорціональності виражається лексичними засобами (при прямій

[1] А. М. Давыдовский, Придаточные меры и степени.— «Русский язык в школе», 1953, № 6; А. А. Соловьева, Отличие сложных предложений с союзом «*чем—тем*» от других типов сложноподчиненных предложений.— Известия Крымского педагогического ин-та им. М. В. Фрунзе, т. XXVIII, Симферополь, 1957; К. П. Шенделькс, Грамматика немецкого языка та ін.

пропорціональності слово у вищому ступені порівняння повторюється в обох часткових реченнях; при оберненій — використовуються антоніми типу *вище—нижче, більше—менше* та ін.).

Основними структурними ознаками цього типу речення є наявність сполучника *чим—тим* і вищого ступеня прикметника чи прислівника. Ось типовий зразок: *«Чим* більшою була величина різниці між досліджуваною концентрацією іонів кальцію і нормальною їх концентрацією в розчині Рінгера, *тим* швидше нервові волокна втрачали збудливість» (32, 6).

Підрядні речення порівняльні. Будь-яка синтаксична конструкція, що виражає порівняння, здійснює це не прямо, а через певні синтаксичні відношення між компонентами конструкції. До мовних засобів, які оформляють порівняльну конструкцію як синтаксичне ціле, належать граматичні форми, співвідносні займенники, сполучники та ін. Найважливіше місце серед цих засобів належить сполучникам (зв'язуючи головне речення з підрядним порівняльним, сполучник виступає як граматичний центр, навколо якого концентруються лексико-граматичні елементи, що служать для вираження порівняння).

Сполучники в порівняльних конструкціях звичайно поділяють на дві групи, залежно від того, чи виражають вони модальність, чи не виражають. У науковому стилі сполучники з модальним значенням не вживаються; тут використовуються найчастіше сполучники, що виражають реально існуючу подібність, тотожність чи схожість двох предметів (це насамперед сполучник *як*).

Порівняння як логічний процес передбачає наявність трьох елементів: того, що порівнюють (суб'єкт порівняння); того, з чим порівнюють (предикат порівняння) і спільної ознаки (основа порівняння). Лексичне вираження суб'єкта й предиката порівняння обов'язкове для кожної порівняльної конструкції; основа порівняння у словесному вираженні може бути відсутня (зокрема в порівняльних конструкціях тотожності).

Порівняння з відтінком тотожності зіставлюваних величин є компетенцією сполучника *так, як* (на відміну від загальнішого за своїм значенням сполучника *як*). Конструкції з порівняльно-зіставним значенням найчастіше вживаються в офіційно-діловому й науковому стилях (вони мають виразно книжний характер), тоді як конструкції з сполучником *як* мають нейтральний характер і широко вживаються в усіх стилях.

Ми розглянули лише частину типів складнопідрядних речень, вживаних у науковому стилі української мови,— ті з них, які є найбільш визначальними для цього стилю (або відзначаються специфічними рисами саме в досліджуваних текстах).

2. Структурні особливості складнопідряд-

них речень. Синтаксична структура речення, як уже згадувалося, визначається граматичними відношеннями двох типів: ієрархічними (керування) і лінійними (порядку), які взаємозалежать одне від одного.

Лінійні граматичні відношення — відношення порядку розташування компонентів складнопідрядного речення — для окремих типів складнопідрядних речень дають можливість вибору.

У тих складнопідрядних реченнях, де підрядні можуть стояти як у препозиції, так і в постпозиції до головного (це підрядні умовні, причинові, допустові, часу і мети), вони найчастіше розташовуються у препозиції до головного, яке має у своєму складі співвідносне слово, наприклад: *«Якщо* гнучкий стакан передає крутячий момент, *то* поряд зі згинаючими напругами у його стінці матимуть місце напруги від скручення» (**18**, 76).

Ці речення добре передають лінійний порядок розташування засновків і висновків, причин і наслідків, а тому й використовуються при викладі доведень, різного типу міркувань, при веденні полеміки, для зіставлення авторських і цитованих думок та ін. (тобто у тих випадках, коли є потреба в аргументованому обгрунтуванні основних положень висловлення).

Закриті конструкції (з препозицією підрядного речення) особливо виразні в текстах точних наук, де, як правило, причини, умови, обставини, за яких здійснюється те, про що говориться в головному реченні, мисляться як однозначні (або зводяться до однозначних), наприклад: *«Для того, щоб* врахувати нестабільність пучка рентгенівських променів, що використовується при досліді, застосовувався контрольний лічильник — Монітор 12» (**10**, 45).

Постпозиція підрядних речень використовується насамперед при формулюванні різного типу визначень, правил, аксіом і висновків, наприклад: «Сегнетоелектрики — це кристали або полікристалічні речовини, *в яких* кожна елементарна комірка гратки має електричний момент, бо центри дії електричних зарядів, що входять в неї, не збігаються» (**25**, 161). У реченнях цього типу на перше місце висувається номінативна конструкція — назва (найчастіше термінологічна) поняття, яке визначається, або предикативна конструкція, яка формулює підсумок сказаного попередньо.

Відкриті структури (з постпозицією підрядного речення) створюють умови для різного типу ускладнень усього висловлення, так що складнопідрядне речення відкритої конструкції рідко виступає в абсолютно «чистому» вигляді. Ускладнюватись тут можуть обидві частини складнопідрядного речення, проте переважає, як правило, ускладнення підрядної його частини.

Співвідношення між підрядною й головною частиною в закритих і відкритих конструкціях залежить від того, наскільки тісні смислові зв'язки між головним і підрядним реченням в різних типах підрядних речень.

Крім закритих і відкритих конструкцій (як конструкцій рухомих), виділяються ще так звані зв'язані конструкції, частини яких постійно закріплені і змінювати місця не можуть. Сюди належать моделі складних речень із сполучниками *якщо—то, оскільки—то* (частка *то* в них уже втратила своє умовне значення і стала частиною сполучника).

Отже, упорядкування плану змісту проявляється і в такій особливості наукового стилю, як лінійне розташування компонентів складнопідрядного речення, яке дає змогу точно й чітко виділяти головне, основне, найважливіше серед маси повідомлюваних фактів. Це накладає відбиток на характер самої будови складнопідрядного речення в науковому стилі: тут відступи від «канонічної» структури речення надзвичайно рідкісні, бо вони, власне кажучи, й непотрібні: логічна структура думки знаходить своє вираження в структурних елементах речення без внесення в нього значних змін. Важлива роль тут належить службоволексичним засобам введення підрядних речень, за допомогою яких досягається чітка диференціація синтаксично-смислових різновидів відношень у рамках усталених типів підрядних речень.

У складнопідрядних реченнях відношення між його компонентами може виражатися трьома способами:

1) Граматично виражене відношення (характеризується наявністю специфічного граматичного елемента, який оформляє відношення: це найчастіше сполучник підрядності, сполучне чи модальне слово, лексико-граматичні засоби та ін.);

2) Граматично напіввиражене відношення (характеризується другорядними або синкретичними, багатозначними засобами зв'язку: це розташування компонентів, інтонація, сполучники сурядності та ін.);

3) Граматично невиражене відношення (граматичні показники відсутні, відношення усвідомлюються лише семасіологічно, зв'язок безсполучниковий) [1].

Як ми уже зазначали, основний тип відношень для досліджуваних текстів — перший. Добір сполучників значною мірою зумовлюється характером і особливостями жанру, а також якостями й ознаками матеріалу, що викладається (значну роль у виборі сполучників відіграє традиція). У свою чергу, певна обмеженість у вживанні сполучників і сполучних слів ве-

[1] Див.: А. Ф. Михеев, К вопросу о грамматическом выражении следственных отношений в простом и сложном предложениях.— Ученые записки Липецкого педагогического института. Вопросы русского языка, диалектологии и методики преподавания, вып. IV, Воронеж, 1965, стр. 89.

де за собою скорочення кількості структурних типів складнопідрядних речень.

Найпомітніші зміни у складі сполучників української мови відбувалися серед сполучників, які виражають підрядні зв'язки (у зв'язку з існуванням постійної потреби в якнайточнішому відтворенні характеру залежності підрядного речення від головного).

Як відомо, кожен зі стилів сучасної української мови ставить свої специфічні вимоги до гіпотактичних сполучників, а в результаті — мовна практика відбирає і канонізує у кожному стилі свій склад цих сполучників і свої особливості їх використання.

Так, у науковому тексті важливим є вихідне значення гіпотактичного сполучника (максимальна диференціація семантики гіпотактичних сполучників є однією з основних вимог до оформлення тексту). Ми вже згадували про таку рису наукового тексту, як обмеженість вживання певних типів сполучників і обмеженість прийменниково-відмінкових модифікацій сполучного слова; ця обмеженість зрівноважується за рахунок розширення можливостей вибору конструкцій для синонімічної їх заміни. Так, наприклад, в означальних підрядних реченнях можливий вибір між сполучником і сполучним словом (у свою чергу, сполучне слово може стояти в називному і непрямому відмінках); означальне підрядне речення може бути замінене відокремленим зворотом, приєднальною конструкцією; складнопідрядне речення з підрядним означальним може бути трансформоване у складносурядне речення. Усе сказане є свідченням того, що обмеженість у виборі типів гіпотактичних зв'язків не означає загального збіднення синтаксичної структури наукового тексту.

У досліджуваних текстах помічено ще таку тенденцію: чим частіше зустрічається в тексті певний тип речення, певна його структурна модель, тим сильніше діє тут традиція у доборі сполучника чи сполучного слова, тим обмеженіші можливості вибору, і навпаки: якщо даний тип речення зустрічається рідко, то й сполучники у ньому можуть бути найрізноманітніші.

Як ми уже відзначали, стабільність організації однотипного матеріалу привела до появи у певних типах текстів стабільних синтаксичних структур. Однією з таких стабільних структур у математичних текстах є, наприклад, складнопідрядні речення з сполучником *нехай—тоді*.

Структура ця обслуговує певні композиційні складники тексту, а саме: формулювання теорем, задач та ін.; вона формалізована і звичайно має таку схему: перше речення просте, воно містить вихідні дані, але обов'язково починається з «нехай». Далі йде виклад операції й результатів, які повинні бути досягнені; це речення звичайно будується за моделлю *«якщо—то»*,

3. Комунікативні особливості складнопідрядних речень. Складнопідрядне речення, як комунікативна одиниця, також містить у собі основні дані повідомлення, як його ядро, і вихідні дані повідомлення — відправну точку його. Проте вичленування цих вузлів у межах складнопідрядного речення ще складніше, ніж у межах простого; воно затемнюється цілим рядом конструктивних елементів цих речень, з одного боку, а також специфікою організації повідомлення, з другого.

Так, спираючись на дані наукового стилю, можна твердити, що у переважній більшості складнопідрядних речень смисловий центр речення — так званий основний момент висловлення — розташований в абсолютному початку речення. Проте наявні тут і такі складнопідрядні речення, в яких основний момент висловлення міститься в абсолютному кінці речення, а передуючі йому частини складного речення загострюють увагу читача на цьому основному моменті, «готують» його появу.

Крім цих двох, можливий і третій варіант: основний момент висловлення розкривається поступово — від однієї частини складнопідрядного речення — до другої.

Усе це й створює труднощі при виділенні даного і нового у складнопідрядному реченні; а тому й спроби подолання цих труднощів не завжди вдалі й переконливі (найголовніша їх вада — вони охоплюють не всі наявні комунікативні типи речень, а лише якусь їх частину).

Так, на думку П. Г. Крушельницької, даним і новим може бути не один член речення, а два і більше; тоді в реченні виділяється «склад даного» і «склад нового», які містять різні комбінації членів речення і навіть підрядні речення. У кожному зі «складів» є свій центр — вихідний пункт повідомлення (у «складі даного» це слово стоїть на першому місці). «Склад даного», крім вихідного пункту, містить слова, що позначають уже відомі предмети або предмети, самі собою очевидні в цій ситуації. «Склад нового» містить головне повідомлення, решта його членів «можуть безпосередньо прилягати до нього або містити відносно самостійні додаткові елементи повідомлення»[1]. Як бачимо, ця думка може бути плідною лише для тих типів складнопідрядних речень, у яких можна чітко виділити «нове» і «дане»; крім того, вона дає змогу визначати «дане» і «нове» лише в реченнях, де є одна така пара, інші випадки тут не обумовлюються.

Усі спроби цього типу (пояснити особливості складнопідрядного речення як засобу комунікації) мають одну спільну

[1] К. Г. Крушельницкая, К вопросу о смысловом членении предложения.— «Вопросы языкознания», 1956, № 5, стр. 199.

рису: вони розглядають складнопідрядне речення безвідносно до його компонентів — часткових речень і не вказують шляхів, якими можна було б дійти до вияснення відношень між комунікативними завданнями часткових речень у межах складнопідрядного речення і комунікативним завданням усього складнопідрядного речення як одиниці мовлення.

Існує й інший підхід до розв'язання цієї проблеми, який дає змогу врахувати комунікативні завдання часткових речень, а саме: залежно від конкретного комунікативного завдання складні речення можна поділити на два основних типи: 1) одночлен, який містить тільки одне повідомлення (один склад даного і один склад нового); 2) двочлен, який містить два пов'язаних між собою повідомлення (два склади даного і два склади нового).

Поділ складнопідрядних речень на «одночленні» і «двочленні» спирається на ту їх особливість, що залежність між головним і підрядним реченнями складнопідрядного речення неоднакова; це виражається у таких двох крайніх типах: 1) складнопідрядні речення, де часткові речення пов'язані між собою тісним смисловим зв'язком, оскільки підрядне речення пояснює, розкриває один із членів головного речення, який є попереднім повідомленням основного моменту висловлення (він попереджає про основний момент висловлення і спрямовує увагу читача на цей момент) [1]; 2) складнопідрядні речення, де часткові речення мають порівняно незначний ступінь смислової взаємозалежності, оскільки жоден із членів головного речення не є попереднім повідомленням і в той же час узагальненням основного моменту висловлення. Головне речення тут концентрує увагу читача на основному моменті висловлення (висловлює ставлення автора до тих чи інших наукових фактів чи теоретичних доказів, вміщених у підрядному реченні). Підмет у таких реченнях найчастіше виражається займенниками *це* або *ми*, а саме головне речення виражає безпосереднє звернення до читача. Наприклад: «*Ми* думаємо, що для розкриття суті теплоти і роботи немає потреби вводити міфічну форму руху матерії — складний рух — для виправдан-

[1] «У всіх цих «охоплюючих», «одночленних» конструкціях підрядна частина розгортає не той чи інший член речення головної частини (в розумінні традиційної граматики), а граматично відмежовану частину «головного речення» — субстантивну, дієслівну, займенникову. Це пояснюється особливістю структури таких речень: вони розвиваються в надрах простого речення на базі певних лексико-граматичних розрядів, а не на базі «членів речення». Самий процес «поширення» має тут характер семантико-синтаксичний. Поширюються займенники і такі іменники чи дієслова, дуже загальне значення яких і конкретизується в формах синтаксичного означення, додатку чи пояснення» (Н. С. Поспелов, О некоторых закономерностях в развитии структурных типов сложноподчиненного предложения в русском литературном языке XIX в.— «Вопросы языкознания», 1961, № 6, стр. 7).

ня енергетичного змісту понять теплоти і роботи» (2, 51); «А *це*, в свою чергу, буде мати велике практичне значення, бо дасть можливість цілеспрямовано проводити хімічний синтез» (2, 94).

Підрядне речення в таких конструкціях розширює відомості про предмет висловлення в цілому, містить окреме повідомлення, зв'язане з попередніми досить широкими причиново-наслідковими або пояснювальними зв'язками.

Поділ складнопідрядних речень на «двочлени» (в яких підрядне речення приєднується до головного в цілому) і «одночлени» (в яких підрядне речення відноситься до одного з слів головного речення) викликав значний інтерес до так званих контактних (або опорних) слів у головному реченні «одночлена». Оскільки контактне слово, крім своєї синтаксичної функції в головному реченні, має ще додаткову функцію в системі всього складнопідрядного речення (це функція прив'язування до себе підрядної частини), характеристика контактного слова повинна виходити саме з аналізу цієї останньої функції.

Розглядаючи контактні слова з точки зору їх здатності чи нездатності вступати у зв'язки з певними типами підрядних речень, дослідники виділяють такі їх типи: 1) синтаксично-зумовлюючі контактні слова (їх синтаксичною роллю у головному реченні пояснюється тип відношення підрядного речення до головного: наприклад, щоб мати при собі обставинне підрядне речення, контактне слово повинне бути присудком головного речення); 2) морфологічно-зумовлюючі контактні слова (належність контактного слова до певної морфологічної категорії визначає тип підрядного речення; так, щоб вступити в зв'язок з підрядним означальним реченням, контактне слово мусить бути іменником або субстантивованим словом); 3) семантично-зумовлюючі контактні слова (тут важливою є не тільки граматична природа контактного слова, але й його семантика; це найчастіше дієслова сильного керування, семантично неповні без керованого слова, а також співвідносні слова типу *тепер, коли, тут, де* та інші) [1].

З точки зору місця контактного слова в структурі складнопідрядного речення контактні слова в науковому стилі нічим специфічним не вирізняються на тлі інших стилів; що ж стосується їх складу, то тут відмінності простежуються досить виразно.

Особливо суворий добір контактних слів позначає групу семантично-зумовлюючих контактних слів: обмеження стосу-

---

[1] С. Г. Ильенко, Сложноподчиненное предложение в различных сферах языкового употребления.— Ученые записки Ленинградского государственного педагогического ин-та. Вопросы синтаксиса и лексики русского языка, т. 268, 1965, стр. 6.

ється слів із значенням почуттів, волевиявлення, сприймання; досить вузьке тут і коло дієслів мовлення (емоційні й експресивні дієслова виключаються). Натомість широко вживаються контактні слова на позначення думання, буття, спілкування *(доводити, спростовувати, нагадувати, передбачати* та інші).

Склад контактних слів у науковому стилі поповнюється також за рахунок термінів *(теорема, гіпотеза, обмеження, доказ* та ін.). Специфічним значенням наповнюються дієслова та позначення конкретної дії, вживані в наукових текстах у ролі контактних слів *(дати, одержати, прийняти, встановити)*.

У «двочленах» дуже важко буває встановити, що саме в першому частковому реченні поширюється: усе головне речення чи тільки його частина; проте найважливішою ознакою, яка відмежовує їх від «одночленів», є те, що в «одночленних» реченнях поширення зумовлене лексико-морфологічними причинами, а в «двочленній» структурі ця зумовленість відсутня. «Двочлени» вже за характером зв'язку між його компонентами належать до структур перехідних.

У наукових текстах, де тенденція до консолідації одиниць навколо смислового центра речення особливо помітна, ці речення виразно наближаються до сурядних, що проявляється в цілому ряді структурних і смислових їх ознак. Тому ми конструкції цього типу виділяємо й розглядаємо окремо (див. наступний розділ).

Речення перехідного типу. (Підрядно-сурядний тип).

Умовність терміна «підрядно-сурядний тип» стає одразу ж очевидною, як тільки ми звернемося до конкретного співвідношення частин такого складного речення: відношення ці явно сурядні, і лише сполучники дозволяють говорити про елементи підрядності. «Основне значення, яке виражається цими конструкціями,— це — значення зіставно-протиставне (з додатковими відтінками умови, часу, допустовості та ін.). Тому доцільніше, на нашу думку, ці речення кваліфікувати як перехідний тип між сурядністю й підрядністю. У складнопідрядному реченні тип підрядного речення (формальні його ознаки) вказує на ту «ієрархію думок», на те співвідношення між ними, яке встановлюється мовцем залежно від мети висловлення; складносурядне ж речення — це сполучення двох чи кількох думок, самостійних, «ієрархічно» не визначених; перехідні типи речень, не будучи результатом підпорядкування окремих думок в єдиному синтаксичному цілому, подають дві думки у зіставленні (не у перераховуванні!); тут передбачається, що читач сам відтворить пропущену ланку у процесі викладу; сам встановить ієрархічні відношення між компонентами думки (у цьому плані перехідні речення — це «згорнута» структура, яка в «повній» своїй формі набрала б вигляду висловлення, більшого за речення).

Крім того, у цих реченнях діє й протилежна тенденція: це тенденція до розмежування двох повідомлень (аж до повної їх сурядності), все більше їх віддалення від потенціальної (і формальної) ієрархічності у зв'язку з загальною тенденцію стилю до консолідації висловлення навколо смислового центра.

1. Серед складних речень перехідного типу звертають на себе увагу речення з сполучниками *у той час як, тоді як, між тим як,* що втратили значення часу, а набули значення зіставлення чи протиставлення.

Розвиткові відтінку зіставлення, на думку А. І. Шоріної, сприяло саме значення одночасності, а також двочленність структури речення, тобто наявність двох висловлень, які можуть бути зіставлені [1].

1) Слід сказати, що лексичне наповнення цих речень і справді відіграє важливу роль; це може бути підтверджено хоча б тим фактом, що у випадках недосить чіткого протиставлення чи зіставлення у самому реальному змісті речення, це значення підкреслюється рядом спеціальних лексичних показників: члени речення виражаються словами однієї семантичної категорії, наприклад: «Так, згідно з даними одних авторів (11), іони кальцію майже не впливають на збудливість, *в той час як* згідно з іншими (12) їх вплив дуже значний» (**32**, 3). Порівняйте: «згідно з даними одних авторів» — «згідно з іншими»; «майже не впливають» — «вплив дуже значний».

2) В обох часткових реченнях є слова, що перебувають в антонімічних відношеннях, наприклад: «Із зниженням температури інтенсивність короткохвильової частини спектра люмінесценції *спадає,* в той час як довгохвильова смуга люмінесценції різко *зростає*» (**29**, 59).

3) У обох часткових реченнях вживаються спеціальні зіставні слова: *перший—другий, з одного боку — з другого боку* та інші.

4) В одному з часткових речень вживаються вставні слова *навпаки, напроти* та інші.

5) У реченнях цього типу спостерігається тенденція до симетричного розташування його членів при лексичній антонімічності їх організуючих центрів.

Наявність структурного паралелізму робить цю синтаксичну конструкцію гнучкою, дає їй можливість наповнюватись різним змістом і виконувати неоднакові комунікативні завдання.

Сполучниковолексичні засоби зв'язку між компонентами речень цього типу різняться між собою як частотою вживання, так і структурними якостями.

---

[1] А. И. Шорина, Сложные предложения с сопоставительными союзами. Автореферат кандидатской диссертации, М., 1956.

Так, найчастіше вживаним є сполучник *в той час як*. Відтінок значення часовості зберігся лише в найширшому, найзагальнішому плані: це вказівка на те, що зіставлювані дії в обох реченнях є одноплощинними (констатації одночасності здійснення обох дій у них дошукатися важко), наприклад: «При внесенні 1 *ц/га* марганцевого шламу та 3 *ц/га* пташиного посліду в рядки прибавка врожаю коренів становила 45 *ц/га*, *в той час як* від внесення в рядки самого лише посліду — 23,5» (**26**, 253).

Хоч теоретично можливі часткові речення з цим сполучником як у препозиції, так і в постпозиції, практично (у досліджуваних текстах) наявні лише постпозитивні варіанти. Однією з структурних вимог до речень цього типу є вимога одночасовості присудкових форм в обох реченнях (у чому можна пересвідчитися з наведених вище прикладів). Відношення між частинами такого складного речення дуже віддалені від підрядного зв'язку й наближаються до сурядних. Проте повний перехід їх до сурядних можливий лише при умові однозначності сполучників (тобто при вживанні їх лише в ролі виразників зіставно-протиставних зв'язків), чого зараз про них сказати не можна, тому що вони вживаються у мові і з чисто часовим значенням.

У зіставних конструкціях з сполучником *тоді як* вимога одночасовості дієслів-присудків може й не бути дотримана: тут можливі дієслівні присудки у неоднакових часових формах.

Коли ж сполучник *тоді як* (точніше *відтоді як*) поєднує часткові речення у складнопідрядному реченні з підрядним часу, присудки в таких реченнях звичайно вживаються у формі теперішнього чи минулого часу недоконаного виду (і передають одночасність) або в минулому часі доконаного виду (і передають послідовність).

У зіставних конструкціях усі ці форми нівелювалися у значенні; більше того, тут стали можливі різні часові форми дієслів-присудків у обох часткових реченнях.

Порядок розташування компонентів у зіставних конструкціях з *тоді як* чітко регламентований: часткове речення зі сполучником завжди у постпозиції.

Український сполучник *між тим як* належить до рідковживаних (як і російський його відповідник); характеризується він і дещо специфічним відтінком значення — відтінком другорядності повідомлюваного (хоч це його значення не завжди проявляється), наприклад: «Через це історичні тенденції в галузі порядку слів і синтагматичного членування слов'янських мов у даному дослідженні будуть висвітлені майже виключно на основі даних сучасних слов'янських мов і їх пам'яток, починаючи з найдавніших, *між тим як* дані інших індоєвропейських мов (переважно давньогрецької, частково балтійських) будуть притягатися лише спорадично» (**22**, 255).

2. Речення з зіставно-приєднальним значенням близькі до складносурядних, але в ролі засобу зв'язку в них використовуються підрядні сполучники *(якщо—то)*.

Зіставно-протиставні відношення дають можливість висловити думку з більшою мірою наочності, ніж це дав би звичайний ряд окремих повідомлень: тут у рамках одного речення подається цілий комплекс відомостей, відповідно організованих: вони зближуються або, навпаки, розділяються, в них вичленовуються схожі чи різні моменти і т. ін. Основна функція складних речень із сполучником *якщо—то* — це вираження умовно-наслідкових відношень (зрідка ускладнюваних ще значеннями причиновості, допустовості та ін.). Наприклад: *«Якщо* запис та відтворення провадяться на різних апаратах, *то* відтворення сигналу без спотворення неможливе» (**20**, 102).

Проте в науковому стилі цей тип речення набагато частіше вживається із значенням зіставлення, яке витісняє логічний зв'язок основи й наслідку, замінюючи його порівнянням двох явищ позамовної дійсності (з метою їх розрізнення або, навпаки, з метою встановлення їх подібності), наприклад: *«Якщо* взяти загальний запас поживних речовин, що надійшли у молоді рослини (окремо в стебла і коріння), *то* марганець, сприяючи більш посиленому надходженню калію до коріння, значно зменшував його вміст у складі стебла; *щодо* фосфору і, зокрема, азоту, *то* спостерігалася протилежна закономірність» (**26**, 195).

Ці конструкції близькі своїм значенням до речень із зіставними сполучниками *а, але, в той час як, між тим як* та ін., проте вони передають сам факт зіставних відношень значно виразніше.

Називаючи ці речення зіставно-протиставними, ми цілком свідомі того, що вододіл між цими двома типами значень не завжди рельєфний. На досить значному фактичному матеріалі було перевірено, що відмінності між зіставленням і протиставленням у цих реченнях можуть, з одного боку, бути виражені гранично чітко, а з другого, можуть бути стертими до такої міри, що провести межі між ними не вдається. Чималу роль у цьому відіграє й той факт, що на основне — зіставне — значення тут часто нашаровуються дуже тонкі смислові відтінки, які показують напрям розвитку явища, динаміку цього розвитку, співвідношення різних сторін того самого явища; зіставлення різних явищ з метою виявлення у них спільного, схожого, відмінного, неоднакового, протилежного та ін. Тенденція трактувати протиставлення як один з проявів зіставлення є особливо зрозумілою, якщо врахувати усю шкалу цих смислових відтінків.

В українській літературній мові серед наявних у ній типів зіставних відношень найчастіше зустрічаються такі три типи: 1) зіставлення двох суб'єктів за їх діями чи станами; 2) зістав-

лення двох суб'єктів за їх ставленням до певного явища, предмета, стану та ін.; 3) зіставлення того самого суб'єкта у неоднакових ситуаціях.

Перший тип зіставлення характеризується особливою чіткістю структури речення, бо зіставлення суб'єктів веде за собою зіставлення предикатів, що вимагає від кожного часткового речення обов'язкової двочленності і майже повного паралелізму в розташуванні членів речення. Для наукового стилю такий тип зіставлення найхарактерніший (слід зауважити, що речення ці рідко бувають не обтяжені іншими конструкціями: вони ускладнюються великою кількістю уточнюючих зворотів, вставних речень, а також підрядних речень). Для другого й третього типів повний паралелізм і двочленність будови не є обов'язковою вимогою; зіставлятися можуть часткові речення найрізноманітнішої синтаксичної будови.

Зіставлення може набувати значення кількісного співвідношення. Це виражається за допомогою прислівника в обох часткових реченнях (у першій частині цей прислівник стоїть у звичайному ступені, а в другій — у вищому ступені порівняння), він може супроводжуватися частками *ще, теж.* Наприклад: «Якщо нікель практично *не змінює* температуру початку III перетворення порівняно з вуглецевою сталлю *та дещо підвищує* лише температуру завершення перетворення, то алюміній *різко підвищує* температуру початку та кінця III перетворення» (**18**, 120).

Що ж до часової послідовності зіставлюваних фактів, то вона може витримуватись (тоді на першому місці ставиться факт, що передував тому, який з ним зіставляється і виконує роль смислового центра складного речення), а може й не витримуватись (коли часового розмежування немає або воно не береться до уваги). Проте в усіх випадках смисловим центром є друге часткове речення. Наприклад: «...якщо *прослідкувати* за інтенсивністю взаємоперетворень вуглеводів у обох сортів, то можна *виявити* різницю цих сортів» (**32**, 87).

3. До перехідних зараховують і такі конструкції, в яких перша частина містить фразеологізм типу *що стосується, що ж до, щодо,* наприклад: *«Щодо* впливу біологічно активних речовин елеутерококу колючого на організм представників рослинного світу, *то* з цього питання нам відомі лише дві роботи» (**4**, 131).

Конструкції ці відіграють досить специфічну роль в архітектоніці абзаца, в якому вони вживаються. У такому абзаці, як правило, тема (предмет повідомлення) розбивається на дві нерівнозначні частини, міцно між собою пов'язаних. У перших реченнях абзаца розкривається зміст основної частини теми; далі конструкція з *щодо—то* приєднує — як другорядні, але необхідні для повноти картини — відомості про другу частину теми, наприклад: «При розділенні р. з. е. знаходять застосуван-

ня і нітрити. Проте вони дуже погано вивчені. Ще й досі не одержано жодного середнього нітриту. Це пояснюється великою здатністю до гідролізу $Ln(NO_2)_3$. *Що ж до* основних солей, які повинні утворюватись при розкладі водою середніх нітритів, то й тут успіхи невеликі» (**25**, 124).

Коли ж ці конструкції вживаються на початку абзаца, вони свідчать, що повідомлення, розпочате в попередньому абзаці, ще не закінчене, а продовжується (тобто ці речення служать для зв'язку між абзацами).

4. Речення з приєднальним значенням поділяються на дві великі групи: а) речення з приєднальним значенням, в яких засобом зв'язку служать сполучники підрядності і сполучні слова, наприклад: «В умовах більш давніх насаджень саду на опідзолених сірих лісових і лучно-болотних, а також на підзолистих грунтах рухомого марганцю було мало, *що* й підкреслює потребу дальшого дослідження ефективності марганцевих добрив у плодоягідних господарствах» (**26**, 133); б) Речення з приєднальним значенням, в яких використовуються спеціальні сполучники, не властиві ні сурядному, ні підрядному типам зв'язку, наприклад: «Оскільки історія держави і права визначається зрештою розвитком економічного ладу даного суспільства, остільки форми держави та правові відносини не можуть бути первинними, а *відтак* ми не можемо, зрозуміло, прийняти так званий юридичний принцип періодизації...» (**1**, 37).

Смислова неспівмірність одиниць, що входять до складу таких речень, є однією з основних ознак приєднальних речень.

5. На межі між сурядністю й підрядністю перебувають конструкції з *тому*; вони виражають наслідкові відношення між частинами складного цілого і вживаються значно частіше, ніж підрядні наслідкові речення. Перевага їх у тому, що вони, на відміну від складнопідрядних речень з підрядними наслідковими, виражають наслідок у вигляді наявного, вже готового результату, а не активного процесу; момент витворення наслідку тут пропускається, здійснюється той переривчастий зв'язок між моментами думки, «поштовх» думки, який є однією з найвизначальніших ознак стилю. Зовнішньо це проявляється у частому розриві такого речення, внаслідок чого воно оформляється як окреме закінчене просте речення. Порівняйте: «Як відомо, огірки належать до рослин з необмеженим ростом, *а тому* в період плодоношення, який триває від 45 до 62 днів, вони не припиняють збільшення вегетативної маси» (**4**, 115) і «Стержньові та ребристі сповільнюючі системи мають добрий (порівняно із спіраллю) тепловідвід і відносно великі розміри елементів структур. *Тому* їх використовують у приладах середньої та великої потужності навіть для міліметрового діапазону» (**20**, 47).

Безсполучникові складні речення. Безсполучниковий зв'язок поєднує в собі різні типи синтаксичних відношень: частина без-

сполучникових речень не може бути співвіднесена ні з складносурядними, ні з складнопідрядними сполучниковими реченнями (так звана абсолютна безсполучниковість); а частина чітко співвідноситься з відповідними сполучниковими конструкціями (так звана вільна безсполучниковість). Остання вкористовується значно ширше (особливо в художній мові).

У досліджуваних нами текстах кількість безсполучникових складних речень незначна: вони складають 4,14% від усіх складних речень тексту (для підрахунків було використано вісім вибірок з різних джерел; розмір вибірок — 300 речень тексту; до складу безсполучникових зараховувались і такі складні конструкції, в яких безсполучниковий зв'язок виступає поряд з сполучниковим сурядним і підрядним).

Сфера застосування безсполучникових складних речень — це монологічна (авторська) мова. Вони використовуються в описах, розповідях, характеристиках (зовнішній план), і майже ніколи не вживаються у висловленнях внутрішнього плану: для викладу послідовності думок, а також доказів, висновків тощо.

Наведені нижче приклади підтверджують сказане: «Під впливом позакореневого підживлення рослин марганцем більша частина ввібраного з грунту азоту потрапляла в листя; надходження його в корені затримувалося» (**26**, 339); «Виготовлені каталізатори вміщувались у реактор; при наявності в реакторі п'яти зразків реакція давала достатню для виявлення кількість продукту» (**29**, 71).

Виходячи з реального змісту частин безсполучникового складного речення із значенням перерахування, можна виділити такі два типи цих речень:

1. Речення, в яких частини не обумовлені логічними зв'язками, а тому легко можуть бути переставлені (для наукового стилю такі речення не типові, вони вживаються в основному для описів у художньому стилі);

2. Речення, в якому його частини вступають між собою в певні логічні зв'язки (перестановка частин такого речення неможлива). Безсполучникові речення цього типу застосовуються в науковому стилі, хоч і в порівняно незначній кількості.

У досліджуваних текстах безсполучникові речення «у чистому вигляді» зустрічаються дуже рідко. Переважна більшість їх засвідчена в конструкціях, де безсполучникові зв'язки настільки тісно пов'язані з сполучниковими в єдиному складному синтаксичному і смисловому цілому, що про якусь структурну самостійність безсполучникових речень часто не може бути й мови.

Це закриті структури, де безсполучникові і сполучникові зв'язки взаємно доповнюють і врівноважують одна одну. Наприклад: «Досліди показали, що марганізований суперфосфат

треба застосовувати, враховуючи вміст рухомого марганцю в грунті та біологічні особливості сільськогосподарських рослин; у господарствах, де поряд з позитивними результатами, одержуваними від внесення цього добрива, спостерігались і негативні, застосувати марганізований суперфосфат слід тільки після перевірки вмісту марганцю в грунті та вивчення впливу добрива на врожай тих культур, під які його мають вносити» (**26**, 304).

Багаточленні складні речення. Це такі синтаксичні конструкції, в яких контамінуються різні типи сурядного і підрядного зв'язку.

Усі типи багаточленних складних речень у науковому стилі за кількістю компонентів у них виразно розпадаються на дві групи. Трикомпонентні речення тут виразно переважають; кількість речень з чотирма, п'ятьма і більше компонентами незначна (продукуються вони в основному за рахунок індивідуальних авторських стилів, а тому частіше зустрічаються у монографічних працях, ніж у статтях).

Складні речення з сурядністю й підрядністю. Цей тип багаточленних речень включає до себе речення, в яких може переважати сурядний або підрядний зв'язок, а також речення змішаного типу.

Якщо в реченні домінує сурядний зв'язок (якщо він наскрізний, а підрядний— частковий), тоді паралелізм будови компонентів такого речення стає особливо виразним, він стає одним з основних засобів наскрізного зв'язку речення, наприклад: «*Сполучники розташовуються* між тими частинами речення, які вони пов'язують: *частки*, які стосуються цілої синтагми, *розміщуються* на початку або всередині синтагми, *а частки,* що стосуються окремого слова в синтагмі, *розташовуються* перед цим словом, рідше — після нього» (**22**, 286).

Коли ж у реченні переважають підрядні зв'язки, воно виразно членується на частини, межами яких є сурядні зв'язки, наприклад: «М. Рильський уважно ставиться до тих критичних зауважень, що висловлюються на адресу словника і спрямовані на його поліпшення, бо усвідомлює, що в такій великій справі без недоліків не обійшлося; однак він категорично відкидає необгрунтовані напади на словник з боку людей некомпетентних, бо вважає, що безталанню в словесно-художньому мистецтві ніякими словниками не зарадиш...» (**23**, 132).

Одним з найпоширеніших типів такого багаточленного речення є речення, в якому компоненти, зв'язані сурядним зв'язком, відповідно впорядковуються (це можуть бути цифрові, буквені або словесні елементи впорядкування).

Основною причиною появи в тексті таких багаточленних конструкцій з сурядністю й підрядністю найчастіше є наяв-

ність позамовного матеріалу, який потребує саме такого впорядкування (підкреслення співмірності сурядних компонентів і підпорядкованості підрядних): «У ній (брошурі) він (Б. Дідицький) доводив, що латинська азбука не може бути прийнята в українському письмі з таких причин: *по-перше*, вона не має багатьох знаків, потрібних для передачі русько-словенських звуків; *по-друге,* в ній немає по кілька знаків для позначення на письмі звуків, подібних один до одного, але різних з походження, що не дозволяє «виразити словесного слов руских произхожденія»; *по-третє,* запровадження латинки зумовить «распаденіє нашой словесности на дві значно уже от себе отмінні половини: на руско-галицку с польською правописію і на рускоугорску с правописію мадярською», і, н а р е ш т і, латинка внесе розрив у духовне життя нашого народу, бо вона відірве словесність минулих віків від словесності сучасної, а це було б «найболіснішоє горе, яке коли существовало в світі» (**24**, 184). І якщо попередні два типи речень можуть бути досить легко розчленовані на окремі самостійні прості чи складні речення, то останнє потребувало б для цього спеціальних заходів (для збереження смислових зв'язків між компонентами).

Що стосується поширеності речень з сурядністю і підрядністю в досліджуваних текстах, то, за виключенням останнього типу, ці речення зустрічаються порівняно рідко.

С к л а д н і р е ч е н н я з п о с л і д о в н о ю п і д р я д н і с т ю. Ці складні речення пов'язані з певним характером розвитку думки: думка розвивається шляхом послідовного поглиблення її в окремих ланках, що відбивається в підрядних частинах складного речення. Тому в реченнях такого типу особливо тісний зв'язок між компонентами.

Залежність наступної частини думки від попередньої, з одного боку, і обумовленість наступної думки попередньою, з другого боку, створюють такий тісний смисловий зв'язок між ними, що є всі підстави вважати цей тип речення дещо відмінним від звичайного складнопідрядного речення.

Особливою неповноцінністю відзначається середня ланка такого тричленного речення: вона є містком, який пов'язує власне головне речення з власне підрядним (з точки зору їх граматичної структури).

У науковому стилі, зокрема в науково-технічних текстах, цей тип речення належить до особливо поширених; характерною рисою такого тричлена є порівняно невеликий розмір кожного з часткових речень (насамперед середньої ланки), а також послідовно витриманий сполучниковий зв'язок, наприклад: «Шюлер, який вивчав особливості порожнистокатодного розряду за допомогою зонда, знайшов, *що* в порожнині катода утворюється аномально вузький катодний шар, *де* зосереджений майже весь склад потенціалу» (**21**, 40).

Речення з послідовною підрядністю, у яких кількість компонентів перевищує три, є досить рідкісним явищем для наукового стилю мови.

Вживаються такі речення переважно в текстах гуманітарного циклу, де поява їх викликається частково потребами екстралінгвістичного порядку (характером і обсягом поняття, яке потребує різностороннього аналізу), частково індивідуальним стилем автора, а частково традицією (вона зближує гуманітарні тексти наукового стилю з публіцистичним стилем).

Складні речення з однорідною й неоднорідною супідрядністю. Серед речень цього типу розрізняють речення з однорідним і неоднорідним підпорядкуванням. Речення з однорідною супідрядністю широко вживаються в літературній мові; проте в науковому стилі вони зустрічаються рідко.

Якщо порівняти ступінь вживаності двох типів тричленних складних речень (з двома однорідними супідрядними і з двома послідовно приєднаними підрядними реченнями), то виявляється, що останні вживаються значно частіше (в літературній мові загалом і в науковому стилі зокрема). Пояснюється це, мабуть, тим, що речення з послідовним — ланцюговим — розташуванням компонентів найкраще здійснюють опис явищ внутрішнього плану; речення з однорідною супідрядністю звичайно використовуються для опису явищ зовнішнього плану (це, найчастіше, опис пейзажів, інтер'єрів, портретні зарисовки та ін.). Тому цілком природно, що речення з однорідною супідрядністю займають у наукових текстах досить незначне місце.

Якщо порівнювати у цьому ж плані комунікативні можливості речень з однорідною й неоднорідною супідрядністю, то виявляється, що речення з неоднорідною супідрядністю мають більшу гнучкість і краще пристосовані для викладу ланцюга логічних міркувань за схемою лінійної послідовності компонентів думки (неоднорідна супідрядність, як синтаксична структура, дає можливість різносторонньо характеризувати певний компонент головного речення або навіть одночасно характеризувати і його різні компоненти). Крім того, речення з однорідною супідрядністю,— у зв'язку з тим, що вони приєднуються до головного тим самим сполучником і мають переважно паралельну структуру,— справляють враження спеціально організованої синтаксичної структури, розрахованої на створення певного ефекту, на емоційний вплив, що не відповідає настановам плану вираження наукового стилю. Наведений нижче приклад досить виразно свідчить про це: «Вони (західні держави) стали заперечувати необхідність дослідження й розробки документів про соціально-економічні права, обгрунтовуючи свою позицію тим, *що* це скоріше завдання, а не формальні права, *що* їх неможливо захищати судом, *що* молоді незалежні країни не мають коштів для забезпечення цих прав *і що* їх роз-

робкою повинні займатися тільки спеціалізовані заклади» (7, 94). Тому в переважній більшості випадків ці конструкції в чистому вигляді не вживаються; вони ускладнюються іншими типами сурядних і підрядних зв'язків, що сприяє повнішому розкриттю змісту, робить конструкцію більш гнучкою і — одночасно — менш «обробленою».

У складних реченнях з однорідними супідрядними підрядні речення, як правило, сполучаються з головним або одним і тим же повторюваним сполучником при кожній з однорідних частин (див. попередній приклад), або з допомогою лише одного сполучника (чи сполучного слова), який приєднує до головного всі однорідні супідрядні речення, наприклад: «Неоднакова, більше того, протилежна мовна орієнтація неминуче повинна була викликати орфографічну боротьбу, *бо, по-перше,* не можна застосувати той самий правопис до всіх структурно відмінних різновидів літературної мови, *і, по-друге,* правопис для представників цих різновидів став зрештою зовнішнім виявом їх мовної, а разом з тим часто й політичної орієнтації» (24, 1303.

Отже, однаковий ступінь залежності однорідних супідрядних речень від головних виражається і в паралелізмі граматичних засобів зв'язку: однорідні підрядні речення пов'язуються з головними тільки однаковими сполучниками; це можуть бути або сполучники, або сполучні слова (приєднання одного з однорідних супідрядних речень сполучником, а другого сполучним словом можливе лише в художніх текстах).

Супідрядні однорідні речення — структура незамкнена, в той час як супідрядні неоднорідні речення (у випадку наявності між ними сурядного зв'язку, що не є обов'язковим) утворюють замкнений ряд (це виражається у смисловій і граматичній взаємозалежності їх між собою).

Оскільки підрядні речення у складному реченні з неоднорідною супідрядністю ніколи не бувають безпосередньо пов'язані між собою, між ними ніколи не буває сполучникового зв'язку (сурядного).

У свою чергу, кожна з підрядних частин приєднується до головної частини власними сполучниками і сполучними словами, тому жоден з них не може бути опущений. Структура речень з неоднорідною супідрядністю найчастіше «обрамлююча»: головне речення в ньому обрамлюється підрядними, розташованими на початку і в кінці складнопідрядного речення (при однорідній супідрядності підрядні речення не обрамлюють головне, а розташовуються після нього, зрідка — перед ним). Наприклад: «Як видно з наведених прикладів, *найчастіше бувають простими синтагмами такі самостійні прості речення,* які складаються з одного повнозначного члена або становлять синтаксичне сполучення іменника з залежними від нього означеннями чи дієслівної (в тому числі й інфінітивної) форми з залежними

від неї логічно ненаголошеними обставинами способу дії або логічно наголошеними додатками, у ряді випадків — логічно наголошеними обставинами мети, місця, часу» (22, 258). Усі названі тут особливості речень з неоднорідною супідрядністю пояснюють, чому саме цей тип складнопідрядного речення вживається насамперед у тих текстах, де йдеться про явища внутрішнього плану (виклад думки в її внутрішньому розгортанні — посиленні аргументації до її основного ядра), а не про явища зовнішнього плану (так, вживаючись у художній літературі, навіть у мові персонажів, цей тип речення фіксує роздуми їх, а не активні дії). В міру ускладнення конструкції за рахунок неоднорідної супідрядності чи послідовної підрядності вживаність їх різко зменшується.

Четвертий тип багаточленних речень — складні речення змішаного типу — представлений поодинокими конструкціями, а тому ми й не будемо на них спеціально зупинятися.

Усі названі вище типи багаточленних речень мають одну спільну структурну рису — наявність вказівних слів. Морфологічна природа вказівних слів неоднорідна: одні з них підпорядковують собі підрядні речення не тільки смислово, але й граматично (сполучні слова узгоджуються з ними в роді й числі); другі виступають лише як факультативні (вони є проміжними ланками при підпорядкуванні підрядних речень).

Необхідність цих слів як засобу зв'язку між компонентами багаточленного речення особливо велика тоді, коли це речення складається з великої кількості часткових речень або коли ці часткові речення ускладнені й значні за обсягом.

МІНІМАЛЬНА СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ ТЕКСТУ

Традиційним у мовознавстві є виділення слова як елементарної одиниці синтаксичного порядку. У переважній більшості випадків поняття слова і мінімальної синтаксичної одиниці збігається. Проте оскільки природною формою існування усіх мовних одиниць є мовний потік, окремі відрізки якого характеризуються в кожній конкретній ситуації різним ступенем спаяності, певні розряди слів становлять не самостійні синтаксичні одиниці, а компоненти, з яких ці одиниці утворюються. Такими є, з одного боку, службові слова, призначені для граматичного оформлення чи дооформлення повнозначних слів (для позначення чи перетворення їх категорій і функцій), а з другого — ті різновиди повнозначних слів, які граматично оформляються чи дооформляються з допомогою службових слів (іменник і прийменник, неособова форма дієслова і службове дієслово та ін.). Отже, мінімальна синтаксична одиниця

може бути представлена як окремим словом, так і аналітичною словоформою. Крім того, мінімальними синтаксичними одиницями в тексті є стійкі словосполучення термінологічного характеру, неподільні у синтаксичному відношенні.

Нарешті, в іншому аспекті членування еквівалентами мінімальних синтаксичних одиниць можуть виступати, як ми бачили, підрядні речення, дієприкметникові та дієприслівникові звороти та інші конструкції, які самі по собі звичайно підлягають синтаксичному членуванню, але по відношенню до елементів, які їх підпорядковують, виступають як синтаксично неподільні. Таким чином, поняття слова далеко не завжди співвідносне з поняттям елементарної синтаксичної одиниці (розгляд останніх обмежується рівнем мови).

СЛОВО

В лексиці відбувається моделювання дійсності мовою, тому її вважають центральною ділянкою мови як системи. Моделювання дійсності в ній відбувається не безпосередньо, а через процеси мислення (основою моделювання є, як відомо, єдність мови і мислення, діалектична за своїм характером).

Через здатність узагальнювати слово набуває можливості позначати ряд різноманітних, але однотипних предметів або явищ, тим самим допомагаючи свідомості помічати в них однакові суттєві риси, що спрощує роботу по впорядкуванню й систематизації вражень, одержаних з навколишнього світу. В цьому і полягає одна з найважливіших функцій слова у пізнанні дійсності.

Серед багатоманітних функцій слова найважливішими звичайно визначаються такі:

1) номінативна (слово лише називає предмет, абстрактне поняття, ознаку, якість, дію та ін.); у цій функції слово служить для здійснення найрізноманітніших завдань висловлення і повідомлення;

2) термінологічна (слово не тільки називає предмет чи явище, а й співвідноситься з визначенням поняття); ця функція слова близька до номінативної, але не тотожна з нею;

3) субститутивна (слово не називає предмет, а лише заміщає наявну його назву); це функція займенника;

4) службово-граматична (слово не називає предмет, а служить засобом вираження зв'язків); це сполучники, частки, прийменники та ін.;

5) образна, характеризуюча (слово вживається в образному, метафоричному значенні);

6) емотивна (слово виражає відношення суб'єкта до змісту мовлення чи до співбесідника) та ін.

Вирішальним фактором в організації словникового складу є лексичні відношення номінативних одиниць.

Після робіт Ф. де Соссюра та празької лінгвістичної школи метою дослідження лексики вважається представлення словникового складу у вигляді системи.

Цілком очевидно, що коли визнавати об'єктивність існування мови як системи, то об'єктивним фактом повинна бути і наявність певної системності на всіх рівнях, включаючи і рівень лексичний. Проте від визнання системності до встановлення її дуже велика відстань, яку і наше, і зарубіжне мовознавство ще тільки почало долати.

У вітчизняному мовознавстві погляди на системність лексики далеко не однорідні. Частина мовознавців вважає, що про системність лексики можна буде говорити лише тоді, коли буде подана у вигляді системи лексика хоча б однієї мови.

Інші дослідники вважають системність лексики фактом реальним, проте зазначають при цьому, що єдиний критерій для побудови такої системи встановлений бути не може, тому що слово (як одиниця такої системи) багатовимірне і визначається факторами не тільки лінгвістичними, але й екстралінгвістичними (сферою суспільного функціонування, співвіднесенням з предметним рядом та ін.). Звичайно, у цьому випадку називається більша чи менша кількість напрямків систематизування. Ось кілька таких напрямків: 1) слова є членами певних лексико-граматичних і семантичних класів; 2) слова розрізняються за особливостями їх морфемного складу; 3) слова протиставляються за типами словотворення; 4) існує протиставлення повнозначних і службових слів; 5) повнозначні слова співвідносяться як конкретні й абстрактні; 6) існує співвіднесеність мотивованих і немотивованих назв; 7) мікросистеми, в які входять слова, можуть бути закритими і відкритими; 8) слова розрізняються за валентністю у певних мікросистемах: синонімічних, лексико-семантичних, експресивно-стилістичних, термінологічних, топонімічних та інших [1].

Наведені вище думки про системність лексики належать до нестрогих, описових. Звичайно ж це поняття визначається більш точно. Так, Б. В. Горнунг пише: «...лексична система мови» не має нічого спільного з упорядкуванням лексики даної мови за предметними (позамовними) категоріями... Вона не мо-

[1] Порівняйте: «Проте найбільше значення тут мають категорії позамовні: в системі лексики перехрещуються і співіснують різні мікросистеми, а критеріями виділення цих мікросистем бувають як екстралінгвістичні, так і чисто лінгвістичні (типові) підсистеми: термінологічні, тононімічні, тематичні, етимологічні, стилістичні» (А. А. Уфимцева, К вопросу о лексико-семантической системе языка.— «Вопросы языкознания», 1962, № 4, стр. 38).

же бути зведена до системи «семантичних полів» і «лексико-семантичних груп», оскільки останні є лише одним (хоча й досить важливим) із структурних елементів «лексичної системи». «Лексична система», хоча вона і є системою в іншому значенні, ніж система фонем і морфем, має у тій же мірі властивість структурності, але безмежно складнішу, ніж структурність усіх інших компонентів мови в цілому («системи систем»). Системність і в лексиці полягає в ієрархічній підпорядкованості елементів і їх груп» [1].

Привертає увагу в цьому плані думка Р. О. Будагова про можливість встановлення системності лексичного складу на базі так званих ближчих значень слів (ця спроба для нас цікава ще й тим, що вона точно вказує місце терміна в лексичній системі мови). Р. О. Будагов спирається на думку О. О. Потебні, висловлену ним ще в сімдесятих роках минулого століття, про наявність у словах ближчого і дальшого значення: «Найближче, або формальне значення слів... робить можливим те, що мовець і слухач розуміють один одного... Спільне між мовцем і слухачем зумовлено їх належністю до одного і того ж народу. Іншими словами: найближче значення слова народне, проте дальше, у кожного відмінне за якістю й кількістю елементів,— особисте. З особистого розуміння виникає вища об'єктивність думки, наукова, але не інакше, як через посередництво народного розуміння, тобто мови і засобів, створення яких зумовлене існуванням мови» [2].

Р. О. Будагов інтерпретує ближче значення як своєрідний лексичний мінімум значень, який забезпечує взаємне розуміння усіх людей, що розмовляють цією мовою, незалежно від їх спеціальності, професії, поглядів, звички мати справу більше з одним предметом і менше з іншим.

Як зазначає автор, ближчі значення у лексиці — це те саме, що синхронні відношення у граматиці: і ті й інші однаково добре зрозумілі усім мовцям. Синхронні граматичні відношення мовці засвоюють несвідомо; так само легко усім колективом мовців сприймаються й розрізнюються ближчі значення слів. «Тому, коли виникає питання, як треба осмислити систему в лексиці, слід мати на увазі насамперед ту лексику, яка фіксується у тлумачних словниках і будується на ближчих значеннях слова. У протилежному випадку виявиться неможливим знайти специфіку системи в лексиці на відміну від системи в поняттях і уявленнях» [3].

---

[1] Б. В. Горнунг, Тезисы заседания словарной комиссии Отделения литературы и языка АН СССР, М., 1961, стр. 7.

[2] А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, ч. I—II, Харьков, 1888, стр. 8—9.

[3] Р. А. Будагов, Система языка в связи с разграничением его истории и современного состояния.— «Вопросы языкознания», 1958, № 4, стр. 48.

Таким чином, розмежування ближчих і дальших значень слова дає можливість встановити, що́ у слові є власне належного до компетенції мови, а що — до логіки, понятійних категорій різних галузей науки тощо.

Під цим же кутом зору можуть бути розглянуті і терміни; вони тоді визначаються як слова, що мають лише дальші значення (або ближчі і дальші значення — у випадках вживання у ролі терміна слів загальнонародної мови, як правило,— багатозначних).

Таким чином, елементарні одиниці, з яких будується текст,— це насамперед слова з ближчими значеннями, які, реалізуючись у контексті, актуалізуються (виявляють одне з своїх значень) для усіх мовців однотипно, і слова з дальшим значенням (тобто терміни), для яких в одних випадках — коли це однозначні терміни — контекст не відіграє жодної ролі, в інших — певна потреба в контексті існує. Проте в обох випадках дальші — термінологічні — значення не актуалізуються у контексті, а приписуються системою.

У межах лексичної системи виділяються парадигматичні і синтагматичні відношення.

Парадигматичні відношення, зокрема, належать до досить складних: як відомо, парадигматичні відношення в лексичній системі не тільки багатоступінчасті, але й не однолінійні: багато слів, навіть однозначних, є одночасно членами не однієї, а кількох лексико-семантичних парадигм.

Ці два типи відношень проявляються і в стилістичному плані. Слід сказати, що питання про наявність чи відсутність стилістичного забарвлення в слові (як одиниці лексичної системи), про систему стилістичних позначок у лексиці розглядалося в нашій літературі і знайшло кілька неоднозначних розв'язань. Так, на думку І. В. Рахманова, «лексична система становить систему стилістичних шарів, які взаємодіють певним способом один з одним і характеризуються певними відмінностями. Ці відмінності повинні мати формальний характер: вони повинні бути виявлені не в межах окремих лексичних одиниць, а в межах цілої сукупності одиниць у їх протиставленні іншій такій же сукупності одиниць» [1].

Автор пропонує виділяти лексику необмеженого використання (вона нейтральна і вживається в усіх стилях мови) і лексику обмеженого використання (вживану переважно в якомусь одному стилі). Остання поділяється на нейтральну (позбавлену будь-якого забарвлення) і емоційно-експресивну (у ній наявні додаткові стилістичні відтінки). Нейтральна лексика завжди виконує об'єктивно-номінативну функцію, в той час як емоційна — суб'єктивно-номінативну.

[1] И. В. Рахманов, Стилистическая характеристика немецкой лексики.— «Иностранные языки в школе», 1959, № 2, стр. 38.

Такий підхід до вирішення цього питання не новий у мовознавстві; він належить до поширених способів класифікації лексики у стилістичному плані.

Принцип цього виділення стилістичних значень базується на вичленуванні слова з контексту, тобто на відношеннях, у які вступає (або може вступати) слово з іншими словами у тексті. Проте, як слушно зауважив Р. О. Будагов, «систему в лексиці, як і систему в граматиці, не можна будувати ні на підставі однієї категорії відношення, ні на підставі однієї категорії значення. Єдність категорій значення і відношення дуже суттєва як для системи в граматиці, так і для системи в лексиці» [1].

Тому більш плідною здається нам думка, висловлена І. М. Владером. Він пропонує ввести поняття нуля в смислову структуру слова, посилаючись на наявність його на інших рівнях лінгвістичного аналізу. Тоді увесь лексичний склад може бути поділений на а) слова, в смислову структуру яких включається стилістичне значення як один з її елементів і б) слова з нулевим стилістичним значенням [2].

Цим поділом охоплюється категорія значення; синтагматика і парадигматика охоплює категорію відношень; можна вважати, що система задовольняє основні вимоги. Тепер зупинимося детальніше на стилістичних відношеннях у галузі парадигматики і синтагматики.

М. А. Зондель визначає наявність таких стилістичних відношень у галузі парадигматики:

1) суплетивна протиставленість (члени стилістичної опозиції мають чітко розрізнювані і протиставлені стилістичні значення);

2) синонімічна суплетивність (часткова замінюваність нейтральних і забарвлених компонентів);

3) суплетивно-ієрархічні відношення (одні стилістичні значення виступають як більш часткові по відношенню до інших; стилістично нейтральне значення є панівним по відношенню до стилістично забарвленого).

Стилістичні відношення у галузі синтагматики:

1) прояв стилістичного значення слова в синтагмі;

2) відношення стилістичної несумісності [3].

---

[1] Р. А. Будагов, Система языка в связи с разграничением его истории и современного состояния.— «Вопросы языкознания», 1958, № 4, стр. 47.

[2] Див.: И. М. Владер, О применении структурных методов при лексико-стилистической дифференциации словарного состава современного английского языка.— Научные доклады высшей школы. Филологические науки, М., 1962, № 3.

[3] М. А. Зондель, Стиль или стилеобразующие средства языка? Программа и тезисы докладов к VIII научно-методической конференции Северо-Западного зонального объединения кафедр русского языка педагогических институтов, Ленинград, 1966, стр. 86.

Така системність стилістичних значень наявна тільки у слові; елементи граматичної структури не мають у стилістичному плані відношень системності, а набувають стилістичних значень при функціонуванні у мовленні (чим і відрізняються від лексичних засобів).

Отже, найвиразнішим стилеутворюючим компонентом будь-якого стилю є лексичний його склад.

Лексичні елементи, за словами Д. Шмельова, є «умовними сигналами» стилю; цим, мабуть, і пояснюється той факт, що дослідники наукового стилю часто визначають його за таким найпомітнішим «сигналом», як термін.

Проте для наукового стилю важливим і показовим є не тільки сам факт введення великої кількості термінів як специфічних лексичних елементів, але й факт добору й використання слів загальнолітературної мови; частота повторюваності останніх, певна спеціалізація, неоднакова у межах різних частин мови та ін.

Крім того, як і в інших сферах спілкування, у науковому стилі комунікація здійснюється в умовах певних, насамперед етичних, обмежень, які накладаються на мовну діяльність членів суспільства. Ці обмеження неоднакові у різних стилях і типах мовлення, але для наукового тексту вони є досить значними й виразними.

Ці етичні обмеження зумовлюють зв'язок «списку» тем інформації з правилами добору мовних засобів: передача інформації в межах певного кола тем, характерного для окремої сфери спілкування і пов'язаного з конкретним завданням спілкування, здійснюється в умовах специфічного добору і вживання лексичних одиниць.

Крім специфічної мовної етики, яка діє в усіх сферах спілкування членів певного суспільства, прийоми добору загальновживаної лексики в науковому стилі диктуються ще однією умовою, а саме: значно більшою, ніж в інших стилях, «передбачуваністю» лексичних одиниць. Тематика наукового тексту, його комунікативне завдання, коло людей, на яких він розраховується, створюють передумови значно вищої передбачуваності лексичних одиниць (у тому числі й термінів), ніж у інших стилях мови. А це значить, що в науковому тексті абсолютно переважають слова зі своїми основними, «ближчими» парадигматичними значеннями, які не вступають у відношення контрастності зі своїм синтагматичним оточенням. А чим вищий ступінь сподіваності, передбачуваності одиниці в тексті, тим менша вірогідність появи «ефекту контрастності», а отже — і стилістичного ефекту.

Виходячи з цього, можна вже апріорно твердити, що у наукових текстах — 1) відсутні (або майже відсутні) загальновживані слова, що входять до суплетивно протиставлених парадигм (тобто тут відсутні слова, які перебувають у чітко протистав-

лених стилістичних опозиціях, а сло́ва з нулевим стилістичним значенням в цьому ряду не існує); 2) з парадигми, пов'язаної синонімічною суплетивністю, вибираються нейтральні, а не забарвлені компоненти; 3) у парадигмах, побудованих на ієрархічних відношеннях, вибираються опорні одиниці, тобто одиниці з нулевим стилістичним забарвленням. Що стосується синтагматики, то тут також можна твердити, що 1) синтагма служить у науковому тексті для виявлення ближчого значення слова, точніше — для обмеження і увиразнення компонентів значення цього слова, залишених контекстом; 2) поняття стилістичної несумісності має тут такий реальний вияв: усі оказіональні, асоціативні, образні та інші значення є спорадичними: вони дуже обмежені суворими вимогами вторинності їх прояву (усі ці значення можливі тільки на тлі прямих вживань: прояви експресивності, спонтанності при виявленні оцінності небажані).

Тепер перевіримо усе сказане на тексті. Розглянемо текст, у якому терміни майже відсутні: «У світлі викладеного *категорія взаємозв'язку,* як найбільш загальна категорія, виступає *у формі взаємодії предметів і явищ* і в формі *взаємовідношення* їх. Категорія взаємовідношення ширша, ніж категорія взаємодії щодо *сфери* свого *прояву.* Тому правомірнішим можна вважати більш узагальнене *визначення системи,* що його дали Холл і Фейджін, ніж визначення системи *об'єктів,* запропоноване Берталанфі» (3, 83).

Усі підкреслені іменники характеризуються нулевим стилістичним значенням, жоден з них не є членом суплетивної опозиції; жоден з них не належить до синонімічного ряду, у складі якого наявні виразно стилістично забарвлені компоненти; якщо і можна для частини цих іменників побудувати суплетивно-ієрархічні парадигми, де б стилістично забарвлені компоненти були частковими синонімами до незабарвлених (наприклад: *явище — проява, диво, дивина, чудо* — як частковий синонім не до поняття *«явище»,* а до його часткового значення *«незрозуміле явище»),* то у тексті ці слова вжито з їх «опорним» значенням.

Проте стилістичні відношення у галузі синтагматики тут проявляються значно виразніше. У наведеному уривку, як у невеликій часточці величезного цілого, проявляється специфіка наукового стилю у плані використання загальновживаної лексики, яка відрізняє цей стиль від інших значно більше, ніж навіть така його «виразиста» риса, як вживання термінів.

Ми маємо на увазі постійно діючу тенденцію до уточнення значення загальновживаного слова шляхом *відсікання* наявних у нього багатоманітних і багатопланових зв'язків (валентностей), які виникають у слова в процесі його багаторазового вживання у різних контекстах. Контекст у науковому стилі — це

середовище, яке надає однозначності загальновживаному слову, уніфікує його валентність, закріплює за словом у цьому тексті (і в текстах такого ж смислового плану) саме таке його ближче значення.

У наведеному тексті така операція здійснюється над словом «взаємозв'язок»: воно зіставляється з близькими до нього словами «взаємодія» і «взаємовідношення» у плані встановлення обсягу значення, змісту, який у нього вкладається.

Саме тому загальновживане слово в науковому тексті набуває таких рис, які його помітно відрізняють від слів цього типу в інших стилях мови. І коли дослідники вказують на незручність, невідповідність і навіть шкідливість[1] загальновживаних слів у науковому тексті, то вони мають на увазі використання загальновживаного слова у «розмитому», недостатньо строго окресленому значенні, властивому розмовній мові.

У наведеному вище тексті вживається прикметник «широкий». Він тут вказує на цілком конкретну ознаку категорії взаємовідношення стосовно до категорії взаємодії у чітко визначеному плані — у сфері прояву їх. Порівняйте інше вживання цього прикметника у тому ж тексті: «Виникнення нових властивостей у цілого пов'язане насамперед з тим, що виникла зовсім нова річ,— ціле. Цілого до об'єднання частин не існувало. Будь-яка нова річ проявляє зовні й нові властивості. Внаслідок цього безконечність властивостей цілого *«ширша»,* «багатша» від безконечності властивостей суми його частин, бо сумативна система у взаємодії її компонентів не утворює нової речі («об'єкта»)» (3, 82).

Тут це слово вжите у його «невідсіченому» значенні: доказом цього може бути: 1) необхідність вживання синоніма для підсилення потрібного відтінку значення цього слова; 2) характер синонімічного слова: воно тільки вказує напрям асоціацій при вираженні ознак, але не саму ознаку; 3) цілий «шлейф» додаткових відтінків значень і потенціальних асоціативних зв'язків, наявних у слові (що підкреслюється лапками, якими автор начебто відгороджує ці два слова від інших, цілком точних і однозначних слів тексту).

Ця властивість загальновживаних слів у науковому тексті інтуїтивно відчувається дослідниками; спроби пояснення цього явища дали неоднакові результати. Розглянемо їх.

Усі дослідники погоджуються з тим, що ті самі загальновживані слова застосовуються як у художньому, так і в науковому стилі мови, і лише через наявність специфічних настанов, які діють в обох стилях, загальновживані слова набувають у них неоднакового характеру (залежно від того, як вони використо-

---

[1] Див.: Х. Касарес, Введение в современную лексикографию, М., ИЛ, 1958, стр. 247—248.

вуються, в якій «атмосфері» перебувають, у яку стильову систему потрапляють, які принципи покладено в основу цієї системи).

Погоджуються вони також і з тим, що у зв'язку з багатозначністю мовних форм контекст стає вирішальним фактором при встановленні істинного змісту відповідного загальновживаного слова. Здійснення комунікативної функції слова поза контекстом, власне кажучи, неможливе, оскільки однозначність слова реалізується тільки в заданих умовах і набуває свого смислового виявлення лише в конкретній мовній ситуації — в контексті. З лінгвістичної точки зору контекст визначається як «сукупність формально фіксованих умов, за яких однозначно виявляється зміст якоїсь мовної одиниці (лексичної, граматичної та ін.); при цьому під однозначністю слід розуміти появу у заданих умовах тільки одного конкретного змісту мовної форми (наприклад, одного значення слова, одного значення граматичної форми та ін.)» [1].

Проте розходження у поглядах на загальновживану лексику — і досить значні — починаються з того моменту, коли постає потреба класифікувати склад лексики наукового тексту.

Тут існує два основних типи класифікації (усі інші є модифікаціями одного з двох, наведених нижче):

1) У науковому тексті виділяється: загальновживана лексика; «специфічна» лексика (вона має неоднакові назви у різних класифікаційних системах); термінологія.

2) У науковому тексті виділяється: загальновживана лексика і термінологія (у межах термінології: міжгалузева й галузева термінологія) [2].

Такі у найзагальніших рисах ці дві класифікації. Характеризуючи першу категорію — загальновживану лексику — більшість дослідників погоджується з тим, що ці слова «співвідносяться з поняттями речовини, кількості, величини, простору, часу, оцінки явищ, дій і станів і виражаються словами різних частин мови» [3].

Що стосується такої лексичної категорії, як терміни, то вони також виділяються у тексті всіма дослідниками (хоча не завжди однаково інтерпретуються).

---

[1] Г. В. Колшанский, О природе контекста.— «Вопросы языкознания», 1959, № 4, стр. 47.

[2] Цей поділ також недосконалий: міжгалузева термінологія виділяється тут на чисто зовнішній підставі: на підставі наявності певної назви у текстах різних галузей науки. Реально ж таких термінів майже не існує, оскільки у кожній термінологічній системі термін входить у абсолютно відмінну від інших систему термінів (спільними можуть бути лише назви реалій, наявних у близькоспоріднених галузях науки).

[3] Див.: С. Д. Береснев, Что такое научный функциональноречевой стиль? (на материале современного немецкого языка).— «Иностранные языки в школе», 1961, № 6.

Проте найбільше розходжень існує у визначенні «специфічної» лексики у науковому тексті.

Цитований вище автор визначає цю групу як слова загальнонаукового користування, які не входять у жодну з термінологічних систем, а вживаються саме в наукових творах (пов'язаних з різними галузями знання). Закріпленість цього типу лексики за науковим стилем і є однією з основних її ознак.

Але однієї закріпленості — як чисто зовнішньої риси цієї лексичної категорії — для стилістичної характеристики замало. З'являються спроби мотивувати таке виділення. Можна приєднатися до такої характеристики цієї категорії лексики: «Предметно-логічне значення, як правило, одно і чітко визначене, закріплене за словом (загальновживаним) у науковому стилі, накладає свій відбиток на вживання його (частотність саме такого вживання слова робить більшою відстань між цим словом і іншими, з якими воно звичайно сполучається поза науковим стилем)»[1]. Однак дуже важко погодитися з висновком автора: «У зв'язку з такою особливістю вживання лексики в стилі наукової прози, в ньому виробляється відповідна спільна для всіх наукових праць риса — термінологічність. Іноді загальновживані слова стають термінами у зв'язку з особливим характером їх вживання в науковій праці»[2].

Прийнятним тут є лише твердження про те, що частина загальновживаних слів стає термінами: їм приписується чітка і однозначна дефініція. Натомість викликає сумніви реальність такої одиниці, як загальновживане слово з рисами термінологічності. Якщо дефінітивність — одна з ознак терміна, то слово або має дефініцію, або її не має: перехідні явища тут неможливі тому, що приписування дефініції — свідомий акт, здійснюваний мовцями у суспільній практиці (значимість слова, за Соссюром, належить до тих категорій, які можуть поступово вирізьблюватися в слові; термінологічність до цих категорій не належить).

Розглядувана категорія лексики частиною дослідників підводиться під семантичну категорію абстрактності. Термін абстрактна лексика вживається з різним обсягом ознак, які приписуються цьому поняттю у сучасному мовознавстві. Найчастіше під абстрактною лексикою розуміють одиниці з певними однотипними формантами, які відзначаються більш або менш неконкретною семантикою. Означення «абстрактний» звичайно прив'язується до будь-яких слів без чіткого предметного значення (як і до частини слів з переносним і узагальнюючим значенням). Це реально існуюча, хоч і не чітко визначена група лексичних одиниць мови, що й дає підставу для різного —

[1] И. Р. Гальперин, Очерки по стилистике английского языка, М., 1958, стр. 425.

[2] Там же.

у тому числі й стилістичного — інтерпретування їх. Звідси і з'являються такі, наприклад, дуже широкі визначення у словниках та підручниках: «абстрактна лексика — це слова філософського, суспільно-політичного змісту, основна термінологія природничих наук і деякі пов'язані з ними слова загальнокнижного характеру *(матерія, маса, громадянин, освіта)*. Об'єднує їх усі книжна сфера побутування і певна тематична прикріпленість». При такому підході до категорії абстрактної лексики включаються майже всі терміни (за винятком вузькоспеціальних), а тому й межі класифікації лексики наукового тексту значно зміщуються.

Отже, можна сказати, що семантичне поняття «абстрактна лексика» не має прямого й безпосереднього зв'язку із стилістичними категоріями. До стилістичних категорій це поняття, на нашу думку, може бути віднесене лише в тому випадку, коли слово позбавляється конкретної предметної зображальності й набуває рис абстрактності в результаті багаторазового вживання його для оформлення думок певного характеру, а саме: думка, відриваючись від одиничного й випадкового, спрямовується на загальні, родові властивості явищ. А це і є саме те, про що говорилося вище: таке абстрагування є, по суті, в і д с і к а н н я м у слові всього ситуативно-конкретного, предметно-зображального.

Група лексики наукового стилю, яка у нас фігурує під умовною назвою «специфічна лексика», іноді перекривається обсягом поняття «термінологічна лексика» (застерігаємо: не в усіх випадках).

У різних авторів це поняття наповнюється неоднаковим змістом. Дехто вживає поняття «термінологія» і «термінологічна лексика» без диференціації, як дублети; дехто розрізняє їх, але не формулює чітко відмінностей між цими поняттями; у переважній більшості досліджень з питань термінології словосполучення «термінологічна лексика» не вживається зовсім.

І лише незначна кількість дослідників свідомо розмежовує ці поняття. Так, А. Д. Хаютін вважає, що «розрізняються вони, головним чином, не онтологічно, а функціонально, що, з нашої точки зору, має велике значення для так званих «гуманітарних» наук. Таким чином, про «термінологію» можна говорити в тих випадках, коли мова йде про систему лексичних одиниць, вживаних у наукових працях, трактатах, підручниках і т. ін., а про «термінологічну лексику»,— коли ми говоримо про ті самі одиниці, але вживані в працях літературних, тобто в творах художньої літератури, публіцистики і т. ін.» [1].

[1] А. Д. Хаютин, О некоторых единицах терминологической лексики (относящейся к структуре и осуществлению власти в государстве) «Путешествия из Петербурга в Москву» А. Н. Радищева.— Труды Самаркандского государственного университета, вып. 130, Самарканд, 1963, стр. 107.

Як бачимо, дослідник виділяє у категорію «термінологічна лексика» ту частину термінології, яка вже вийшла фактично за межі термінологічної системи певної галузі науки.

Іноді словосполучення «термінологічна лексика» використовується і стосовно до власне термінологічних одиниць. Порівняйте таку дефініцію: «...термінологічна лексика — це словниковий запас, використовуваний у тій чи іншій галузі матеріального виробництва чи науки для позначення специфічних об'єктів»; «...термінологія — це тільки частина термінологічної лексики, нормативна, штучно оброблена, свідомо відібрана й затверджена з метою правильного професійного спілкування або просто загальноприйнята термінологічна лексика»[1].

Такий поділ лексики наукового тексту неприйнятний, на наш погляд, з тих же причин, що й поділ на «загальновживані слова-терміни» і «загальновживані слова з рисами термінологічності»: ніякі плавні переходи від поняття «нетермін» до поняття «термін» через проміжну групу «термінологічної лексики» тут неможливі: термінологізація — це якісний стрибок, а не плавний перехід.

Таким чином, виділення «специфічної лексики» на тлі загальновживаної лексики наукового тексту видається нам неправомірним. Загальновживана лексика в науковому тексті набуває специфічних рис уся, без винятку: усі слова наукового тексту мають одне «ближче» значення, абсолютизоване контекстом і, як правило, предметно-логічне; переносні ж та контекстуальні значення загальновживаних слів тут нетипові (вони можуть виникати спорадично і до того виключно на тлі основного, предметно-логічного значення).

Основними ознаками загальновживаної лексики наукового тексту, на нашу думку, слід вважати такі:

1) постійно діюча тенденція до уточнення значення загальновживаного слова шляхом відсікання у нього другорядних, переносних і контекстуальних значень, асоціативних, експресивних та естетичних зв'язків, наявних у цього слова в інших функціональних стилях;

2) контекст у науковому стилі діє на загальновживане слово лише в одному напрямку — в напрямку реалізації вказаного вище значення слова;

3) кількісний склад загальновживаних слів наукового стилю, порівняно з іншими стилями, значно обмеженіший, не кажучи вже про семантичну обмеженість, а також значно менші словотворчі можливості: відсутність цілого ряду суфіксальних і префіксальних утворень з виразним емоційно-експресивним значенням та ін.;

[1] Н. П. Кузькин, К вопросу о сущности термина.— Вестник Ленинградского университета, 1962, № 20. Серия истории, языка и литературы, вып. 4, стр. 142.

4) як результат сказаного вище, у науковому тексті загальновживана лексика, як правило, складає величину відому; її можна наперед передбачити;

5) загальновживана лексика, постійно вживаючись поряд з термінами у різного типу вільних словосполученнях, залежить значною мірою від цих термінів; тому при зміні термінів певної системи змінюється й частина загальновживаних слів (особливо це стосується тих загальновживаних слів, які відзначаються високою сполучуваністю з цими термінами).

Загальна тенденція добору й використання лексики в науковому стилі добре сформульована акад. В. В. Виноградовим: «Мова науки, будучи знаряддям створення понять, формул, які розкривають закони існування, розвитку, зв'язків, взаємодій і співвідношень різних предметів, явищ світу та ін., тяжіє до мовних засобів, позбавлених індивідуальної експресії, до знаків, які мають ознаки і властивості всезагальної науково-логічної примусовості, системної взаємопов'язаності і абстрактної умовності» [1].

Із сказаного ясно, що як добір, так і використання загальновживаної лексики значною мірою підпорядковується термінам, бо саме у взаємодії з останніми вона й визначає свою специфіку.

Як бачимо, термінологія у науковому тексті несе на собі центр ваги інформації і значною мірою впливає на добір загальновживаної лексики. Саме тому термін як мінімальна одиниця тексту заслуговує на спеціальну увагу.

Ідея усякого наукового тексту полягає у необхідності повідомлення максимальної кількості інформації у мінімальній кількості тексту. Цьому сприяють терміни, кількість яких у науковому тексті у середньому складає, за нашими підрахунками, від 21% до 26% від усіх слів тексту. Специфіка терміна може бути вияснена лише при детальному ознайомленні з терміном як членом лексичної системи мови і терміном як членом системи термінів певної галузі науки.

ТЕРМІН

Розвиток лексики кожної галузі науки проходить від свого зародження до розквіту складний і довгий шлях: тут постійно здійснюється добір одних мовних засобів, відкидання інших, спеціалізація відібраних. Найглибше цей процес спеціалізації мовних засобів для виконання завдань у межах наукового стилю торкається іменників, які називають і

[1] В. В. Виноградов, Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика, М., 1963, стр. 131.

описують об'єкт наукового дослідження; за ними йдуть прикметники, які виражають властивості цих об'єктів; певною мірою виявляються зачепленими й дієслова, які позначають операції над об'єктами спостереження й досліду.

У процесі становлення й розвитку наукового стилю відбувається помітне скорочення його словника, яке супроводжується бурхливим процесом термінологізації понять різних галузей науки. «Між словником науки,— як визначає акад. В. В. Виноградов,— і словником побуту — прямий і тісний зв'язок. Усяка наука починає з результатів, здобутих мисленням і мовою народу, і в подальшому своєму розвитку не відривається від народної мови» [1].

Висловлюючи найрізноманітніші погляди на сутність терміна, усі мовознавці сходяться на тому, що в мові існує дві категорії слів: терміни і нетерміни. Умовно можна виділити дві основні сфери функціонування термінів: сферу внутрішньонаукову і сферу зовнішніх зв'язків науки — підготовки наукових кадрів, популяризації результатів науки та інше.

Термін, незалежно від обсягу сфери його застосування, вважається належним до лексико-семантичної системи мови, якщо його вживають у своїй науковій і практичній діяльності спеціалісти певної галузі знання, а також якщо він широко застосовується у галузевій літературі.

Кожен термін є результатом розумової діяльності людини, зокрема діяльності, спрямованої на узагальнення і абстрагування; проте кожен термін, у свою чергу, є знаряддям наукового мислення і пізнання: конденсуючи в собі результат розумової діяльності в галузі абстрагування і узагальнення, він вчить цим процесам наступні покоління мовців.

Увійшовши до складу лексико-семантичної системи мови і функціонуючи у мовленні, термін зазнає різносторонніх впливів; серед них виділяються впливи мовних і позамовних факторів.

Зміни у значенні термінів здійснюються під впливом таких мовних і позамовних факторів, як прогрес даної галузі науки, глибше проникнення у природу терміна, розвиток словотворчих можливостей, збагачення лексики загальнолітературної мови та інше. Вони проявляються як у вигляді афіксальних змін (вирівнювання за мікросистемою), так і синонімічних змін чи нових замін (з випаданням із системи старого терміна).

Свого часу Отто Єсперсен писав з цього приводу: «Кожна дисципліна, яка не стоїть на місці, а розвивається, повинна час від часу оновлювати або переглядати свою термінологію. Нові терміни потрібні не тільки для нововинайдених речей, як на-

---

[1] В. В. Виноградов, Основные типы лексических значений слова.— «Вопросы языкознания», 1953, № 5, стр. 6.

приклад *радій, іон,* але також і для нових ідей, що виникають внаслідок нових засобів розгляду старих фактів... Звичайно, фіксована термінологія, в якій значення кожного окремого терміна ясне для кожного читача, є великою зручністю, проте коли термінологія є фіксованою лише в тому відношенні, що вживаються одні й ті ж терміни, в той час як їх значення змінюється в залежності від обставин або від вживання у окремих письменників, стає необхідним вирішити, яке значення найкраще надати цим термінам, або ж ввести нові терміни, які не приводять до непорозумінь» [1].

Зміст терміна з розвитком науки не може не зазнавати змін; він уточнюється, збагачується, звужується або розширюється та ін. [2]. Цей процес є цілком закономірним, якщо врахувати, що «людські поняття не нерухомі,— як зазначає В. І. Ленін,— а вічно рухаються», без чого «вони не відображають живого життя» [3].

Ці зміни можуть бути настільки глибокими, що від старого терміна залишається лише форма, «оболонка», яка наповнюється цілком новим змістом.

У межах термінів-назв є різні категорії, які неоднаково підлягають змінам; значною мірою це залежить і від галузі науки, в термінологічній системі якої перебуває цей термін: найменше змін зазнає професійно-технічна термінологія, найбільше — суспільно-політична термінологія [4].

Якщо змінність термінологічного складу діє у термінології як сила відцентрова, то в ній є й інша, доцентрова, сила, яка сприяє утриманню термінологічної системи у стані відносної рівноваги на кожному даному історичному етапі, — це «традиціоналізм» [5], спадкоємність у термінологічних системах.

---

[1] Otto Jespersen, The Philosophy of grammar, L.—N. Y., 1935, p. 341.

[2] Так, наприклад, за час свого існування українська юридична термінологія зазнає значних змін: зникають такі юридичні терміни, як *поклеп, послух, головник, панщина, хлоп* та ін., частина термінів переходить у пасивний запас (*оскаржений*); змінюється значення багатьох термінів (*адвокат, прокурор, юстиція*), з'являються нові терміни (*народний суд, народний засідатель*) та інші.

[3] В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 239.

[4] «Чим менш усталені у відповідній галузі знання певні поняття, якими треба в ній користуватися, чим більше відбувається в ній боротьба за встановлення такого, а не іншого розуміння речей, явищ і т. д., що становлять її предмет, тим голосніше звичайно заявляють про себе вимоги єдності в термінології: там, де ще не досягнуто чіткого взаєморозуміння, різні терміни, що називають те ж саме, становлять серйозну небезпеку, бо можуть викликати підозріння, що за ними ховаються, принаймні до певної міри, також різні елементи смислу» (Л. А. Булаховський, Нариси з загального мовознавства, К., 1953, стор. 21).

[5] Див.: А. В. Исаченко, Некоторые вопросы лингвистической терминологии, в частности славянской.— Известия АН СССР. Отделение литературы и языка, 1961, вып. 1.

Ці риси термінологічної системи виявляються двома способами: 1) частина старих термінів (як правило, загальних родових понять) зберігається протягом досить довгого часу без ніяких змін; 2) частина старих термінів розвивається і вдосконалюється: новий термін виникає в результаті шліфування, мовної обробки, пошуків вдалої заміни старого терміна (тут новаторство тісно пов'язане з традицією). У такому розумінні «традиціоналізм» — це не тільки успадковані знання, але й термінологія, яка їх закріпила.

Система наукових термінів, наявна в українській літературній мові, укладалася (як і інші аналогічні системи термінів) значною мірою стихійно, про що свідчить її склад: тут наявні і загальновживані українські слова, які зазнали переосмислення, і слова, утворені від українських і запозичених морфем, і кальки, і запозичення з класичних і сучасних мов та ін. Більше того, в межах галузевих термінологічних систем співіснують часом дві або кілька паралельних систем (нехай неповних, розірваних), побудованих на різних принципах. А оскільки термінологія, як уже було сказано, має важливе значення для суспільства, то цілком очевидним є той факт, що розвинене суспільство, яке усвідомлює значення термінології, намагається впливати певним чином на процес термінотворення (у першу чергу) і на процес упорядкування термінології різних галузей науки.

Як відомо, соціальний фактор не змінює структури і загального семантичного спрямування словотворчих типів, не порушує основних тенденцій розвитку. Вплив цього фактора проявляється у появі нових слів, в актуалізації чи, навпаки, відході на задній, периферійний план деяких відтінків значень, у зміні стилістичної характеристики і ступеня вживаності слів. Як зазначають дослідники, «значні свідомо здійснювані зміни структури природних мов пов'язані з розвитком різних галузей науки; серед таких змін особливо показовим є створення нових продуктивних рядів словотворчих форм термінологічної і номенклатурної лексики, які поширюються не тільки на нововідкриті предмети і явища, але й на давно відомі суспільству предмети і явища, що мають старі назви... Таким чином, безпосередній свідомий вплив носіїв мов на мовні структури з часом у цілому значно збільшується» [1].

У сучасних розвинених мовах приблизно 90% нових слів складають наукові терміни.

Виникнення неологізмів цього типу звичайно пов'язується з певним переворотом чи зсувом у галузі техніки, науки, суспільних відносин; проте не можна заперечувати й того, що

[1] А. С. Мельничук, О роли мышления в формировании структуры языка.— В зб.: Язык и мышление, М., 1967, стр. 86.

процес утворення неологізмів відбувається безперервно, і відмінності у цьому випадку мають лише кількісний характер.

Неологізми звичайно виникають у мові для вираження нових понять чи розкриття нових сторін уже відомих понять; проте бувають випадки, коли неологізми виникають з потреби чіткішого визначення уже наявних понять, особливо тоді, коли виникають так звані суміжні поняття (сфера, охоплювана певним поняттям, ділиться між кількома поняттями, які дістають назву суміжних).

Частина термінів-неологізмів, що виникли у різних галузях науки й техніки, часто потрапляє у суспільно-політичні тексти, оскільки останні тісно пов'язані з повсякденною трудовою діяльністю і суспільним життям народу; частина цих термінів може закріплюватися у суспільно-політичній термінології (у прямому чи переосмисленому значенні), частина вживається там лише оказіонально.

Думку про те, що «всякий словник наукової термінології є вираженням наукового світогляду» (В. А. Звегінцев), можна було б продовжити, зазначивши, що, крім усього, всякий словник наукової термінології помітним чином впливає на вироблення загального світогляду членів суспільства, у якому з'являються і вживаються відповідні терміни.

Важливе місце, яке займають терміни у процесі пізнання і в активному втручанні людини в навколишню дійсність, а також відчуженість досвіду попередніх поколінь у терміні викликають фетишизацію термінів (мається на увазі доктрина так званої «лінгвістичної філософії».— *А. К.*).

Прихильники цієї доктрини твердять, що всі сучасні філософські суперечки між прихильниками двох протилежних філософських концепцій — між матеріалістами й ідеалістами — є начебто просто результатом розходжень у трактуванні значень цілого ряду слів (насамперед термінів). «Лінгвофілософи» твердять, що «всі філософські проблеми можна усунути з допомогою уважного дослідження вживання відповідних слів» [1].

Погляди ці абсолютно неприйнятні, оскільки ставлять проблему «з ніг на голову»: філософські розходження між матеріалістами й ідеалістами визначаються різними їх поглядами на природу й суспільство, а значить — мають ідеологічний, а не лінгвістичний характер. Звідси: різне розуміння слів — це не передумова, а наслідок, викликаний різними вихідними світоглядними (а не лінгвістичними) позиціями.

Проте незалежно від того, чи ставлення до терміна маніфестується (як у випадку з «лінгвофілософами»), чи просто кодифікується з розрахунку на те, що пізніше буде прийнято post factum (як у випадку з проявами пуризму на засадах буржуаз-

[1] Э. Геллнер, Слова и вещи, М., 1962, стр. 211.

но-націоналістичних),— термінологія є ареною політичної боротьби, ареною, де мовна політика суспільства проявляється особливо виразно; одним з таких «пробних каменів», на якому проявляється мовна політика суспільства, є питання про національне забарвлення терміна.

У перші роки після революції національні літературні мови нашої країни, а особливо термінології цих мов, стали ареною ідеологічної боротьби; це саме явище спостерігається і в українській літературній мові. Так, в українському термінотворенні 20—30-х років були досить помітні тенденції до уникання в термінології всього, що пов'язувалося з російською мовою [1]. У цей же час у російському термінотворенні були спроби нав'язати думку про те, що російська термінологія загалом мало придатна для називання наукових понять, що російські терміни неповноцінні і що не тільки російську термінологію, але й російський алфавіт слід заміняти міжнародним (деякі наукові журнали, наприклад «Успехи химии», пропагували так звані міжнародні латинізовані наукові терміни) [2].

Тільки незнанням багатств і потенціальних можливостей національних мов і неправильним розумінням завдань і шляхів міжнародної стандартизації термінології можна пояснити спроби відмовитися від побудови термінології на національній основі й орієнтуватися виключно на запозичення. З другого боку, оскільки національна термінологічна система складається поступово і протягом тривалого часу, до складу її потрапляють різнорідні чинники, у тому числі й запозичення. Руйнувати цю вже частково створену систему заради її національної уніфікації було б заходом, заздалегідь приреченим на провал.

Процеси уніфікації та загального впорядкування термінологічної системи тієї чи іншої галузі науки на грунті національної мови, писав акад. В. В. Виноградов, «тісно пов'язані з вивченням історичних коренів окремих термінів чи цілих її груп» [3]. Зокрема тут дуже актуальними є питання про співвідношення власномовних і запозичених (зокрема інтернаціональних) компонентів. Питання це не знімається з порядку денного і в наші дні; ось свідчення цього: «Уже давно увійшли в побут і прийняті як терміни в українській літературі слова *процент, епоха,*

---

[1] «На ряді ділянок термінологічної словникової і граматичної роботи деякими особами припускалися тенденції замкненості і обмеженості, тенденції пуризму і націоналізму. Відсутній був зв'язок із мовознавчими кафедрами вузів і мовознавчими установами інших наукових центрів радянських республік» (І. К. Білодід, З історії мовознавчої науки на Україні.— В кн.: Мовознавство на Україні за п'ятдесят років, К., 1967, стор. 29).

[2] Див.: Е. А. Шилов, К реформе русской химической номенклатуры.— Успехи химии, 1933, вып. 6; Э. Х. Фрицман, К вопросу о реформе русской химической номенклатуры.— Успехи химии, 1934, вып. 3.

[3] В. В. Виноградов, Вступительное слово.— В зб.: Вопросы терминологии, М., 1961, стр. 6.

лозунг, експлуататор і т. ін., а зараз знову виступають за те, щоб у друку українською мовою замість слова *процент* писати *відсоток,* замість *епоха — доба,* замість *лозунг — гасло,* замість *експлуататор — визискувач* і т. ін. Безумовно, ці слова існують в українській мові і вживаються в деяких жанрах, але для наукової літератури більш прийнятна їх інтернаціональна форма» [1].

Зараз, коли на Україні йде процес фронтального перегляду наукової термінології у зв'язку з укладанням термінологічних словників провідних галузей науки і техніки, питання про місце національної термінології в різних термінологічних системах знову набирає актуальності і гостроти.

Як свідчить практика укладання тих словників, які вже вийшли друком, укладачі термінологічних словників, перекладачі, редактори галузевих редакцій у своїй роботі прагнуть до того, щоб українська термінологія створювалася за моделями українського словотворення та словоскладання і становила органічну частину української загальнолітературної лексики. Це проявляється насамперед у тому, що при словотворенні використовуються лише засоби української мови і уникаються ті словотворчі засоби, які є нетиповими для української мови і, навпаки, запроваджуються форми термінів, побудованих за моделями української мови, якщо вони й невластиві іншим мовам. Наприклад, для іменників, утворених від дієслів доконаного і недоконаного виду, в українській мові існує дві форми, а в російській мові — одна, порівняйте: теплоотдача — тепловіддача, тепловіддавання; воспроизведение — відтворення, відтворювання; восстановление — відбудова, відбудування, відбудовування; сгущение — згущення, згущання.

Ці питання, постійно перебуваючи в полі зору громадськості, далекої часто від суто мовознавчих проблем, викликають появу рекомендацій, які не завжди відповідають дійсному стану речей (насамперед тут не завжди враховується уся складність і багатоплановість проблеми вдосконалення термінології).

Зокрема часто ігнорується такий аспект проблеми, як місце слова у національній мові: адже національна своєрідність лексико-семантичної системи проявляється також і в тому, що слова, тотожні за звуковим оформленням, займають у різних мовах неоднакове становище, мають неоднакову кількість значень, виконують неоднакові функції. Тим більшою є потреба втручання у ці питання спеціалістів-мовознавців, які б виробили оптимальні рекомендації (насамперед у питаннях співвідношення національного й запозиченого в термінологіях мов народів Радянського Союзу).

---

[1] И. А. Багмут, Выступление.— В зб.: Вопросы терминологии, М., 1961, стр. 109.

Спільні тенденції у розвитку термінології соціалістичних націй Радянського Союзу загалом і тенденція до зближення термінологічних систем російської, української і білоруської мов зокрема — незаперечний факт. Проте справжнє зближення між цими термінологіями відбувається лише тоді, коли воно не йде врозріз із внутрішніми законами розвитку цих мов (таке зближення уже має традицію: звичайно «вирівнюються» однослівні терміни за єдиним зразком, уніфікуються запозичення з інших мов, упорядковуються моделі термінів-словосполучень та ін.).

Як основний принцип створення нових термінів у національних термінологіях висувається принцип мінімальних розходжень у відповідних термінах між літературними мовами народів СРСР. «Цей принцип вимагає, щоб при створенні нових термінів, по-перше, повністю використовувались словниковий фонд конкретної мови і її словотворчі можливості, і, по-друге, в необхідних випадках запозичувались відповідні інтернаціональні і російські терміни, поширеніші й зрозуміліші народові, ніж малозрозумілі, штучно створені терміни» [1].

Цілком очевидно, що досягти бажаних результатів у цій складній і відповідальній справі можна лише шляхом творчого, а не механічного застосування принципу мінімальних розходжень у термінології.

Обгрунтовуючи цей принцип, В. І. Борковський застерігав, що «здійснення вказаного принципу, безумовно, не повинне повести до порушення норм національної мови, до порушення традицій, що історично склались. Для здійснення його не вимагається і не може вимагатися повний збіг (в графіці, орфографії) термінів у всіх мовах народів Радянського Союзу. Тому, як нам здається, принцип мінімальних розходжень особливо важливий при поповненні термінології, коли цього вимагає швидкий розвиток науки і техніки» [2].

Згадуваний на нараді з питань термінології (див. цитовані вище «Рекомендації») принцип максимальних розходжень у термінах між літературними мовами радянських народів веде до пуризму в самому негативному значенні цього слова, до повної ізоляції окремих мов, до відмовлення від притаманних нашим літературним мовам тенденцій інтернаціоналізації термінів і термінологічних систем в окремих галузях науки і техніки. Тому цей принцип неприйнятний для нас.

Таким чином, у процесі становлення національних термінологічних систем, у процесі інтернаціоналізації цих систем фак-

---

[1] В. В. Виноградов, Вступительное слово.— В зб.: Вопросы терминологии, М., 1961, стр. 10; див. також: Рекомендации Всесоюзного совещания по разработке терминологии в литературных языках народов СССР.— В зб.: Вопросы терминологии, М., 1961, стр. 227.

[2] В. И. Борковский, Итоговое выступление на заключительном заседании пленума.— В зб.: Вопросы терминологии, М., 1961, стр. 222.

тор свідомого втручання відіграє дуже важливу роль. Проте практика свідчить, що й елемент стихійного у цьому процесі теж досить відчутний. Так, наприклад, навіть абсолютно невдалий термін, якщо він уже увійшов у обіг, дуже важко буває вилучити і замінити вдалим терміном [1].

Поряд із загальноприйнятою термінологією як термінологією офіційною існує ще кілька паралельних утворень, які поповнюють собою ряди синонімів до офіційних термінів і цим розхитують норму. Це насамперед індивідуальні терміни. Вони звичайно виникають як назви нових понять, а також як назви понять, що вже були терміновані, але на думку автора, невдало. Такий авторський термін звичайно в тексті береться в лапки (при перекладах ці терміни кваліфікуються як безеквівалентні). Частина індивідуальних термінів поповнює склад термінів певної галузі науки (їх творці й частково перекладачі стають термінотворцями), інші так і залишаються у межах індивідуального вжитку. Крім того, кожна наукова школа висуває також свої поняття і терміни, пов'язані з її методологічними позиціями, широко застосовуючи при цьому терміни, уже наявні у науковому обігу (іноді позначаючи старими термінами нові поняття). Індивідуальні терміни (як створені автором або школою, так і запозичені з певними змінами з інших — як правило, близьких або споріднених — систем) не сприяють уніфікації й стандартизації термінології, а часом і розхитують норму і тому є явищем небажаним у термінології.

Крім того, у мові людей, які користуються певною термінологічною системою в повсякденній мовній практиці (на виробництві та ін.), з'являються, поряд з офіційними, повними (часто громіздкими) термінами, також скорочені, спрощені, неофіційні. Навіть Комітет у справах упорядкування термінології визнав таке співіснування цілком прийнятним. Це викликало категоричний осуд з боку деяких спеціалістів, проте були й більш прихильні (хоч і обережні) оцінки [2].

---

[1] Ось один з таких прикладів: російський термін «емкость» має в українській мові офіційний, засвідчений у словниках, відповідник «ємкість» і застарілий паралельний «ємність». «Ігноруючи «Словник»,— як зазначає рецензент,— видавництва в мільйонах примірників підручників дають термін *ємність,* хоч поряд з цим в ряді випадків застосовується і *ємкість.* При перегляді «Словника» постане питання: чи варто надалі зберігати відповідник *ємкість,* коли з легкої руки перекладачів менш вдалий термін *ємність* набув повсюдного поширення. Ламати традицію, що увійшла в шкільне життя, буде важко» (Л. І. Довгань, Про технічну термінологію в «Російсько-українському словнику» 1948 р.— «Лексикографічний бюлетень», вип. III, К., 1953, стор. 66).

[2] «Принцип, згідно з яким нарівні з основним терміном допускається паралель для позначення одного і того ж технічного поняття, суперечить спрямуванню всієї роботи по нормалізації. Визнавати, що синоніми зайві, шкідливі і в той же час свідомо впроваджувати їх у термінологію,— це значить порушувати основну вимогу точності» (Б. С. Бондаренко, К во-

Значного впливу зазнає термінологія з боку професіоналізмів. Поява і функціонування професіоналізмів пов'язані з виробничою діяльністю людей, об'єднаних однією професією чи родом занять; вони створюються як назви вже відомих понять (процесів і предметів праці) з метою зручного користування ними у процесі виробництва й залишаються у цій сфері, дуже рідко виходячи за її межі.

Професіоналізми — це дублети наукових і технічних термінів, які, на відміну від останніх, не становлять замкненої системи: вони розрізнені, не пов'язані між собою (ні способом утворення, ні системністю позначуваних ними понять). Серед них майже відсутні абстрактні назви: це переважно образні назви, утворені від загальновживаних слів (дуже часто у них наявний іронічний відтінок значення; образність їх аж надто виразна).

Смислова структура професіоналізмів непрозора, вона затемнена образністю: ознаки, покладені в основу називання, можуть бути випадковими, несуттєвими, довільними.

Іноді характеризуюча ознака вибирається правильно, проте лексичний матеріал, з якого будується професіоналізм, відображає цю ознаку надто вільно: в ній наявна надмірна емоційність, неясна аналогія та інше.

Ця семантична спеціалізація загальновживаного слова має в своїй основі звужене значення цього слова. У той же час, як зазначав Є. Д. Поливанов, ці слова виступають не тільки як еквіваленти до слова літературної мови, але й як показники того, що учасники діалога належать до певного вузького колективу мовців (тобто слова ці мають певний соціальний «доважок» значення). Тому, на думку Є. Д. Поливанова, у них багатший зміст, ніж у їх літературних відповідників.

Якщо розглядати усну розмовну професійну мову певного колективу як єдине ціле, то вона виявиться дуже неоднорідною. Цілком очевидно, що мова виробництва не може бути зведена до одних технічних термінів. Технічні терміни в ній — лише офіційний, «парадний» бік виробничої лексики; вони часом вступають у певні суперечності з тим розмовним просторіччям, яке побутує у живому спілкуванні на виробництві; існує там ще й частина застарілої лексики (з точки зору сучасної науки). Таким чином, у цьому типі усного мовлення можна послідовно виділити: 1) офіційні, повні, стандартні терміни; 2) напівофіційні терміни (кальки запозичених термінів, літературно-розмовні варіанти термінів, додаткові, нестандартні терміни-назви);

просу о терминологической лексике.— Ученые записки Московского городского педагогического ин-та, т. 51, 1956, вып. 5, стр. 186).

3) неофіційні терміни (розмовно-фамільярні, жартівливі, просторічні). Лише незначна частина таких професіоналізмів має можливість проникати в термінологічні системи; основна маса професіоналізмів так і залишається побутовими словами особливого типу — словами з вузькою сферою вживання [1].

Досі ми говорили про місце терміна в суспільній мовній практиці. Звернемося тепер до суті терміна як одиниці мови.

Термінологія звичайно визначається як особлива галузь лексики, пов'язана з певним видом трудової діяльності людини. Слово *термінологія* вживається з двома значеннями: 1) на позначення частини словникового складу мови, яка охоплює спеціальну лексику, застосовувану в сфері професійної діяльності людей; 2) на позначення спеціальної лексики, належної до однієї галузі знання (науки, техніки).

Такого визначення поняття *«термін»*, яке було б загальновизнаним, всеохоплюючим і вичерпним, у мовознавстві ще не вироблено; про це свідчать хоча б найрізноманітніші характеристики термінів, які ми зустрічаємо на сторінках спеціальних досліджень, підручників і словників [2].

У мовознавчій літературі наявна вже досить велика кількість спроб визначити термін, зокрема встановити відношення терміна, слова і поняття [3]. Характеризуючи ці визначення, В. К. Нікіфоров справедливо писав: «Розглядаючи термін, його суть, функцію та інше, деякі дослідники обгрунтовують свої теоретичні побудови без врахування складної взаємодії елементів і систем, а лише на деяких контрастних особливостях терміна, вказуючи на факт відмінності терміна й слова. Виявлені

---

[1] Д. С. Лихачев, Арготические слова профессиональной речи.— В кн.: Развитие грамматики и лексики современного русского языка, М., 1964, стр. 358.

[2] Ось кілька прикладів: у «Толковом словаре» за редакцією Д. Н. Ушакова термін визначається дуже коротко: «Слово, яке є назвою строго визначеного поняття» (т. IV, Л., 1940, стор. 689); у словнику С. І. Ожегова це визначення трохи уточнюється: «Слово, яке є назвою певного поняття якоїсь спеціальної галузі науки, техніки» (М., 1950, стор. 735). Не тільки у наведених визначеннях, але й у цілому ряді інших говориться, що термін належить до певної спеціальної сфери лексики, проте чим саме він відрізняється від загальновживаних слів — не вказується.

[3] Е. М. Галкина-Федорук, Слово и понятие, М., 1956, стр. 5; Д. С. Лотте, Изменение значений слова как средство образования научно-технических терминов.— «Известия АН СССР» (ОТН), 1941, № 6, стр. 74; Р. Г. Пиотровский, О некоторых стилистических категориях.— «Вопросы языкознания», 1954, № 1, стр. 34; Л. А. Булаховский, Введение в языкознание, М., 1958, стр. 23; Р. А. Будагов, Введение в науку о языке, М., 1958, стр. 23; М. И. Литвинов, Ремесленно-промысловая терминология в словаре В. Даля. Диссертация, М., 1955, стр. 16; Е. Мотина, Научная терминология в произведениях Н. А. Добролюбова. Диссертация, М., 1954, стр. 98 та багато інших.

відмінності, внаслідок зрозумілого бажання гіпертрофувати їх, уявляються прихильниками цього методу не тільки основними при виділенні структурного елемента — терміна, але й найголовнішими, такими, що характеризують усю систему — термінологію» [1]. Ряд цих, гіпертрофованих у різних аспектах, визначень починається принциповим відмовленням визначити самé поняття «термін» (тут прикладом може бути хоча б такий фрагмент виступу Б. Унбегауна на з'їзді славістів: «Професійна лексика є одним з джерел збагачення російської мови. Але коли професіоналізм перетворюється в термін,— це можна, по-моєму, сказати тільки у тому випадку, якщо ми будемо знати, що таке термін. Я цього не знаю») [2].

У ряді праць зарубіжних лінгвістів висловлюється думка про те, що терміни мають особливі несловесні властивості — вони «чисті наукові символи», «абсолютні знаки»; вони «дорівнюють математичним формулам», не мають нічого спільного з тим, що звичайно позначають слова та ін. [3]. Тут зустрічаються такі визначення: «термін — це «мертвий образ... terminus technicus», який застосовується до «чисто інтелектуального факту» [4]; «термін — це слово, яке має абсолютне значення» [5]; як результат такого глибокого розмежування слова і терміна з'являються вимоги виключити з числа термінів слова загальновживаної мови, якщо вони не мають особливого, специфічного навантаження в мові наукової чи технічної літератури [6] та ін.

Можна погодитися з думкою Ш. Баллі, який, порівнюючи спеціальну термінологію та художню мову, вказував, що обидві вони «породжені такими аспектами психічної діяльності, які не можуть повністю виявитися в загальній мові: спеціальна термінологія відзначається прагненням до об'єктивності, що її загальна мова не в змозі задовольнити, а художнє мовлення є породженням естетичних потреб розуму, несумісних із заяложеністю та обмеженістю засобів загальної мови» [7]. Слушність цієї думки визнає й акад. В. В. Виноградов. Наші вітчизняні мовознавці, визначаючи термін за дуже неоднаковими «наборами» його ознак, все ж ніколи не проводять між словом і терміном

---

[1] В. К. Никифоров, О системности термина.— «Вопросы языкознания», 1966, № 1, стр. 155.

[2] IV Международный съезд славистов. Материалы и дискуссии, М., 1958, т. 2, стр. 106—107.

[3] E. J. Gilbert, Langage de la science, Paris, 1945, p. 151; H. H. Eggelbrecht, Studien zur musikalischen Terminologie, Wiesbaden, 1955, s. 822; J. B. Greenough and G. L. Kittredge, English Words and their ways in English Speech, London, 1902, p. 525.

[4] Л. Ольшки, История научной литературы на новых языках, т. I, М., 1933—1934, стр. 41.

[5] F. Brunot, La Penseé et la Langue, Paris, p. 76.

[6] W. E. Flood, The Problem of Vocabulare in the Popularisation of Science, Edinburgh—London, 1957.

[7] Ш. Балли, Французская стилистика, М., 1961, стр. 271—272.

такої глибокої межі, за якою термін, власне, переставав би бути словом, а ставав би символом, «етикеткою», «розрізнювачем» наукового поняття.

Найпоширенішим у вітчизняному мовознавстві є таке визначення терміна, яке кваліфікує його як слово, тим чи іншим способом пов'язане з поняттям (як категорією логічною). Цей зв'язок у різних дослідників трактується по-різному: 1) терміни визначаються як слова у функції назви поняття [1]; 2) терміни визначаються як слова з дефінітивною функцією [2]; 3) як слова, що виражають поняття [3].

Розглянемо найголовніші з них. Визначення терміна як назви базується на функціональній точці зору: у процесі функціонування звичайні слова можуть мати номінативну функцію, але можуть її й не мати, тоді як наукові терміни мають її обов'язково (кожен термін є назвою певного поняття, властивого тій чи іншій галузі науки). Ось одно з таких визначень: «Термін — це слово або словосполучення зі спеціальною семантичною обмеженістю, яке виражає назву певного науково-технічного чи суспільно-адміністративного поняття, має абсолютну експресивну й відносну стилістичну нейтральність (в залежності від вживання) і вузьку сферу вживання» [4].

Проводячи межу між словом і терміном, Г. О. Винокур зазначав: «Цілком очевидно, що в цій функції назви дуже часто виступають і слова зовсім побутового значення... Побутовий термін є назвою речі, між тим науково-технічний термін є обов'язково назвою поняття» [5]. Проте, з одного боку, серед термінів є й такі, які не називають поняття, а служать назвою предметів, конкретних речей (Г. О. Винокур називає їх «номенклатурою»); з другого боку, слова-назви у своєму значенні теж

[1] Г. О. Винокур, О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. Сборник статей по языковедению, 1939, стр. 56; Е. М. Галкина-Федорук, Современный русский язык. Лексика, М., 1954, стр. 197; Е. Н. Толкина, Русская ремесленно-промысловая терминология первой половины XIX в. и ее отражение в лексикографии того времени (словарь В. Бурнашева). Автореферат, Л., 1954; Е. Ф. Ковалева, Роль сложных причастных прилагательных в образовании терминологии русского языка.— Ученые записки Кишиневского государственного университета. Вопросы общего и романского языкознания, т. 71, 1964, стр. 54.

[2] С. А. Аскольдов, Концепт и слово.— Русская речь. Новая серия, вып. II, Л., 1928, стр. 40; В. В. Виноградов, Русский язык, М., 1947, стр. 13.

[3] А. А. Реформатский, Что такое термин и терминология, М., 1959; Термин как член лексической системы языка.— Проблемы структурной лингвистики, М., 1967; див. також праці С. А. Бурдіна, Н. А. Баскакова, О. Добровольського-Доліво, О. Г. Аксьонової, В. І. Ульянова, Р. Н. Інфантьєвої, Н. Н. Левінського, Є. І. Амосенкової, А. А. Санкіна, Н. С. Родзевич та ін.

[4] Е. Ф. Ковалева, Роль сложных причастных прилагательных в образовании терминологии русского языка.— Ученые записки Кишиневского государственного университета. Вопросы общего и романского языкознания, т. 71, 1964, стр. 54.

[5] Г. О. Винокур, Цитована праця, стор. 6.

відображають певні поняття (отже, одночасно вживаються у мові і як назви понять, і як назви конкретних побутових предметів; приклад Г. О. Винокура: *горобець — птах, горобець сидів).*

Таким чином, прихильники цього способу визначення терміна вважають номінативну функцію основною і єдиною функцією терміна, до того ж такою його функцією, яка розвиває у терміні тенденцію до абстрактності, символічності; звідси з'являється вираз «абсолютний термін» [1], який ставить термін в особливе, порівняно з іншими словами, становище в мові. Крайні погляди у цьому напрямку висловлює Є. Н. Толікіна [2], яка вважає, що термін позбавлений ознак звичайного слова в повідомленні (експресії, модальності та ін.) і наближається до знака, зміст якого «бідніший за значення слова». Це не нова точка зору в мовознавстві (такі крайні погляди на термін згадувалися вище). Те, що термін має риси, спільні із знаками інших систем, є фактом очевидним (це, за словами В. А. Звегінцева, «здатність функціонувати незалежно від особливостей конкретної системи мови, нічого при цьому не втрачаючи щодо свого внутрішнього змісту») [3].

Проте номінативність як одна з функціональних ознак терміна не може пояснити відмінності терміна від слова у плані їх номінативної здатності (що саме виділяється в предметі, який дістає назву; як дається назва; що кладеться в основу вибору назви та ін.).

Тому увага мовознавців спрямовується на іншу функціональну ознаку терміна — дефінітивність. «Кожна галузь науки встановлює визначення термінів, у яких вказує на зміст їх. Визначення можуть і повинні мати усі терміни. Якщо термін не має визначення (або не може бути визначений), він не може бути терміном» [4]. Висловлюється думка (С. М. Бурдін), що семантичні межі терміна зумовлені дефініцією, його зміст розкривається у процесі руху форм визначення наукового поняття [5]. Звідси з'являється й таке визначення терміна: «Термін — це слово, яке має спеціальне, суворо окреслене значення у тій чи іншій галузі знання. У цьому смислі припустимо вважати, що термін — об'єкт визначення, звичайне слово, як правило,— ні» [6].

Визначення терміна, за цією концепцією, спирається виключно на поняття, ним позначуване, а тому всі ті зв'язки, які пев-

---

[1] В. А. Звегинцев, Проблема знаковости языка, М., 1956, стр. 29.

[2] Е. Н. Толикина, О системном соотношении терминологического сочетания и фразеологической единицы.— Проблемы фразеологии, М.— Л., 1964.

[3] В. А. Звегинцев, Проблема знаковости языка, М., 1956, стр. 33.

[4] Г. Ф. Коновалова, Из истории русской литературоведческой терминологии.— «Русский язык в школе», 1956, № 3, стр. 28.

[5] С. М. Бурдин, О терминологической лексике.— Научные доклады высшей школы. Филологические науки, М., 1958, № 4, стр. 57.

[6] Там же.

ний звуковий комплекс мав у загальнолітературній мові, тут втрачаються: якщо, приміром, слова загальнонародної мови *світло, сила, широта* мають антоніми *темрява, слабкість, вузькість,* то *світло, сила* як терміни фізики, *широта* як географічний термін не мають антонімів у загальноприйнятому значенні.

На дефінітивну ознаку як на найважливішу рису терміна вказує й акад. В. В. Виноградов. Якщо слово стає, на його думку, «засобом логічного визначення, тоді воно — науковий термін» [1].

Особливо важливим тут є той момент, що термін не називає поняття, як це робить звичайне слово; поняття тут начебто приписується термінові, і в той час як звичайні слова тлумачаться, термін визначається. Звідси випливає такий висновок: лексичне значення слова і лексичне значення терміна — це поняття неоднопланові; лексичне значення терміна — це і є визначення поняття, та дефініція, яка йому приписується в певній термінологічній системі. Як би термін не позначався: чи переосмисленим загальновживаним словом, чи словосполученням — ми не можемо нічого сказати про його значення, доки не довідаємося про його визначення (ні зв'язки слова-терміна з іншими словами в мові, ні асоціації, які це слово у нас викликає, не дадуть нам відомостей про значення цього терміна у переважній — якщо не абсолютній — більшості випадків).

Поняття є продукт розумової діяльності. Ми можемо передати його іншим людям лише через дефініцію. Що ж до слова, то воно поняття не передає. Слово містить в собі поняття лише для того, хто шляхом витрати розумової праці це поняття для себе утворив, або для того, хто засвоїв уже сформульовану дефініцію. Для всіх останніх слово містить в собі поняття лише в потенції.

На сучасному етапі розвитку різних галузей науки терміни виступають не тільки компонентами термінологічної системи певної галузі, але й — що особливо важливо — елементами певних теорій, концепцій і напрямків у науці. Щоб зрозуміти, яке поняття «прикладається» до певного терміна, треба знати всю теорію, а також місце, яке займає цей термін у рамках теорії. Справедливою тому є думка О. В. Ісаченка про те, що значення терміна в сучасній науці — це його місце в теорії [2].

Звичайне слово серед інших таких же слів має близькозначні й протилежні за їх лексичним значенням одиниці (синоніми, антоніми); у термінів це явище має принципово відмінні характеристики: немає термінів-синонімів (термінів-близькозначн-

---

[1] В. В. Виноградов, Русский язык, М.— Л., 1947, стр. 12—13. Ще раніше цю точку зору висловив С. А. Аскольдов (Концепт и слово.— Русская речь, вып. II, Л., 1928, стр. 40).

[2] А. В. Исаченко, Термин-описание или термин-название?— В зб.: Славянска лингвистична терминология, София, 1962, стр. 24.

них слів), а є терміни — дублети (найчастіше запозичений і власномовний термін); немає термінів-антонімів, а є полярні поняття у системі понять даної галузі науки, а звідси й полярні терміни серед одиниць певного ряду.

Звичайне слово (його лексичне значення) формується й змінюється в процесі історичного розвитку мови; ці зміни у його значенні значною мірою залежать від контексту, в якому воно фігурує, від того, з якими словами протягом певного історичного періоду воно зближується (чи віддаляється від них). Термін же змінює свій зміст лише тоді, коли в тій галузі науки, яку він обслуговує, відбувається певне перегрупування понять.

Якби основні поняття кожної галузі науки не були визначені тим чи іншим способом, то не можна було б говорити про існування цих галузей науки. Уточнення і перегляд визначень понять і самого реєстру понять необхідні для кожної галузі науки, якщо вона розвивається й активно функціонує.

Для терміна не існує проблем лексичної сполучуваності, експресії й модальності; йому притаманна якість, що її Г. О. Винокур визначив як «інтелектуальну чистоту». У процесі вживання слова в мові на його лексичне значення нашаровується цілий ряд додаткових елементів; контекст, увесь час змінюючись, впливає й на лексичне значення звичайного слова; термін же, «прив'язаний» до певного поняття, не залежить від контексту, а лише від поняття і місця, що його це поняття займає серед інших у системі.

Звідси можна зробити висновок, що «значення терміна» — це поняття, якісно відмінне від поняття «значення слова», і характеризується воно принципово відмінними категоріями: «Значення терміна повністю визначається одним з двох параметрів: змістом значення або обсягом значення. Під змістом значення ми розуміємо,— пише Е. Ф. Скороходько,— необхідну і достатню сукупність ознак термінованого класу предметів, тим чи іншим способом відображену в терміні, а під обсягом значення — сам термінований клас, тобто певна множина предметів, кожному з яких у межах системи мови може бути поставлений у відповідність даний термін» [1].

Дефінітивна функція терміна може проявлятися у його семантиці: існують терміни, які у своєму значенні містять визначення певних понять, це так звані терміни-визначення; існують також терміни, які не вказують своїм значенням на дефініцію поняття,— це терміни-назви (у свою чергу, терміни-назви можуть бути як мотивованими, так і немотивованими; це, як вказує К. А. Левковська, два різних аспекти одного явища).

---

[1] Э. Ф. Скороходько, Понятие эквивалента в переводе технической литературы.— Сборник научных трудов Киевского инженерно-строительного института, вып. 19, 1962, стр. 199.

Таким чином, поняття може виражатися через розгорнуте мовне вираження — через визначення і через термін. Надзвичайно цікаве у цьому плані зауваження С. Д. Кацнельсона про таку властивість термінів («формальних понять») як здатність бути вираженими через «внутрішній переклад», тобто через визначення «для себе». Автор пише: «Формальне поняття може бути виражене двояким шляхом: з допомогою одного слова і через «внутрішній переклад». Змістове поняття не може бути виражене таким способом. Якщо під «вираженнями» розуміти відтворення змісту, то слово у цьому випадку не виражає поняття, а називає його. Слова так само відносяться до змістових понять, як бібліотечна картотека — до змісту зареєстрованих у ній книг. Єдиний спосіб виразити таке поняття — це розгорнути його в словесний текст. Таке розгортання не є більше «внутрішнім перекладом», який переслідує навчальні й внутрішньо-лінгвістичні завдання. Воно відображає тепер глибинні процеси в «механізмі» мислення» [1].

Безсумнівно, що термін тісно пов'язаний з науковою дефініцією, яка йому приписується.

Проте однієї цієї ознаки терміна замало для його визначення. До того ж за цією ознакою не всі терміни можуть бути відмежовані від нетермінів: ускладнення виникають особливо часто у тих випадках, коли термін-назва — загальновживане слово (характер визначень цих термінів, ступінь їх точності залежить від багатьох екстралінгвістичних причин: від загального рівня розвитку науки, від місця терміна в системі, від наявності чи відсутності суміжних понять та ін.).

Дослідники, які в основу визначення терміна кладуть його співвіднесеність з поняттям, орієнтуються на той факт, що звичайні слова можуть виражати найсуттєвіші ознаки предмета, але можуть їх і не виражати, тоді як терміни завжди відображають тільки найхарактерніші ознаки предмета, тобто виражають поняття про предмет. «Термін — це інструмент мислення, знаряддя аналізу. Залежно від термінологічно закріплених понять, якими оперує дослідник, перебуває напрям і методика дослідження, а отже, і його результати» [2].

Серед визначень терміна, в основу яких покладено їх співвіднесеність з поняттям, є частина таких, для яких ця співвіднесеність є основною і єдиною рисою терміна (тільки вона відрізняє термін від слова), порівняйте: «Вживання слова т е р м і н виправдано лише у тому випадку, якщо під ним розуміють-

---

[1] С. Д. К а ц н е л ь с о н, Содержание слова, значение и обозначение, М.— Л., 1965, стр. 24.

[2] У. Р. Ф о х т, «Отражение», «изображение», «выражение» как термины литературоведения.— Известия АН СССР. Отделение литературы и языка, т. 22, вып. 3. М., 1963, стр. 228.

ся цілком свідомо і чітко певне поняття»[1]; «Термін — це слово в особливій функції, вираження спеціального поняття, назва спеціального предмета — елемента професійної діяльності»[2]. І найкатегоричніше: «Слова або словосполучення, які позначають певні поняття, застосовувані в науці, техніці і мистецтві, звуться термінами»[3].

Співвіднесеність термінів і понять сама по собі безсумнівна; важливо тільки, яку роль при цьому відіграє термін по відношенню до поняття.

Частина дослідників твердить, що термін тут має сигнифікативну функцію: термін відповідно позначає спеціальне поняття (цю думку поділяють В. А. Звегінцев, Н. Н. Левинський, А. Г. Аксьонов, Р. Н. Інфантьєва, Н. А. Баскаков та ін.).

Якщо вважати, що для терміна дефініцію дає система, і абстрагуватися від того часткового факту, що частина термінів є дефінітивними, «виражальними»,— то тоді й справді термін по відношенню до поняття є одиницею сигнифікативною: термін позначає поняття, даючи йому назву.

Існує й інша точка зору, за якою основною функцією терміна є функція ідентифікації, другорядною — дистинктивна функція.

Цю точку зору підтримує чеський лінгвіст К. Гаузенблас. Він вважає, що по відношенню до позначуваного явища термін перебуває у функції ідентифікації, а по відношенню до інших термінів певної термінологічної системи він перебуває у дистинктивній (розрізнювальній) функції[4]. Проте ці функції не є властивістю виключно термінів; вони властиві й усім іншим словам нашої мови, бо називати предмет думки — це значить одночасно ідентифікувати цей предмет і визначати його місце серед інших предметів[5].

Є. М. Галкіна-Федорук (а за нею Н. І. Святненко та ін.) визначає термін як слово, що називає спеціальний (специфічний) об'єкт, тобто об'єкт, характерний для певної галузі науки, техніки, виробництва та ін. Цим стверджується, що ніякими власне мовними ознаками термін не відрізняється від слова загаль-

---

[1] Ю. С. Сорокин, Просторечие как термин стилистики.— «Доклады и сообщения филологического института», Изд-во ЛГУ, вып. 1, 1949, стр. 124.

[2] Ф. П. Сороколетов, О месте производственной терминологии в толковом словаре русского языка.— Лексикографический сборник, вып. I, М., 1957, стр. 122.

[3] С. М. Мусаев, Об упорядочении и унификации киргизской математической терминологии, Фрунзе, 1965, стр. 5.

[4] К. Hausenblas, K specifickým rysům odborné terminologie.— «Problemy marxistické jazykovědy», Praha, 1962, s. 248—258.

[5] «Слово «*ложка*» так само ідентифікує явище, як і термін «*протоплазма*», і розрізняється це слово серед інших не менш чітко, ніж наукова назва» (Л. А. Капанадзе, О понятии «термин» и «терминология».— В зб.: Развитие лексики современного русского языка, М., 1965, стр. 77).

нолітературної мови; різниця між ними позамовна (різниця у об'єкті, який вони називають). Цієї ж думки дотримується і Н. П. Кузькін, порівняйте: «Ні у формі, ні у змісті не можна знайти суттєвої різниці між словом загальновживаної, неспецифічної лексики і словом лексики термінологічної. Реальна, об'єктивна різниця між двома цими типами слів — це, по суті, різниця позамовна. Якщо слово загальновживаної, неспецифічної лексики співвідноситься з загальновідомим об'єктом, то слово термінологічної лексики співвідноситься з об'єктом специфічним, відомим лише обмеженому колу осіб — спеціалістів. Ніякої іншої різниці між цими двома типами слів не існує». І далі: «Термінологічна лексика — це словниковий запас, використовуваний у тій чи іншій галузі матеріального виробництва чи науки для позначення специфічних об'єктів» [1]. Тут можна погодитися лише з тим, що критерієм визначення терміна може бути насамперед його функціональна роль.

Цілком очевидно, що «гіпертрофуючи» одну якусь ознаку терміна, визначити таке складне й багатопланове поняття, як термін, не тільки важко, а й просто неможливо. Тому спостерігається ряд спроб, визначаючи термін, називати досить значну кількість його ознак.

Наводимо нижче найхарактерніші типи визначень термінів за кількома ознаками. Н. А. Баскаков: «Термін — стійке й однозначне за своїм значенням і співвіднесене з іншими термінами всередині даної галузі термінології слово або словосполучення, яке точно відповідає позначуваному поняттю й характеризується уніфікованим вживанням його в даній галузі термінології» [2].

Н. Я. Сердобинцев: «Термін — це слово або словосполучення певного стилю мови, яке виражає строго встановлене поняття або точно позначає предмети спеціальної галузі знання і вживається в будь-якому контексті завжди в одному і тому ж значенні» [3].

І. Р. Гальперін: «Терміни» — це слова, якими позначають поняття, що виникають у зв'язку з розвитком науки, техніки і мистецтва. Терміни в основному позбавлені емоційного значення, хоча і можуть в окремих випадках набувати в тексті емоційного забарвлення. Крім того, терміни характеризуються моно-

---

[1] Н. П. Кузькин, К вопросу о сущности термина.— Вестник Ленинградского университета. Серия истории языка и литературы, вып. 4, 1962, стр. 145.

[2] Н. А. Баскаков, Современное состояние терминологии в языках народов СССР.— В зб.: Вопросы терминологии, М., 1961, стр. 57.

[3] Н. Я. Сердобинцев, О терминах и «Кратком терминологическом словаре школьника».— Ученые записки Ленинградского государственного педагогического ин-та, т. 257, 1965, стр. 214.

семічністю. По своїй природі вони чинять більший опір процесові обростання додатковими значеннями» [1].

У. Р. Фохт: «Будь-який науковий термін повинен відповідати чотирьом основним вимогам: бути адекватним поняттю, бути однозначним, не мати синонімів і бути координованим з рештою термінів тієї ж системи (чи хоча б підсистеми)» [2]. Р. Ф. Коновалова: термін — це «слово або словосполучення, яке виражає поняття в якій-небудь спеціальній галузі науки, техніки, мистецтва, яке характеризується точністю і єдністю значення, емоційною нейтральністю, яке є членом певної системи назв і вживається в обмеженій сфері людської діяльності» [3] та ін.

Перераховані вище визначення є типовими для усіх інших, неназваних тут, спроб визначити термін: вони типові насамперед у тому відношенні, що в основу всіх визначень покладене тут співвіднесення терміна і поняття, що переважна більшість дослідників до числа важливих ознак терміна відносить його однозначність, відсутність емоційності (або її наявність), належність терміна до системи, його формальну уніфікованість та інше.

Із усього сказаного можна зробити такий попередній висновок: визначення терміна за однією якоюсь його ознакою, нехай навіть найсуттєвішою, не дає задовільних наслідків, бо не може пояснити всіх ознак і функцій терміна; таке визначення — хоча б як робоче, часткове — мусить містити у своєму складі певну кількість, певну систему цих рис. Ці основні риси терміна, які відрізняють його від слова, звичайно описово формулюються так: а) точна співвіднесеність терміна з позначуваним поняттям, в той час як звичайне слово є ширшим за обсягом позначуваних ним понять; б) тенденція до однозначності терміна всередині даної галузі термінології на відміну від нетерміна завжди полісемічного; в) співвіднесеність термінів між собою всередині макросистеми чи мікросистеми певної галузі термінології; г) співвіднесеність між собою граматичних форм словотворення і словозміни як похідних, пов'язаних з єдиним значенням цього терміна; д) уніфіковане вживання його в певній галузі термінології, спільній для однієї, декількох мов чи в міжнародному масштабі [4].

Проте в спеціальній літературі, оскільки там наявні праці як теоретичного, так і практичного спрямування, до того ж,

---

[1] И. Р. Гальперин, Очерки по стилистике английского языка, М., 1958, стр. 58.

[2] У. Р. Фохт, «Отражение», «изображение», «выражение» как термины литературоведения.— Известия АН СССР. Отделение литературы и языка, т. 22, вып. 3, 1963, стр. 228.

[3] Р. Ф. Коновалова, Из истории русской литературоведческой терминологии.— «Русский язык в школе», 1956, № 3, стр. 29.

[4] Див. про це: Н. А. Баскаков, Современное состояние терминологии в языках народов СССР.— В зб.: Вопросы терминологии, М., 1961, стр. 57.

праці представників різних шкіл і напрямків, висловлюються дуже неоднакові погляди на ознаки терміна (самі ці ознаки іменуються «рисами», «ознаками», «вимогами», «принципами» та ін.). Те, що у лінгвіста-теоретика кваліфікується, як ознаки терміна (як мовної реальності), у термінолога-практика кваліфікується як вимога до терміна — об'єкта свідомої цілеспрямованої обробки й удосконалення.

Виходячи з різних завдань, які ставляться перед термінологією у науці та в техніці, при викладанні, навчанні й на виробництві, у різних галузях науки й різних виробничих колективах, теоретики і практики дуже неоднаково формують систему цих вимог [1].

Різняться також погляди на джерела, з яких повинні братися ресурси для утворення нових термінів (відмінності тут не поверхові, а кардинальні).

Так, наприклад, американський фізик Д. Роллер пропонує дотримуватися таких принципів при створенні нових термінів: 1. Брати слово з загальнонародної, а не з науково-технічної мови; 2. Запозичати слово з живої іноземної мови (ці дві рекомендації не викликають застережень); 3. Використовувати ім'я того, хто відкрив чи винайшов щось (ця рекомендація багатьма спеціалістами відкидається, оскільки терміни, утворені цим способом, громіздкі й несистемні); 4. Створювати термін більш чи менш довільно (більшість спеціалістів висловлюється за системність терміна не тільки понятійну, але й словотворчу); 5. Утворювати терміни з частин, узятих з класичної мови (це не викликає заперечень).

Новостворені терміни, на його думку, повинні відповідати таким вимогам:

1. Один термін повинен мати тільки одне значення;
2. Одне поняття повинно мати тільки одну назву;
3. Близькі поняття повинні мати схожі назви;
4. Поняття, не тісно пов'язані, повинні мати назви, які чітко відрізняються своєю зовнішньою формою і звучанням;
5. Термін повинен більшою чи меншою мірою пояснювати себе;
6. Назва повинна бути простою й милозвучною;
7. Бажано, щоб назва мала ту саму форму в усіх основних мовах світу;
8. Якщо існуючий термін дещо неточний, але вже твердо встановився, то все ж його слід вводити до реєстру словників, але у супроводі коментарів [2].

---

[1] М. Г. Бергер, Лингвистические требования к термину.—«Русский язык в школе», 1965, № 3, стр. 68.

[2] D. Roller, An approach to the study of physical Terminology, «American Journal of physics», 1946, № 14, p. 178—186.

Ці вимоги Д. Роллера майже не розходяться з тими, які неодноразово висловлювалися нашими дослідниками.

Серед названих виділяються вимоги до семантики терміна і вимоги до його структури.

Однією з найважливіших вимог до семантики терміна є вимога точності. Термін повинен бути точно співвіднесений з визначуваним поняттям. Слова і словосполучення, які виражають наукові й технічні поняття, повинні характеризувати найсуттєвіші ознаки своїх об'єктів. Ці ознаки повинні бути вибрані за принципом необхідності й достатності для виділення конкретного поняття з ряду близьких. Ступінь точності співвіднесення терміна з поняттям підконтрольний логіці. Саме тому С. М. Бурдін визначає термін як слово або словосполучення, яке виражає якесь одне наукове поняття і в силу цього має точні семантичні межі, окреслені природою даного поняття [1].

Неточний термін, як правило, частково перекривається іншим, суміжним терміном, а це викликає розпливчастість меж, двоплановість або двозначність, побічні асоціації та ін.

Вимога точності терміна безпосередньо пов'язана з вимогою повноти термінологічної системи. Термінологічна система будь-якої галузі науки чи техніки відповідає своєму призначенню тільки в тому випадку, якщо в ній кожне поняття терміноване (іншими словами, кожна клітинка матриці повинна бути заповнена окремим терміном, порожніх клітинок не повинно бути так само, як і клітинок, заповнених кількома термінами): «Усе, про що нам часто доводиться думати з науковою метою, повинно бути позначене особливою назвою» [2].

Задовольняючи вимоги точності й повноти, термін не повинен містити надлишкової інформації. Найчастіше надлишкова інформація з'являється у термінах-словосполученнях, де одночасно виражається поняття роду й виду об'єкта, наприклад терміни «процес асиміляції», «процес дисиміляції», «процес дисоціації» містять надлишкову інформацію, оскільки вже самі видові поняття асиміляція, дисиміляція, дисоціація містять поняття про процес (родове поняття «процес» є надлишковим).

Надлишкову інформацію містять також плеонастичні терміни (найчастіше це терміни-словосполучення, які складаються з іншомовного й власномовного слова: в них власномовне слово повторює значення іншомовного, наприклад: *перетворювальний трансформатор*).

Серед вимог структурних найважливішою (і найчастіше згадуваною) є вимога лаконічності терміна.

---

[1] С. М. Бурдин, О терминологической лексике.— Научные доклады высшей школы. Филологические науки, М., 1958, № 4, стр. 58.

[2] Д. С. Миль, Система логики, М., 1914, стр. 630.

Термін повинен бути коротким: короткий термін полегшує оперування поняттям у процесі наукової, виробничої й навчальної роботи; короткий термін не викликає появи дублетів (застосування громіздких термінів на практиці призводить до їх скорочення, до створення нового терміна — дублета, часто багатозначного і неточного).

Лаконічності терміна перешкоджають не тільки плеоназм і надлишкова інформація, але й вживання великих описових словосполучень у тих випадках, коли поняття може бути виражене одним словом чи двохелементним словосполученням [1].

Часом громіздкі багатослівні терміни є результатом дії певних тенденцій, пов'язаних з пуризмом (тенденцій використання в термінології виключно власномовних слів). До чого ведуть ці тенденції, можна побачити на такому прикладі: однослівні терміни, побудовані з інтернаціональних морфем, типу *маностат, термостат, аквастат, пневмостат* та ін., при заміні їх українськими відповідниками виглядали б так: *маностат — «прилад для підтримування тиску на бажаному рівні»* та інше.

Проте слід сказати, що ця вимога не абсолютна: у тих випадках, коли об'єкт належить до складної класифікаційної системи, необхідним буває відображення в терміні не однієї, а багатьох ознак, які виділяють саме цей об'єкт серед близьких, споріднених і суміжних, що перебувають в одному з ним класифікаційному ряду. Наприклад:

крутість хвилі, *крутість фронту*
крутість імпульсу *крутість фронту* хвилі
крутість кривої (48, 179); *крутість фронту* імпульсу;

крутість характеристики
динамічна *крутість характеристики*
крутість характеристики лампи
крутість динамічної *характеристики.*

Як бачимо, родове поняття *«крутість»* у цій системі є «родоначальником» трьох підсистем: одна з них твориться шляхом додавання до родової назви видових: *крутість хвилі, крутість імпульсу* та ін. Друга підсистема твориться не на базі родової назви «крутість», а на базі двослівного родо-видового терміна «крутість фронту» (а також «крутість характеристики»). Підсистеми творяться за рахунок розширення цих термінів ще однією ознакою.

До структури терміна висувається ще цілий ряд вимог, а саме:

1) «Формальна структура термінів повинна відображати

[1] У деяких термінологічних системах відсутні терміни (у точному значенні цього слова) для позначення цілого ряду понять. Поняття ці позначаються з допомогою описових виразів чи зворотів.

зв'язки між поняттями. Це дозволить у ряді випадків добувати з тексту відомості про ті класи предметів, які ніде не названі» [1].

2) «Повинна бути передбачена можливість формальних перетворень термінів з метою одержання нових термінів для вираження понять, що з'являються» [2].

3) «Термін повинен бути і лексично, і морфологічно строго систематичний, здатний до утворення похідних, і максимально парадигматичний в плані нормальної й типової парадигми» [3].

4) Термін повинен відповідати словотворчим і синтаксичним законам мови (випадки відхилень від цих норм пояснюються значним впливом розмовної мови, зокрема мови професійно однорідних колективів).

Ця багатоманітність і багатоаспектність вимог до термінів пояснюється тим, що термін виступає у подвійній ролі: він відображує специфіку певної галузі науки чи виробництва, а як елемент мови він підпорядковується загальномовним нормам словотвору, словозміни і слововживання.

Як влучно зауважив В. В. Іванов, «креолізована мова наукових текстів утворилась завдяки пересіченню знакової системи (конкретної) науки і знакової системи звичайної мови» [4].

Обидві ці системи, в які входить термін, взаємно пов'язані, причому «їх співвіднесення перебуває в компетенції логіки, яка визначає відповідність засобів і форм визначення суті того, що виражається» [5].

Таким чином, серед усіх ознак терміна, важливих і другорядних, які тут називалися, можна виділити такі три найважливіші, за якими, на нашу думку, і може бути точно визначено поняття «термін».

1. Співвідношення терміна і поняття як підстава для створення правильної дефініції терміна і для визначення його місця в системі термінів певної галузі науки.

2. Семантична характеристика терміна як специфічної лексичної одиниці (однозначність, відсутність емоційно-експресивного та стилістичного забарвлення).

3. Структурна характеристика терміна як специфічної лексичної одиниці української літературної мови.

---

[1] Э. Ф. Скороходько, Опыт построения лексики информационного языка на основе ступенчатого кодирования значений терминов, М., 1961, стр. 1.

[2] Там же.

[3] В. А. Ицкович, О словаре новой лингвистической терминологии.— Лингвистическая терминология и прикладная топономастика, М,. 1964, стр. 47.

[4] В. В. Иванов, Лингвистические вопросы стихотворного перевода. Машинный перевод.— Труды Института точной механики и вычислительной техники АН СССР, вып. 2. М., 1961.

[5] Э. А. Натансон, Требования, предъявляемые к научным и техническим терминам.— Научно-техническая информация, 1966, № 6, стр. 24.

Співвідношення лінгвістичного й екстралінгвістичного в терміні

Термін і поняття.

Мова як суспільне явище виникає, функціонує й розвивається у зв'язку з потребою суспільства мати необхідні йому засоби спілкування. І тому мова потребує таких форм, які б забезпечували її загальноприступність і стійкість на час життя народу, що створив цю мову. Таким засобом, такою формою є абстрагування й узагальнення, що дозволяє, з одного боку, багато разів використовувати той самий звуковий комплекс для називання предметів і явищ одного типу, а з другого — здійснювати з допомогою цього самого звукового комплексу формування нової назви для предметів чи явищ іншого типу на підставі спільності однієї чи кількох ознак [1].

Як відомо, абстракції мають здатність матеріалізуватися порізному, проте всі інші, крім мовної, матеріалізації знаходять дуже вузьку, спеціальну сферу застосування, у той час як матеріалізація абстракцій у формі мови має універсальний характер.

Здатність слова узагальнювати, як зазначає Р. О. Будагов, є результатом єдності логічного й історичного в ньому: «Логічне тло мови визначає органічну властивість майже кожного слова узагальнювати ті чи інші ознаки предмета чи явища, названого з допомогою цього слова. Історичний же розвиток мови показує, як ці ознаки предмета чи явища узагальнюються в слові. Якщо сама здатність до узагальнення визначається логічною природою слова, то конкретна реалізація відзначеної особливості слова в певній мові у кожну епоху її існування детермінується історично» [2].

Глибокий внутрішній зв'язок логічного й історичного дуже точно визначив Ф. Енгельс, проводячи паралель між ходом історії й ходом думки: «...по суті цей (логічний) спосіб був не чим іншим, як тим же історичним способом, тільки звільненим від його історичної форми і від випадковостей, які його порушують. З чого починається історія, з того ж повинен починатися й хід думок, а його подальший рух буде становити собою не що інше, як відображення історичного процесу в абстрактній і теоретично послідовній формі...» [3].

Логіка протікання розумових процесів складається з таких моментів, як 1) аналіз властивостей предметів, 2) виділення найсуттєвішої властивості, ознаки, тобто абстрагування від

[1] Т. А. Дегтерева, Краткий обзор лингвистических учений (в XIX—XX веках в Европе).— В зб.: Проблемы изучения языка, М., 1957, стр. 19.

[2] Р. А. Будагов, К критике релятивистических теорий слова.— В зб.: Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике, М., 1961, стр. 22.

[3] К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные произведения, т. 1, стр. 332.

другорядних, несуттєвих властивостей, 3) узагальнення виділених суттєвих властивостей (тобто формування понять). Більшість слів будь-якої мови,— як терміни, так і загальновживані слова,— відображають ті чи інші предмети або явища дійсності саме через відповідні поняття, які ними передаються. Для того, щоб поняття могли існувати й розвиватися, вони повинні мати опору в мові, повинні бути нерозривно пов'язані з їх конкретними зовнішніми проявами у вигляді одиниць мови. Крім того, поняття існують не ізольовано, а входять у систему понять (а ті мовні одиниці, з якими вони нерозривно пов'язані, входять у систему мовних одиниць).

Таким чином, поняття набувають тристоронньої зумовленості: 1) вони базуються на пізнанні дійсності, представляючи загальне, добуте з безкінечної багатоманітності об'єктивної дійсності; 2) оскільки вони не існують і не можуть існувати без опори на конкретні часткові явища певної мовної форми, вони пов'язані з системою звукових та інших відмінностей, наявних у мові; 3) вони модифікуються не тільки даною системою мовних відмінностей, але також і тим, що входять у систему понять. Подальше пізнання дійсності, спрямоване на більш адекватне її відображення, змінює як окремі поняття, так і їх загальну систему [1].

Поминаючи першу залежність (пізнання дійсності), яка не має прямого відношення до поставленого питання, ми об'єктом нашої уваги обираємо дві останніх залежності.

«Перехід від здогаду до поняття,— за словами Л. Ольшкі,— характеризується тільки терміном. При цьому завжди виявляється, що створення нового спеціального виразу відповідає формуванню нового поняття» [2]. До слова ми маємо лише неясне передчуття, пошуки способу висловлення, і лише у слові наша думка знаходить повне своє вираження. Тільки «вилившись» у слово, здогади й передчуття переростають у поняття, які відіграють у науковому пізнанні таку важливу роль.

Поняття як категорія мислення визначається насамперед тим, що слово, позначаючи поняття й виступаючи його матеріальним представником, у той же час не включає в себе поняття. «Поняття є формою узагальненого відображення об'єктивно існуючих речей і явищ, ідеальним фактором, який міститься у голові людини» [3]. З другого боку, «використання мовних знаків неможливе, якщо предмет позначення не представлений у свідо-

---

[1] Див.: О. С. Ахманова, В. В. Виноградов, В. В. Иванов, О некоторых вопросах и задачах описательной, исторической и сравнительно-исторической лексикологии.— «Вопросы языкознания», 1956, № 3.

[2] Л. Ольшки, История научной литературы на новых языках, т. II, М.— Л., 1934, стр. 49.

[3] В. И. Мальцев, Значение и понятие.— Проблема значения в лингвистике и логике, М., 1963, стр. 7.

мості суб'єкта його узагальненим ідеальним образом, тобто поняттям» [1].

На початку кожного акту процесу мислення людина вже озброєна попереднім досвідом пізнання, виробленим понятійним апаратом, за допомогою якого вона намагається збагнути нові закономірності й властивості об'єктивної реальності. Таким чином, поняття виступають не тільки як результат пізнання людиною об'єктивної реальності, але й як засіб, апарат мислення, на підставі якого відбувається опанування мисленням нових об'єктів, їх властивостей і закономірностей. Більше того, без цього апарата людське мислення взагалі не може функціонувати, без категорій не можна зв'язати між собою навіть двох фактів [2].

У сучасній буржуазній філософії, психології й лінгвістиці посилено культивуються ідеалістичні погляди на роль слова в утворенні поняття, а саме: стверджується те, що логічні форми думки є похідними від граматичних форм мови. За цими поглядами (їх пропагують Р. Карнап, В. Урбан, А. Айєр та ін.) слова створюють поняття, а з понять конструюються об'єкти. Так, наприклад, А. Айєр твердить, що ми самі конструюємо «матеріальні» речі з відчуттів через посередництво умовної системи мовних знаків. Таким чином, на думку цього автора, філософське питання про відношення свідомості до матерії треба замінити лінгвістичним питанням про відношення мовних символів до відчуттів як до змісту досвіду, оскільки оточуючий нас світ є начебто не світом матеріальних фактів, а продуктом словесних позначень [3]. Близька для цих поглядів і концепція прагматистів, які твердять, що «ми не знаходимо пойменованої речі окремо від акту найменування» [4]. Цілком очевидно, що такий підхід до питання про відношення слова, поняття і предмета спрямований проти матеріалістичної теорії пізнання, проти вчення про відображення об'єктивного світу в людському мисленні і в мові. «Неправильно,— пише Л. О. Резников,— що поняття передує слову, що воно існує до слова й знаходить у слові тільки зовнішню форму для свого вираження. Але так само неправильне твердження, що слово передує поняттю, що воно створює поняття» [5].

На шляху переходу від уявлення до поняття зміст поняття підготовляється, формується під впливом цілого ряду матеріальних, соціальних, інтелектуальних причин (тобто причин по-

---

[1] Л. А. Абрамян, Гносеологические проблемы теории знаков, Ереван, 1965, стр. 146.

[2] Див.: П. В. Копнин, Логические основы науки, К., 1968, стр. 40.

[3] Див.: Л. О. Резников, Понятие и слово, Л., изд. ЛГУ. 1958, стр. 7.

[4] John Dewey and Arthur F. Bentley, Knowing and the Knowu, Boston, 1949, p. 135.

[5] Там же, стор. 8.

замовних), проте сам перехід уявлення в поняття повністю здійснюється і завершується лише тоді, коли сформований в мисленні зміст поняття закріплюється, викристалізовується і оформляється словесно. Лише виливаючись у чуттєву форму слова, зміст поняття набуває необхідної ясності.

Таким чином формується твердження, що слово сприяє народженню поняття і завершує процес його утворення.

Поняття — це одна з форм абстрактного мислення. Загальновідомим є факт, що чим абстрактніший зміст думки, тим менше в ній наочно-чуттєвих образів, тим чіткіше вона оформлена. Перевага наочно-чуттєвих образів в акті пізнання сучасної людини спостерігається в емоційному мовленні, характерному переважно для живого процесу спілкування: чим емоційніший процес мислення, тим він образніший, наочніший. У мові можна знайти цілі системи назв, упорядкованих не за зразками логічної системи понять, а стосовно до внутрішніх закономірностей чуттєвого пізнання людини [1].

Понятійне мислення як одна з форм абстрактного мислення є результатом однієї специфічної властивості мови, яка полягає в тому, що будь-яке словесне позначення предмета не відтворює і не в стані повністю відтворити всі ознаки певного предмета. Та чи інша виділена й зафіксована в мові загальна ознака предмета представляє цей предмет у цілому, а тому й мовне позначення стає загальним позначенням предмета (як і взагалі усіх предметів такого типу). А це значить, що мова, з одного боку, має передумовою певний ступінь розвитку здатності абстрагування деяких загальних ознак і, з другого боку, вона виступає як засіб і знаряддя подальшого розвитку цієї здатності.

Ця перевага логічного начала в слові особливо відчутна при аналізі слова як засобу художнього зображення: «Слово є засіб чисто логічного, тобто наукового висловлення. Поезія, як словесне мистецтво, повинна користуватися словом, тобто засобом, який завжди залишається до певної міри спорідненим з висловленням понятійним. Лише оскільки слова впливають на нас чуттєво, поезія є мистецтвом. Художній обрис поетичного твору складається з слухового впливу слів і потім зі всіх чуттєвих уявлень, які викликаються словом» [2].

Поняття, закріплені у значеннях більшості слів нашої мови, якісно неоднорідні. Так, насамперед впадає в око значна роз-

[1] «Аналіз назв напрямів простору і назв кольорів приводить до висновку, що в мові вони упорядковуються не за зразками логічної системи понять, а стосовно до внутрішніх закономірностей чуттєвого пізнання людини, яка перебуває не в споглядальному, а в активному відношенні до світу» (Ф. Н. Шемякин, Язык и чувственное познание.— Язык и мышление, М., 1967, стр. 55).

[2] О. Вальцель, Сущность поэтического произведения.— В зб.: Проблемы литературной формы, Л., 1928, стр. 3.

біжність між поняттями науковими і поняттями побутовими, повсякденними. Побутові поняття відрізняються від наукових понять деякою нечіткістю: їх межі слабо окреслені, а класифікаційні ознаки, покладені в їх основу, недосить точні, а іноді й просто неправильні. Проте в принципі вони однорідні з абстрактними поняттями науки і відрізняються від них тільки ступенем наближення до дійсності. Ця ідея, згідно з якою елементарні поняття побуту й абстрактні поняття науки сходяться в своїх основах, підтримується видатними представниками вітчизняної і зарубіжної науки [1].

Побутові поняття й уявлення не становлять особливої системи, незалежної від усієї системи мовних знаків. Лише наукові поняття, які дорівнюють термінологічним значенням, майже незалежні від семантичної структури мови. Тому вони можуть утворювати відносно самостійні системи понять-термінів різних наук.

Коли говорять, що природна мова не може й не повинна конкурувати з мовами наукових теорій у точності передачі змісту того чи іншого явища в людському житті чи в природі, то мають на увазі те, що в природній мові наявна певна «нешкідлива умовність багатьох значень слів і зворотів, необхідна й неуникна, як засіб стислості й сумарності в умовах побутового, а не наукового спілкування» [2].

Кожна наукова теорія може бути визначена як мова понять даної предметної галузі. Для кожної галузі науки мова понять наукової теорії базується на логіці й логічних відношеннях, незалежних від цієї предметної галузі, з одного боку, а з другого — на емпіричному запасі даної галузі науки, який залежить від рівня знань, досягнутого в цій науці, і від обмежень, які накладаються на значення понять і на їх зв'язки специфікою саме цієї галузі науки.

Утворення поняття здійснюється завжди через слово; проте визначальним тут є са́ме значення поняття, а не слово, що його позначає, а факт фіксування проведеного мисленням процесу узагальнення спостережень над дійсністю у слові має значення лише необхідної передумови й умови подальшого руху думки.

Найсильніше цю особливість терміна відчувають учені: Д. І. Менделєєв цілком слушно зазначав, що в науці не слід звертати головної уваги на слова, терміни самі по собі, «тому

[1] Див. про це: фізик Н. Бор, Атомная физика и человеческое познание, М., 1961, стр. 95; математик А. І. Wittenberg, Vom Denken in Begriffen Mathematik als Experiment des reinen Denkens, Basel — Stuttgart, 1957, S. 254, 326, 1957; психолог С. Л. Рубінштейн, Бытие и сознание. М., 1957, стр. 70—71; філософ С. Д. Кацнельсон, Содержание слова, значение и обозначение, М.—Л., 1965, стр. 15 та ін.

[2] П. А. Денисов, Проблема значения слова в связи с моделированием языка.— Проблема значения в лингвистике и логике, М., 1963, стр. 41.

що словам надається тоді начебто значення мети, а між тим слова самі по собі є тільки засобом для вираження понять, що склалися» [1].

Ця особливість відношення між терміном і поняттям проявляється з усією очевидністю в тому, що поняття, яке сформувалося, може ще й не мати власного словесного оформлення і позначатися через цілий ряд слів — словосполучення чи речення (проте у процесах мислення й спілкування користуватися так вираженим поняттям важко й незручно; тому в мові постійно існує потреба у термінуванні поняття, у фіксуванні його в суворо визначеному й належному саме цьому поняттю слові або словосполученні).

Звідси можна зробити такий висновок: основне значення має формування змісту поняття як сукупності розкритих мисленням загальних суттєвих ознак; закріплення ж цього змісту через спеціальні терміни, хоча й важливе саме по собі, проте має похідне значення.

Термін, як результат закріплення певного поняття в слові, стає одиницею мови; на нього поширюються усі закони цієї мови.

Роль терміна як одиниці мови якраз і полягає в тому, що він дозволяє зіставити мовну одиницю — слово — і те чи інше поняття, той чи інший клас предметів. Таке зіставлення можливе завдяки предметному значенню терміна. Найпростіший тип зв'язків поняття і значення слова виявляється у термінах: лексичне значення слова тут цілком вичерпується логіко-категоріальним елементом змісту слова — його поняттям; вольові та емоційні моменти в терміні зведені до мінімуму й практичного значення у мовному спілкуванні не мають.

Слово має ту особливу властивість, що може вбирати в себе (в ролі значення) все багатство наших знань про предмет. Навіть найскладніше й найглибше поняття закріплюється так само — у слові або словосполученні — і стає його значенням. Характерним тут є приклад, який наводить Л. О. Рєзников: «Адже і вчені для обміну думками з спеціальних наукових питань користуються національною мовою, її словами, хоча багато з того, про що вони говорять, часто залишається незрозумілим для незнаючих людей, причому залишається незрозумілим не тільки через уживання спеціальних термінів, але і внаслідок того, що відомі іншим слова включають у себе в цьому випадку глибший, багатший і точніший зміст» [2]. Таким чином, відмінність між поняттям і значенням у цьому плані — це два різних аспекти того самого питання: один аспект зв'язаний з роллю мислення як форми пізнання, другий — з роллю мови як засобу

[1] Д. И. Менделеев, Основы химии, т. 1, М., 1947, стр. 455.
[2] Л. О. Резников, Понятие и слово, Л., изд-во ЛГУ, 1958, стр. 82.

спілкування, а це дві сторони людської діяльності, нерозривно зв'язані між собою.

Значення слів перебувають між собою у відношеннях, які регулюються законами семантики й граматики, завданнями спілкування; відношення понять визначаються законами логічного мислення, завданнями пізнання.

Поняття також розвивається й змінюється, але не в процесі його мовного вираження й різноманітного вживання, а в процесі розвитку людського пізнання [1].

Причини цих змін визначаються так: рамки старих понять можуть бути вузькими для нового змісту, до якого приводить рух мислення. Старі поняття можуть стати тормозом для оволодіння новими властивостями й закономірностями.

Якщо значення терміна не відповідає предметові (ознаки цього предмета можуть бути визначені неточно або неправильно), тоді термін може бути відкинутий мовою зовсім (проте він може бути й збережений після відповідного уточнення і наповнення його новим змістом).

Поняття змінюються не тільки тому, що змінюється щось в навколишній дійсності, але також і тому, що самі поняття існують не ізольовано: вони входять до системи понять певної галузі науки. Пізнання дійсності, спрямоване на більш точне, адекватне її відображення, змінює як окремі поняття, так і їх загальну систему (або мікросистему в межах системи понять певної галузі науки).

Тому можна сказати, що усвідомлення зв'язку даного поняття з іншими поняттями, що входять до складу системи понять певної галузі науки, не тільки допомагає зрозуміти суть реальних зв'язків явищ об'єктивної дійсності, але може привести й до якісних змін у самому понятті: «Усяке нове знання,— писав Н. Бор,— з'являється нам в оболонці старих понять, пристосованій для пояснення попереднього досвіду, і всяка така оболонка може виявитися надто вузькою для того, щоб включити в себе новий досвід» [2].

Положення про непредикативність людського знання базується саме на цій здатності поняття до постійних змін; у ході цих змін змінюються не тільки окремі компоненти, з яких складаються людські знання, а й самі його основи [3]. Межі поняття

[1] «Лінгвістичне значення термінів не має природної для звичайних слів потенції розвитку. В термінах розвивається не значення слова, а поняття, яке означається словом» (В. А. Звегинцев, Семасиология, М., 1957, стр. 151—152).

[2] Н. Бор, Атомная физика и человеческое познание, М., 1961, стр. 95.

[3] «Про непредикативність людського знання досить переконливо говорить Ф. Гонсет. Непредикативним можна назвати таке знання, в ході вдосконалення якого перебудовуються і змінюються його основи. Таким, за Гонсетом, є людське знання в цілому, і в цьому він бачить діалектику знання» (М. В. Попович, О философском анализе языка науки, К., 1966, стр. 177—178).

визначаються тим стійким зв'язком, який існує у свідомості людини між історично сформованим і засвоєним у процесі спілкування образом дійсності і словесним його вираженням.

Розвиток науки, поглиблення знань про предмет допомагає виявити зв'язок між такими поняттями, котрі раніше могли здаватися ізольованими, не пов'язаними між собою. Але взаємне проникнення понять не може зменшувати їх самостійність, нівелювати їх.

У свою чергу, термін не тільки пасивно реєструє поняття, але певним чином впливає на це поняття, уточнюючи його, відділяючи від суміжних понять. Нові поняття бувають результатами складних перетворень давніше існуючих наукових понять, вони відходять від останніх, часом вступають з ними в дуже складні зв'язки. Назви старих понять — терміни — у цьому випадку далеко не відповідають новому змісту поняття: «Наші частинки й фотони у такій же мірі штучні... Найкращим варіантом зараз буде просто сказати, що ми займаємося побудовою логічно послідовної математичної схеми (математичні спостереження), приклеюючи при цьому деякі фізичні ярлики (з адресами відповідних фізичних спостережень), і практичний фізик повинен звернутися до суду власного досвіду при витлумаченні написів на цих ярликах» [1]. Цитуючи це висловлення, М. В. Попович зауважує: «Ми завжди можемо зрозуміти, що говориться у квантовій механіці, про можливі результати експериментів», але значно важче зрозуміти, «в якому значенні електрон одночасно «начебто» перебуває у кількох станах» [2].

Як твердять філософи, наукова теорія реально існує як осмислена в людських головах сукупність текстів. При цьому уточнюється, що вона існує не тільки в головах індивідів, які її осмислюють, але й у практичній діяльності по її застосуванню. Ці дві сфери обслуговуються різними типами термінів. Перша сфера характеризується все зростаючою складністю своїх понять і термінів: «Нові теорії, незалежно від їх математичної форми, побудовані на основі таких фізичних понять, які не можуть бути пояснені з допомогою відомих раніше понять, і навіть не можуть бути пояснені адекватно словами взагалі» [3].

Пояснюючи це положення, М. В. Попович пише: «Безумовно, математичні символи можна замінити словами (наприклад, сказати «імпульс» замість «Р»), але при цьому залишиться неясним, яка властивість частинки при цьому мається на увазі. Коли стосовно до атомного об'єкта кажуть, що він має хвильову природу, то безпосередньо це значить, що для опису

---

[1] Дж. Л. Синг. Общая теория относительности, М., 1963, стр. 103—104.
[2] М. В. Попович, О философском анализе языка науки, К., 1966, стр. 31.
[3] П. Дирак, Принципы квантовой механики, М., 1960, стр. 13.

цього об'єкта використані рівняння, виведені для характеристики коливного руху струни»[1].

Спосіб називання поняття, спосіб «приписування» йому терміна багато в чому залежить від місця поняття в системі, або, інакше, від «понятійного поля»[2]. Під «понятійним полем» звичайно розуміють протиставлення понять, яке шукає вираження у мові. Багатоманітність формальних засобів вираження і структурні відмінності понятійних полів зумовлюють можливість різних способів позначення поняття, з яких мова звичайно реалізує в кожному окремому випадку лише один.

У свою чергу, слова й словосполучення, які вибираються для мовного вираження поняття, повинні виконувати по відношенню до поняття такі функції: а) співвідносити у свідомості мовця предмет відображення і поняття, виступаючи одночасно назвою об'єкта і матеріальним вираженням поняття; б) утворювати матеріальну звукову чуттєву основу поняття; в) граматично оформляти поняття.

З усього сказаного вирисовується така характеристика поняття як одиниці в системі понять певної галузі науки і терміна, як найменування цього поняття:

1) Поняття, як непредикативна одиниця, не співвідносить наші знання про предмет з самим предметом, а лише концентрує й фіксує одержані в результаті абстрагування і пов'язаного з ним узагальнення знання про предмет. Поняття тому виступає лише як готовий матеріал для процесу мислення, але ще не становить процесу мислення (цю роль виконують предикативні одиниці — судження, питання, спонукання).

2) Поняття — це елемент у системі людського знання: утворення його відбувається через логічні операції абстрагування й узагальнення; межі поняття суворо визначені його змістом і обсягом; зміни у змісті й обсязі поняття відбуваються шляхом включення чи виключення певних суттєвих ознак, а також зміни їх зв'язку.

3) У той час як значення слова складається стихійно, на базі внутрішніх законів розвитку мови, поняття утворюється на базі проникнення у невідомі сторони предмета чи явища шляхом встановлення невідомих ще загальних і суттєвих ознак предмета чи явища.

4) У той час як у значення слова включаються — як рівноправні — відомості найрізноманітнішої значимості, у поняття включаються не всі ознаки предмета (оскільки при утворенні поняття відбувається добір тільки загальних і суттєвих ознак

---

[1] М. В. Попович, О философском анализе языка науки, К., 1966, стр. 31.

[2] С. Д. Кацнельсон, Содержание слова, значение и обозначение, М.— Л., 1965, стр. 24.

предмета), а лише певна кількість найважливіших, найсуттєвіших ознак.

5) У той час як значення слова може мати різні аспекти, поняття не має різних аспектів. Проте стійкість і визначеність поняття відносна, тобто поняття стійке і визначене відносно значення слова в процесі вживання; саме ж по собі поняття гнучке й змінне, проте не в процесі його вживання, а в процесі розвитку пізнання.

6) Термін оформляє й виражає поняття, яке, в свою чергу, існує не тільки в залежності від об'єкта, який воно виражає, але й від терміна, в якому воно знаходить своє матеріальне мовне втілення (предмет без назви і без сформованого поняття існувати може; поняття без мовного вираження існувати не може).

7) Поняття відображає загальні й суттєві ознаки предмета, проте воно не може включати загальних категорій буття, часу, дії, якості, кількості і т. ін. А без цих загальних категорій, поза ними, загальні й суттєві ознаки предмета випадають з загального взаємозв'язку предметів і понять оточуючого нас світу. Ця недостатність поняття компенсується тим, що в терміні воно набуває не тільки чуттєвої основи, але й граматичного оформлення, через яке легко й звично для даної мови виражаються названі вище загальні категорії [1].

8) Існує думка, що поняття у чистому вигляді виражається лише іменниками та іншими словами субстантивного типу в називному відмінку, а також інфінітивами (з умовою, що всі ці розряди слів узяті поза їх залежністю від інших слів у тексті); такі одиниці називають не словами, а номінативними одиницями. Що стосується несубстантивних повнозначних слів (наприклад, прикметників і особових дієслів), а також субстантивних слів у непрямих відмінках, то вважається, що вони виражають більше, ніж поняття (а саме: деформовані поняття, наповнені змістом, який виходить за межі понять про ці предмети, бо відображає відношення між цими предметами та іншими предметами навколишньої дійсності) [2].

Термін і система. Предмети і явища дійсності, властивості яких відображуються у наукових поняттях, перебувають у тісному взаємозв'язку і взаємозалежності; кожне наукове поняття, таким чином, є членом системи понять, тим чи іншим способом пов'язаних між собою.

Звертаючись до проблем мови науки, «не можна випускати з поля зору єдності людського знання,— пише М. В. Попо-

[1] Див. про це: Л. Г. Воронин, Семантика слова в свете марксистско-ленинской теории отражения.— Ученые записки Шахтинского государственного педагогического ин-та, т. II, вып. 5, Шахты, 1958.

[2] П. В. Чесноков, О взаимосоответствии формальных типовых языковых и логических построений.— Язык и мышление, 1967, М., стр. 92.

вич,— єдності усіх відносно замкнених мовних систем, у тому числі єдності старого й нового знання, а значить, єдності сьогоднішніх знань і тих знань, якими людство ще не розпоряджається, але які потенціально наявні в сьогоднішніх знаннях» [1].

Ця спадкоємність у процесі розвитку науки позначається і на такому знарядді науки, як терміни.

Специфічність терміна у порівнянні із звичайним словом значною мірою пояснюється такою його визначальною рисою, як системність. Кожен термін будь-якої галузі науки чи техніки — член певної строгої системи, від якої він залежить і в якій він займає певне, чітко визначене місце.

На відміну від звичайного слова, термін є членом термінології, яка становить собою кінечну (таку, що може бути повністю охоплена) й замкнену систему, яку не можна ні зменшити ні збільшити, не змінивши при цьому всієї системи або її частини (не порушується при таких змінах система тільки тоді, коли зростання системи передбачається наперед, а для майбутніх її одиниць резервуються «клітинки» в матриці).

Однією з найхарактерніших ознак терміна є обов'язкова віднесеність кожного окремого терміна до термінологічної системи, а в ній — до певної групи термінів, які позначають споріднені, однорідні поняття. Слово або словосполучення стає терміном тому, що починає позначати поняття в системі понять певної галузі науки і входить у систему її термінів.

При побудові термінів вибираються ті ознаки, які відображають важливі сторони об'єкта термінування. Якщо ознаки вибрані правильно і лексичний матеріал для термінування добраний вдало, термін виконує одночасно ще й класифікаційну функцію наукових термінів. Правильно побудовані терміни вказують на те, до якого класу предметів чи понять належить даний предмет (поняття) і чим відрізняється від інших.

Саме тому всякі асоціації, пов'язані з первинною етимологією терміна, поступово зникають, терміни далеко відходять від своїх етимологій, набуваючи тим самим «рухливості», здатності легко вступати в системні відношення з іншими термінами.

У свою чергу, термінологічна система певної галузі науки чи техніки, відображаючи систему понять цієї галузі, сама має систематизуючі властивості і цим самим діє як систематизуючий фактор на наукові поняття.

Термін у складі термінологічної системи зазнає помітного впливу цієї системи; зокрема важливу роль тут відіграє вплив значення терміна на певні тенденції в розвитку його граматичної форми (в літературі відзначалося, наприклад, що в пара-

---

[1] М. В. Попович, О философском анализе языка науки, К., 1966, стр. 176.

дигмах термінів зникають ознаки поділу на живий — неживий предмет) [1].

Важливим внеском у вивчення питань системності термінології була теорія термінологічного поля, розроблена О. О. Реформатським.

За цією теорією термінологічна система для терміна є тим «полем», яке дає йому точність і однозначність і поза яким термін перестає бути терміном. Саме тому, зазначає О. О. Реформатський, термін не потребує контексту, він пов'язується не з контекстом, як загальновживане слово, а з термінологічним полем, яке для нього заступає контекст [2].

Полем для кожного терміна є та термінологічна система, в межах якої він фігурує; поза цією системою термін втрачає свої термінологічні властивості (стає загальновживаним словом або терміном іншої системи).

Кожна термінологічна система має своє термінологічне поле; ці поля ідіоматичні; вони покривають усю систему понять певної галузі науки. Кожен термін займає тут строго визначене місце. Як зазначає О. О. Реформатський, «термін гранично парадигматичний»; при цьому «термін парадигматичний семантично, тобто в кожній термінології співвіднесений (обов'язково співвіднесений, якщо це термін), з тими чи іншими поняттями. У цьому розумінні у кожного терміна є своє поле (Feld) в межах даної термінології, що можна й треба фіксувати точно» [3].

Термінологічне поле певної галузі науки прирівнюється звичайно до макрополя, всередині якого є цілий ряд мікрополів, що покривають його. Макрополя характеризуються прагненням до стабільності й рівноваги, мікрополя зазнають змін. При зміні структури мікрополів у процесі історичного розвитку рівновага зберігається шляхом перерозподілу семантичного навантаження на нову кількість одиниць.

Поняття «поля» реалізується для терміна і для загальновживаного слова неоднаково.

Поле для терміна — це понятійне поле, тобто поле, визначене з точки зору логіки, а не лінгвістики.

Ю. Д. Апресян, говорячи про дослідження загальнолітературної лексики, вважає за необхідне чітко відмежувати семантичне поле, одержане на понятійній основі, від семантичного поля, одержаного на лінгвістичній основі. Він вважає, що семантичні поля загальнолітературних слів «повинні бути одержані

[1] У зв'язку з цим серйозним, на нашу думку, є застереження проти створення термінів для нових понять поза системою вже існуючих понять; термін повинен створюватися як новий член уже наявної термінологічної системи (по можливості засобами даної системи).

[2] Див.: А. А. Реформатский, Термин как член лексической системы языка.— Проблемы структурной лингвистики, М., 1967, стр. 103.

[3] А. А. Реформатский, Что такое термин и терминология.— Вопросы терминологии, М., 1961, стр. 51.

не на понятійній, а на лінгвістичній основі, не з боку логіки, а з боку лінгвістики. Тоді структурна семантика буде наступною, після морфології та синтаксису, ланкою в ланцюгу ієрархічно розташованих лінгвістичних дисциплін» [1].

При визначенні поняття «термінологічне поле» О. О. Реформатський оперує терміном «значимість» (valeur) у соссюрівському його смислі: значимість терміна визначається оточенням і випливає із протиставлення одного елемента системи усім іншим її елементам.

Значимість (у розумінні Соссюра) — це продукт системи; вона залежить виключно від наявності інших слів у системі. Слова в мові не існують ізольовано одне від одного: вони взаємно відмежовуються і протиставляються одне одному, утворюючи тим самим систему. «І ідея, і звуковий матеріал, вміщені у знакові, мають менше значення, ніж те, що є кругом нього в інших знаках. Доводиться це тим, що значимість терміна може видозмінюватися без зміни як його змісту, так і його звуків, виключно внаслідок тієї обставини, що будь-який сусідній термін зазнав змін» [2].

Цитоване твердження Ф. де Соссюра не приймається беззастережно по відношенню до всієї лексичної системи у нашому вітчизняному мовознавстві. Проте для термінології як для виразно й чітко організованої системи тут є, за словами О. О. Реформатського, своє раціональне зерно, а саме — залежність терміна від своєї «мікро-» і «макро-» системи, від свого поля.

Ця залежність терміна від поля проявляється, зокрема, у характері сполучуваності терміна, часто відмінному від характеру сполучуваності цього самого звукового комплексу у загальнолітературній мові, порівняйте:

ідеал	головний	*порожня*	множина
	двобічний	*скісне*	диференціювання
	лівий	*фактор-*	алгебра **(39)**
	максимальний	функція-	мінімум
	правий	*тотально-*	гіперболічний **(39)**
	приєднаний **(39)**	*високий*	вакуум **(42)**.

Прикладом може бути також мікросистема, до складу якої входить поняття «нуль», неспівмірне з побутовим поняттям, позначуваним цим же словом:

нуль з мінусом	нуль-многостатність
нуль з плюсом	нуль-послідовність
нуль умовний	нуль-система
нуль шкали	нульвимірний,
нуль-дублет	нульстепеневий **(39)**.

[1] Ю. Д. Апресян, Дистрибутивный анализ значений и структурные семантические поля.— Лексикографический сборник, вып. V, М., 1962, стр. 53—54.

[2] Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 119.

Як видно з наведених прикладів, той самий звуковий (і графічний) комплекс набуває в термінологічній системі значення, невластивого йому в загальнолітературній мові саме тому, що тут він потрапляє в ідіоматичну, неспівмірну з іншими, систему.

Термін, як уже зазначалося, байдужий до контексту. Якщо контекст для нетерміна є тим «лакмусом», який проявляє його можливості і створює постійні чи тимчасові відтінки його значення, то термін ще «до контексту» однозначний саме через свою належність до певного поля. Контекст, в якому він вживається (якщо вживається правильно), не виявляє в ньому додаткових значень.

Таким чином, кожна галузь науки оперує цілком визначеним числом понять. Усі ці поняття, перебуваючи у взаємозв'язку, створюють систему. Ця система сама по собі досить складна; у термінологічній системі їй відповідає ще складніша система словесних позначень. Система термінів повинна правильно відображати систему понять, не ускладнюючи й не спрощуючи її. Виявлення системи об'єктів кожної галузі науки — це і є побудова класифікаційної системи. Термінологічна система будується так само, як система класифікаційна.

Загалом класифікація предметів визначається як відображення якоїсь однієї особливості цих предметів шляхом групування їх (тобто зближення чи розрізнення) на підставі ознак, які стосуються саме цієї особливості. Звичайно висуваються такі вимоги до класифікації: 1) виділені класи не повинні перехрещуватися; 2) виділені класи повинні разом вичерпувати всі класифіковані предмети; 3) ознаки класів повинні бути строго співвідносні [1].

Проте найголовнішою вимогою до класифікації є вимога сприяти пізнанню певної системи понять. Для цього необхідно: 1) щоб усі поняття розглядалися з точки зору їх суттєвих ознак (тобто ознак, належних до їх природи і специфіки), а не з точки зору випадкових ознак; 2) щоб формулювання критерію не було довільним (тобто з даним критерієм не повинні конкурувати інші критерії, обгрунтування яких не менш переконливе); 3) щоб формулювання критерію не припускало довільного витлумачення (класифікації, засновані на випадкових критеріях, несумісні з науковим пізнанням).

Класифікації у межах різних галузей наук укладаються і вдосконалюються протягом усього існування певної галузі науки. Труднощі у підтримуванні таких класифікаційних систем на рівні найновіших досягнень науки долаються як шляхом включення нових рубрик чи виключення застарілих (для цього в сучасних системах резервується від 50 до 150% рубрик від

[1] А. С. Богуславский, О коммуникативных типах предложений.— Научные доклады высшей школы. Филологические науки. М., 1964, № 4, стр. 146.

загальної кількості зайнятих рубрик), так і шляхом заміни застарілих (або тих, що старіють) основ поділу; останнє вимагає докорінної переробки усієї системи класифікації.

Така строга класифікація можлива й здійсненна на рівні системи понять; характер одиниць лексичної системи такий, що вони не піддаються строгій класифікації за одним чи кількома критеріями; виділені класи лексичних одиниць, як правило, перехрещуються. Проте для певного — досить обмеженого — кола лексичних одиниць, а серед них і для окремих галузевих термінологій, можна побудувати такі системи, які б не перехрещувалися й відповідали поставленим вимогам.

Система термінів повинна відображати систему понять певної галузі науки; проте тут завжди існує суперечність між системним характером термінології та історичністю її формування. Тому тут скоріше можна говорити про високий ступінь системності, аніж про наявність закінченої системи [1].

Практика укладання термінологічних словників, як і загалом практика впорядкування термінології будь-якої галузі науки, показує, що найважливішою і найтрудомісткішою є робота, пов'язана з визначенням системи понять певної галузі науки (систематизація понять певної галузі науки, правильний відбір цих понять, виявлення зв'язків між ними — це підготовчі операції до створення класифікації понять цієї галузі науки).

Наступним етапом у побудові системи є визначення понять. Визначення понять відбувається поетапно: спочатку визначаються основні, родові поняття, потім інші, у визначенні яких використовуються терміни раніше визначених понять.

Найчастіше зустрічаються такі варіанти визначень: 1) визначення поняття через рід і видову ознаку (видова відмінність може виражатися однією ознакою або двома і більше ознаками із взаємним їх підпорядкуванням); 2) визначення поняття, яке виникає внаслідок поділу предмета на частини за якоюсь ознакою (у визначенні вказується, що визначуване поняття є поняттям частини якогось предмета; потім називається специфічна ознака цієї частини). Наприклад: *жовтяниця механічна* — жовтяниця, що виникає внаслідок звуження просвіту жовчних шляхів; *ліпома* — доброякісна пухлина з жирової тканини; *жовтокорінь* — кореневище гідрастису, з якого добувають алкалоїди, застосовувані при кровотечах; *маклок* — горб крила клубової кістки, який виступає вперед і вбік (34).

Наступна операція після визначення понять — побудова терміна. При побудові терміна враховується сума найважливіших ознак поняття: чим більше ознак поняття знаходить своє відображення в терміні, тим повніше уявлення про позначуване поняття дає термін, тим точніший такий термін.

[1] Див.: И. А. Мельчук, К вопросу о термине «система» в лингвистике.— Zeichen und System der Sprache, т. II. Берлин, 1962.

Однак усяке збільшення кількості ознак веде за собою збільшення кількості компонентів терміна. А оскільки лише порівняно незначна кількість термінологічних систем може позначати родову характеристику через суфікс, то збільшення кількості видових ознак збільшує обсяг терміна на одну одиницю. (У той же час терміни, більші за трьохслівні, сприймаються погано; користування ними дуже утруднюється).

У багатьох однотипних понять зовнішні ознаки (матеріал, форма, призначення та ін.) бувають подібними, а це створює загрозу повторення вже існуючого терміна (крім усього, такі терміни можуть утворюватися не тільки від часто вживаних при термінуванні коренів, але й з участю так званих багатофункціональних афіксів, у результаті чого з'являється новий термін, який дублює вже наявний у термінології цієї мови).

При побудові терміна бажано надати йому такої структури, при якій сам термін вказує на місце поняття в системі. З цією вимогою зв'язане поняття «ідеальної термінології»: ідеальна термінологія — це абсолютно впорядкована система, яка задовольняє вимогу: «Знаючи термін, знаєш місце в системі, знаючи місце в системі — знаєш термін». Така система наявна, наприклад, у женевській хімічній номенклатурі.

Історичність формування науки спричиняється до того, що розвиток кожної галузі науки, нові відкриття в ній ведуть до перебудови усієї системи понять або якоїсь її частини: наявні наукові поняття входять у нові співвідношення, поле термінів змінюється.

Обсяг поняття, його характер і місце в системі змінюється в першу чергу, а терміни — назви цього поняття протягом певного часу залишаються незмінними, інакше кажучи: і в термінології, як і в загальнолітературній мові, постійно відбувається процес зміни значення слів, який відображує процес зміни означуваного при стабільності слова, яке його називає.

Система понять значно чіткіша й стрункіша, ніж система термінів, ще й тому, що часто терміни утворюються шляхом термінування слів загальнолітературної мови (до того ж вони термінологізуються одразу в кількох різних галузях науки, потрапляючи там до різних систем). Це ускладнює термінологію, утруднює її уніфікацію, віддаляє від поняття «ідеальної термінології».

Так, наприклад, загальновживане слово *вага* термінологізувалося в кількох галузях науки. Порівняйте мікросистеми з цим родовим поняттям:

у механіці	*у машинознавстві*	*у фізиці*	*у хімії*
питома вага	питома вага	питома вага	питома вага
атомна	атомна	атомна	атомна
абсолютна	абсолютна	абсолютна	

молекулярна	молекулярна	молекулярна	
об'ємна	об'ємна	об'ємна	
чиста	чиста	чиста	
	еквівалентна	еквівалентна	еквівалентна
	відносна	відносна	відносна
брутто	брутто		
нетто	нетто		
власна	власна		
погонна	погонна		
надлишкова	надлишкова		
загальна	загальна		
розрахункова	розрахункова		
(авіаційна) [1]	(насипна)	(справжня)	(постійна)
(одинична)	(зведена)	(позірна)	(сполучна)
(корисна)	(робоча)	(властива)	(частинкова)
	(службова)		
	(середня)		
	(зчіпна)		

Лексична сполучуваність цього слова у різних термінологічних мікросистемах неоднакова, вона диктується системою, залежить від неї.

Найчастіше система (уже наявна на час появи терміна) диктує вибір терміна — його форму, структуру, сполучуваність. У свою чергу, термін також має систематизуючі властивості, і ці властивості набувають тим більшого значення, чим більше понять охоплюється певним класифікаційним рядом.

«Зміна одиниці мови, що входить у малі або часткові системи,— пише М. М. Гухман,— здійснюється не як зміна мовної одиниці взагалі, а як зміна певного компонента цієї малої системи, і тому вона не може бути самодостатньою й ізольованою, а співвідноситься з цією малою системою і впливає на зміст взаємозалежностей і зв'язків, наявних у цій малій системі. Рефлекс зміни будь-якої мовної одиниці спочатку обмежений тією малою системою, до якої ця одиниця входить. Далі все залежить від характеру цієї малої системи, її положення у відповідному мовному ярусі і цілісній структурі мови» [2]. Для терміна, який входить до складу таких малих, часткових систем, а разом з ними до складу системи певної галузі науки, ця взаємозалежність набуває надзвичайно великої ваги. Зміна хоча б одного компонента часткової системи викликає зміни в межах цієї системи, непотрібне, а часом і шкідливе для системи перебудування її.

---

[1] У дужки взято терміни, що зустрічаються лише в одній мікросистемі.

[2] М. М. Гухман, Понятие системы в синхронии и диахронии.— «Вопросы языкознания», 1962, № 4, стр. 35.

Системність (або, іншими словами, тенденція до повної системності) термінології властива кожній галузі науки, проте у різних галузях науки принципи побудови системи термінів неоднакові. Насамперед розрізняються ці принципи побудови у так званих точних науках і у термінології суспільних наук, де системність безпосередньо пов'язана з ідеологічними питаннями.

Термінології тих галузей науки, які мають за собою певну історію, тривалий час існування, які поповнювалися за рахунок як власномовних, так і запозичених термінів, не мають (та й не можуть мати) викінченої структурної системності, якщо вони не зазнавали спеціальних заходів, спрямованих на поліпшення їх структури. Системність тут проявляється на значно коротших відрізках: у межах родо-видових груп, у межах окремих мікросистем та ін.

Навіть тоді, коли в певній галузі структурна системність термінів майже відсутня (тобто відсутня систематизація, виражена структурними компонентами термінів), це ще не означає, що в даній термінології її немає зовсім. Так, наприклад, в економічній термінології той факт, що в основу її покладена стрункa і глибоко продумана термінологія «Капіталу» К. Маркса, дає підставу говорити, що у формуванні української економічної термінології наявна виразна тенденція до створення чіткої системи цієї термінології, системи термінів, яка відповідає системі понять.

Найчіткіше і найвиразніше системність терміна проявляється у словотворенні; причому тут діє така залежність: чим більше ізольована мікросистема термінів, тим більше у цих термінах специфічних рис.

Мікросистема будується звичайно з таких одиниць:

1) Вихідною, формотворчою одиницею буває найчастіше непохідне, просте слово або слово, мало ускладнене афіксально: *пробій*;

2) Від нього твориться назва nomen agentis (назва інструментів, механізмів та ін.): *пробійник* колінчастий, круглий, гострокінцевий;

3) Дієслово у цій сітці теоретично, як правило, можливе, хоча як термін часто не кодифіковане: *пробивати;*

4) Віддієслівні іменники (nomina akcionis): *пробивка* — пробивання;

5) Назва діяча (nomina agentis); *пробивач*;

6) Прикметник: пробійний (35).

Ця сітка заповнюється в кожному окремому випадку, в кожній мікросистемі у відповідності з системою понять: проте загальне враження від типового способу заповнення таких сіток може скластися лише на базі великих масивів однотипних сіток.

Так, наприклад, у багатьох системах термінів наявні утворення з компонентом *газо-*. Вони різні в різних термінологічних системах як за складом, так і за обсягом, проте заповнюваність сітки в них становить картину приблизно однакову: не всі «клітинки» сітки заповнюються; заповнюваність чи незаповнюваність клітинки теж майже однотипна в усіх системах.

Насамперед впадає в око майже повне заміщення таких клітинок, як:

Назва механізмів, інструментів та ін. (nomen agentis)	*Похідний від неї прикметник*
газосепаратор	газосепараторний
газосигналізатор	газосигналізаційний
газозмішувач	газозмішувальний
газонасос	газонасосний
газотурбовоз	газотурбовозний
газоуловлювач	газоуловлювальний
газоаналізатор	
газоочисник	газоочисний
газотрон (36)	
газовбирач	газовбирний
газопідігрівник	газопідігрівний
газопопереджувач	газопопереджувальний
газоприймач	газоприймальний
газорозподільник	газорозподільний
газозбірник	газозбірний
газомір	газомірний

Значно менше назв діячів:

газорятівник	газозварник
газопровідник	газорізальник
газифікатор	

Майже відсутні *назви дії:*

газифікувати

Повніше представлені *віддієслівні іменники:*

газоспоживання	газоосвітлення
газопроводка	газоутворення
газопроникність	газоочистка
газоохолодження	газоуловлювання та ін.

Навіть з цього побіжного огляду можна зробити такий висновок: здатність до створення системи не завжди реалізується; диктують тут позамовні чинники (мова забезпечує систему засобами, які реалізуються в міру виникнення потреб).

Наведені вище зразки творення мікросистем засновувалися на афіксації. Крім афіксації, системність термінології створюється ще шляхом словоскладання і творення складених термінів. Обидва ці способи дозволяють чітко розмежовувати родовидову залежність понять.

Для іншомовних запозичень має системне значення також і єдність транскрипції. Прикладом може бути група термінів, оформлених як запозичення з латинської мови: *гербіциди, фунгіциди, ратициди, бактерициди* та ін. (ці ж терміни, оформлені як запозичені через французьку мову, з суфіксом — *сид*, уже випадають з наведеної вище мікросистеми).

Ми тільки побіжно переглянули засоби створення структурної системності в термінології. Проте із сказаного ясно, що для створення системи в термінології використовуються дуже неоднакові засоби, до того ж кожна система використовує не один засіб, а цілий їх набір.

Якщо порівнювати усю лексику загальнолітературної української мови з термінологічною лексикою як її частиною, то наслідки цього порівняння будуть такі: лексика загальнолітературної мови — система надзвичайно складна й багатопланова, крім того, це система незамкнена. Термінологія кожної галузі науки становить собою підсистему цієї загальної системи; вона характеризується замкненістю і суворо визначеною співвіднесеністю всередині кожної термінологічної системи.

Будучи «слугами двох панів», за образним висловом О. О. Реформатського, терміни входять, таким чином, одразу у дві системи — в систему ширшу, загальномовну, й вужчу, термінологічну, в систему незамкнену й замкнену, перебуваючи у постійному контакті з загальнолітературною лексикою[1]. Ця взаємодія проявляється насамперед у тому, що частина загальнолітературних слів у кожний історичний період термінологізується, а частина термінів детермінологізується і вживається у мові поряд з іншими нетермінами, набувши нових якостей.

Термін може бути ідеальним членом термінологічної системи; проте він не може служити зразком ідеального члена лексичної системи мови, тому що в будь-якій термінологічній системі «природні» лексичні зв'язки слова, яке термінологізувалося, руйнуються й викривлюються під впливом системи термінів, до якої він входить, і системи понять, з якою він співвідноситься.

---

[1] «Нехай термін не «просто слово», нехай це «незвичайне слово», нехай він «розумний» (а слова можуть бути й «нерозумні»), нехай його можна «раціоналізувати», і навіть — horribile dictu — «видумати», але незважаючи на це все, термін — це насамперед, все-таки і дуже — слово, а тим самим термін повинен бути нормальним, то не всупереч цій системі, а саме в силу цієї системи» (А. А. Реформатский, Термин как член лексической системы языка.— Проблемы структурной лингвистики, М., 1967, стр. 121).

Семантична характеристика терміна

У межах термінології існує кілька типів співвідношення компонентів «знак — значення — предмет».

Найтиповішим і найчастіше подибуваним є таке співвідношення: «один знак — одно значення — один предмет». Це терміни з одним, строго окресленим значенням, однозначно співвіднесеним з предметом. Зачення такого терміна характеризує рівень знань про предмет, розуміння ознак, властивостей і зв'язків предмета. Значення терміна і поняття тут збігаються.

Співвідношення «один знак — різні значення — один предмет» у термінології зустрічається найчастіше тоді, коли змінюються знання про предмет, змінюється спрямування уваги, наукового інтересу до предмета, напрям досліджень; коли один предмет є об'єктом дослідження двох або кількох галузей науки; коли є відмінності у класовій оцінці того самого об'єкта.

Співвідношення «різні знаки — одне значення — один предмет» дає дублети у межах однієї або кількох термінологічних систем.

Співвідношення «один знак — різні значення — різні предмети» у термінології відповідає термінам-омонімам.

Однозначність терміна. Загальновживані слова української мови значною мірою полісемічні. Полісемія може проявлятися як кілька модифікацій одного значення слова, або як кілька значень, які відповідають закріпленим за ними поняттям. «Суспільно закріплений зміст слова,— пише В. В. Виноградов,— може бути однорідним, єдиним, але може становити собою внутрішньо зв'язану систему різноспрямованих відображень різних «шматочків дійсності», між якими в системі даної мови встановлюється смисловий зв'язок» [1].

Кількість значень у загальновживаному слові залежить у першу чергу від тривалості вживання слова в мові: чим давніше слово, тим більша кількість значень (у тому числі й термінологічних) у ньому розвивається.

Значну роль при цьому відіграє сфера вживання слова у мові: похідні значення розвиваються в ньому лише після того, як це слово проникло в загальновживану лексику й набуло в ній поширення.

Не менш важливим є й обсяг поняття, закладеного в основному значенні слова: чим вужчий цей обсяг, тим більше значень, зокрема термінологічних, з'являється у словах.

Кількість значень у слові залежить і від того, як давно слово розмежувалося зі своїми синонімами, як давно окремі його значення чітко виділилися.

---

[1] В. В. Виноградов, Основные типы лексических значений слова.— «Вопросы языкознания», 1953, № 5, стр. 10.

З другого боку, збереження у слові значень, які відбивають старі тенденції в мові (пов'язані з явищами суспільного життя і побуту, що вже давно відійшли в минуле), звичайно перешкоджає у термінуванні такого слова (поява термінологічних значень у таких загальновживаних словах майже неможлива).

Як бачимо, кількість значень загальновживаного слова може збільшуватися і за рахунок появи у нього термінологічного значення.

Отже, загальновживані слова мають здатність необмежено збільшувати кількість своїх значень, чого не можна сказати про терміни.

Порівнюючи явище полісемії в загальновживаних словах і в термінах, Р. О. Будагов відзначає таку їх суттєву відмінність: «...в той час як у загальнолітературній мові контекст, легко усуваючи полісемію, робить слова однозначними і недвозначними, в науковій і технічній мові, в якій це ж прагнення до однозначності виражене ще яскравіше, ще категоричніше, ніж у загальнолітературному мовленні, контекст уже не в силі справитися з багатозначністю. Ось чому багатозначність усувається тут, так би мовити, до контексту. Кожен термін набуває одного значення, тобто з самого початку він набуває тієї однозначності, до якої в загальнолітературній мові слова приходять лише в результаті їх реалізації в контексті» [1].

Отже, загальновживані слова поза контекстом часто полісемічні; терміни проявляють тенденцію до моносемічності.

Досить часто у літературі можна зустріти твердження, що однозначність є найсуттєвішою рисою термінів. Безсумнівно, терміни мають тенденцію до однозначності. Проте однозначність терміна є скоріше результатом певних якостей, а не основною, визначальною його рисою.

Термін — це найчастіше іменник, а в межах іменників переважають предметно-логічні фактори значення: якщо за словом і закріплюється кілька понять, об'єднаних спільністю ознак чи суміжністю, то загальною тенденцією для іменника є переростання змісту слова в контексті у його значення і поза контекстом, тобто до розмежування його значень. У терміні цей процес ще чіткіший і виразніший.

Однозначність терміна є надзвичайно важливим фактором вдосконалення тієї галузі науки, в якій він вживається: сама наявність чітких і однозначних термінів знаменує собою звичайно здійснення у цій галузі науки переходу від емпіричних відомостей і здогадів до точних знань.

Проте, як зазначають практики, однозначність терміна — це скоріше тенденція, ніж мовний факт, і важливості її не слід переоцінювати.

---

[1] Р. А. Будагов, Очерки по языкознанию, М., 1953, стр. 20.

Як член певної термінологічної системи термін однозначний; у складі багатьох термінологічних систем він може бути багатозначним. «Для точності термінології,— писав Д. С. Лотте,— цілком достатньо, щоб термін мав властивість «відносної однозначності», тобто щоб він був однозначний у межах даної і споріднених дисциплін» [1].

Від терміна не можна вимагати дуже суворої однозначності в межах однієї мови (а не однієї термінологічної системи). Це привело б до створення надмірної кількості штучних слів, чужих і незрозумілих для переважної більшості мовців, а часом і таких, які б суперечили нормам і традиціям мови.

Цілком достатньою є однозначність у межах однієї науки або споріднених галузей науки.

Виконання вимог повноти й однозначності термінів, тобто встановлення взаємно-однозначної відповідності між елементами системи понять певної галузі науки і системи термінів, які обслуговують ці поняття, має важливе значення і регулює насамперед кількісний бік відношень між термінами і поняттями кожної галузі науки (від наявності омонімічних і синонімічних термінів дуже знижується якість термінологічної системи).

В ідеалі кожному терміну повинне відповідати одно і тільки одно поняття, що пояснюється «спеціалізованістю його значення, точністю його семасіологічних кордонів, на відміну від смислової рухливості загальновживаної лексики», як писав про це Г. О. Винокур [2].

Проте «ідеальною» може стати лише термінологія застарілої або відкинутої теорії: вона не розвивається і не поповнюється; «ідеальною» може стати також термінологія системи, яка вже вичерпала себе.

У живій теорії, яка збагачується і розвивається, вимога однозначності терміна формулюється найчастіше як вимога до його дефініції, її чіткості й точності (вона й забезпечує однозначність терміна в контексті).

Для однозначного терміна словникове і контекстуальне значення збігаються: значення терміна в контексті визначається апріорно, до контексту.

Цікавий у цьому плані матеріал дає робота Є. Д. Коновалової [3], в якій розглядаються (експериментально) контекстуальні

---

[1] Д. С. Лотте, Основы построения научно-технической терминологии.— Вопросы теории и методики, М., 1961, стр. 75.

[2] Г. О. Винокур, О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии.— Труды МИФЛИ. Филологический ф-т, т. 5, 1939, стр. 3.

[3] Е. Д. Коновалова, Контекстуальные условия реализации значения термина (на материале английских металлургических терминов).— Вестник Ленинградского университета, 1964, № 8. Серия истории, языка и литературы, вып. 2.

умови[1] реалізації значення терміна на матеріалі англійських металургійних термінів.

Дослідниця ставить питання так: «чи є різниця у контекстуальних умовах при реалізації значення абсолютного терміна, тобто терміна, який не збігається за формою з загальновживаним словом, термінологічного значення загальновживаного слова і відповідного значення загальновживаного слова, яке мотивувало це термінологічне значення»[2].

У результаті експерименту встановлюється, що абсолютні терміни не потребують контексту (це однозначні терміни, які не мають відповідників у загальнолітературній мові). Не потребують контексту й терміни, які є однозначними абсолютними термінами лише в межах однієї термінологічної системи (тут, за словами авторки, «в силу вступає роль тематичної ситуації, створюваної самим характером тексту з спеціальності»).

Якщо ж термін має відповідник — загальновживане слово, то для його ідентифікації потрібне мінімальне оточення — атрибутивне, об'єктне, обставинне словосполучення, група з двох однорідних членів, підмет з присудком («кожне із значень реалізується через властиві йому вказівні слова, типові значення яких розходяться»)[3].

Термін взаємодіє з контекстом ще в одному випадку: коли з метою стилістичного вдосконалення тексту відбуваються контекстуальні заміни (заміна видового поняття родовим); це відбувається у таких двох випадках:

а) коли відомо, про яке поняття йде мова, з'являється можливість опускати означальні частини терміна;

б) для уникнення стилістичних вад, які виникають при частому повторенні того самого терміна (на позначення якогось видового поняття), можуть бути відкинуті означаючі частини цього терміна; замість них вживаються вказівні слова (*той, цей, такий, даний, вищезгаданий* та ін.).

Отже, яким би важливим само по собі не було питання однозначності терміна (особливо у практиці його використання), для визначення терміна ця його риса не має першорядного значення, тому що однозначність є похідною, вторинною рисою: вона є функцією системності терміна і залежить від термінологічного поля, а також від дефініції поняття (її чіткості й вичерпності).

Синонімічність терміна. Питання синонімії, як і питання омо-

---

[1] Контекст у роботі визначається за Н. Н. Амосовою: «Сполучення слова, що реалізується семантично,— тобто слова, відносно реалізації значення якого контекст вичленовується,— із вказівним мінімумом, тобто елементом мовного ланцюга, який несе потрібні семантичні вказівки» (Н. Н. Амосова, Основы английской фразеологии, Л., Изд-во ЛГУ, 1963, стр. 28).

[2] Є. Д. Коновалова, Цит. праця, стор. 127.

[3] Там же, стор. 136.

німії та полісемії, цікавлять нас остільки, оскільки вони характеризують термін у зіставленні його із словами загальнолітературної мови, визначаючи ті особливості терміна, які піднять його, або, навпаки, відрізняють від загальнолітературних слів; які дають йому змогу бути одночасно членом термінологічної системи і членом усієї лексичної системи української мови загалом.

Вітчизняна і світова мовознавча наука має велику бібліографію праць, присвячених синонімії. Не маючи змоги подати хоча б найпобіжнішого огляду цієї літератури (бо це не входить у завдання нашої роботи), ми зупинимося на огляді лише тих праць, які мають зв'язок з термінологією і тим якісно відмінним явищем (дублетністю термінів), яке часом неправомірно пов'язується (а то й змішується) з явищем синонімії у загальнолітературній мові.

Синонімічний ряд звичайно визначається як синхронічна лексична мікросистема, де кожний член пов'язаний з іншими одиницями, належними до ряду (це рівень мови, а не мовлення).

Належність слів до синонімічного ряду найчастіше визначається через схожу сполучуваність і взаємозамінюваність одиниць: «Взаємозамінюваними і, отже, синонімічними, можуть бути визнані лише ті словникові одиниці, які у значенні, що збігається, вживаються у крайньому разі в одній спільній конструкції і мають сполучуваність, яка частково збігається. Тому контексти, в яких можлива взаємозамінюваність синонімів, повинні характеризуватися єдністю конструкції і єдністю безпосереднього лексичного середовища, в якому синоніми вжиті» [1].

Слова, що за цим визначенням можуть кваліфікуватися як синоніми, теоретично неможливі серед термінів тому, що визначення синонімічності здійснюється тут через контекст і семантичне поле, семантичне середовище слова, у той час як для терміна контекст у переважній більшості випадків ніякої ролі не відіграє, а полем для терміна служить термінологічна система, до якої він належить. Проте на практиці серед термінів є частина одиниць, сполучуваність (валентність) яких частково збігається. Виникає питання: чи це явище базується на предметно-понятійній основі, чи лише на структурно-граматичній? Відповіді на це питання діаметрально протилежні. Порівняйте: «Синонімія... взагалі не має діахронічного перерізу, вона знає лише синхронічну протяжність, є вираженням внутрішніх синхронних відношень і, отже, повністю замкнена в мовному колі. Саме тому зовсім непослідовно визначати її на предметно-понятійній основі, яка відноситься до зовнішніх стосовно до мови факторів. У відповідності з синхронічним розумінням значення слова як потенціальної сполучуваності слова синонімію слід визначати аналогічними синхроніч-

---

[1] Ю. Д. Апресян, Проблема синонима.— «Вопросы языкознания», 1957, № 6, стр. 87.

ними засобами, тобто через тотожність сполучуваності у різних слів на даному етапі розвитку мови» [1].

Проте за цим критерієм стилістичні синоніми не визначаються зовсім; у той же час за цим критерієм до синонімів повинні бути зараховані усі слова, що позначають родо-видові поняття, а також слова, що називають суміжні та тематично аналогічні поняття.

Наведемо інше визначення, в основу якого кладеться співвідношення знака і поняття: «Синонімами слід вважати слова, які позначають те саме поняття, тотожне або близьке за значенням, слова, які певним чином співвіднесені зараз у мові і служать для деталізації і розрізнення тонких смислових відтінків поняття чи висловлення експресивних, стилістичних, жанрових та інших відмінностей» [2].

Оскільки основна маса термінів — це іменники, співвіднесеність знака і поняття тут особливо очевидна: знак може базуватися на різних ознаках поняття або витворюватися засобами різних мовних систем (порівняйте *термометр — градусник,, термометр—тепломір)*.

Найчастіше, як правило, синонімізується той шар лексики, який є найважливішим на даному етапі розвитку суспільства [3]. Ця думка Ф. Дорнзайфа може бути прямо віднесена до тих термінологічних систем, які перебувають на етапі становлення і тому мають у своєму складі особливо багато назв наведених вище типів творення.

Виходячи зі сказаного, можна зробити висновок, що «ідеальний» термін не повинен мати синонімів, тому що:

1) у термінів наявне звичайно лише одно, абсолютно точне, окреслене й визначене значення;

2) термін повинен точно позначати співвідносне з ним поняття з боку кількості суттєвих ознак, які його складають (звідси відпадає потреба створювати синонімічні терміни для позначення різного обсягу цього самого поняття);

3) термін не повинен передавати емоцій, якими може супроводжуватися вираження того чи іншого поняття (тому у термінології не повинно бути емоційних синонімів).

Синоніми для мовця є найчастіше джерелом інтуїтивного вибору кращої форми висловлювання. Цілком очевидно, що у користуванні термінологією такий інтуїтивний підхід неможливий: навіть вибір серед кількох рівнозначних термінів здійснюється

---

[1] Слідом за Ст. Ульльманом та іншими цю думку підтримав В. А. Звегінцев (див.: Замечания о лексической синонимии.— В зб.: Вопросы теории и истории языка, М., 1963, стр. 132).

[2] А. П. Евгеньева, Основные вопросы лексической синонимики.— Очерки по синонимике современного русского языка, М.— Л., 1966, стр. 29.

[3] F. Dornseiff, Einleitung zu «Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen» Sprache und Sprechen, Leipzig, 1964, p. 120—121.

тут цілком свідомо, а не інтуїтивно: адже дуже часто наявність цих рівнозначних термінів є свідченням наявності двох або й кількох систем у термінології даної галузі науки, більш чи менш повних, з чим також слід рахуватися; крім того, різні наукові школи для позначення того самого поняття користуються різними термінами, виходячи з різних наукових концепцій цих шкіл та ін.

Наявні в термінології паралельні назви того самого поняття є дублетами. Дублетність — це явище, глибоко відмінне від загальномовної синонімії. Причини цієї якісної відмінності криються ось у чому.

Кожен термін співвідноситься з поняттям, чітко визначеним у даній галузі науки. Дефініція цього поняття і визначає термін як такий: його місце в системі, його відношення до інших термінів цієї системи та ін. «Поняття, увійшовши складовим елементом у структуру мови — у лексичне значення слова, — пише В. А. Звегінцев,— перестає бути логічною категорією і перетворюється у лінгвістичне явище» [1].

Проте значення слова і значення поняття — одиниці не тотожні: поняття лежить в основі значення слова, але змістом поняття не вичерпується зміст значення загальновживаного слова. Інша ситуація у термінах: усі інші компоненти значення слова, як відомо, в терміні ніякої або майже ніякої ролі не відіграють, бо основна функція терміна — дефінітивна; таким чином, найважливіші ознаки поняття можуть називатися у терміні (коли це термін-визначення) або не називатися (коли це термін-назва), проте суть залишається та сама: ці ознаки приписуються термінові його дефініцією і не залежать ні від чого іншого в слові. Тому якщо серед слів загальнолітературної мови два або кілька слів співвідносяться з тим самим поняттям, але охоплюють при цьому різні сторони цього поняття (різні комплекси його ознак) і є різними словами, пов'язаними належністю до одного синонімічного ряду, то в термінологічній системі різні слова, які мають ту ж саму дефініцію, є дублетами (абсолютними синонімами) незалежно від того, які ознаки поняття покладені в основу їх називання.

У кожній термінології є своєрідна (і кожного разу відмінна) ієрархія понять: є поняття родові, до кожного з них належить система понять видових; ці, у свою чергу, мають підпорядковану собі систему підвидів і т. д. Багатство класифікації і кваліфікації певного поняття може справити враження багатства синоніміки в межах певної термінології, про що згадував О. І. Смирницький: «Деталізованість технічної термінології може бути частково прийнята за багатство синоніміки у даній галузі» [2].

Можливості підміни одного такого терміна іншим у тексті ма-

[1] В. А. Звегинцев, Очерки по общему языкознанию, М., 1962, стр. 346.
[2] А. И. Смирницкий, Лексикология английского языка, М., 1956, стр. 198.

ють досить своєрідний характер: це однонаправлений ієрархічний зв'язок, при якому член ряду, який позначає поняття вищого порядку, може заміщувати один із членів ряду нижчого порядку; протилежна заміна неможлива. Наприклад:

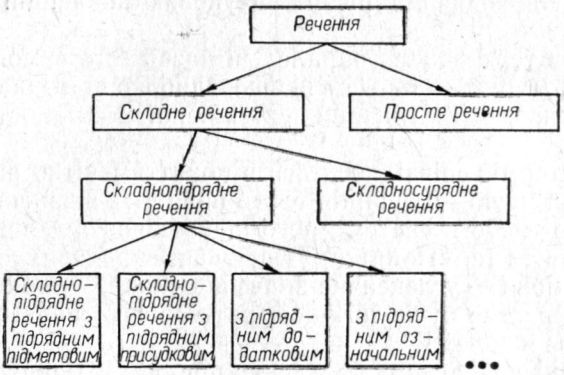

Таким чином, можливість синонімічних відношень між словами широкого, загального значення і вузького, конкретного залежить у загальнолітературній мові насамперед від характеру цього широкого значення: від його здатності до членування, від можливості виділення всередині його часткових значень, співвідносних із змістом слів з частковим значенням. Ця залежність у найзагальніших рисах визначається так: чим більше підстав до виділення часткового значення всередині загального, тим більше підстав до визначення цих понять синонімічними.

Для термінології питання співвідносності родового й видового поняття в межах однієї системи термінів розв'язується однозначно й позитивно: видо-родові синонімічні заміни можливі лише в контексті і лише при наявності однакової сполучуваності замінюваних одиниць, а також певних контекстуальних вказівок на співвідносність цих понять у тексті. Проте поза контекстом ці поняття невзаємозамінні.

Отже, оскільки термін має свою дефініцію і саме через неї співвідноситься з поняттям, він у своїй словесній формі містить певну, наперед задану кількість суттєвих ознак даного поняття. Поки дефініція поняття не зміниться, будь-яка нова словесна форма буде дублетом до попередньої, тобто одиницею з тією ж дефініцією. Тому вважається, що в межах термінології — при наявності чіткої системи понять у даній галузі науки — існують лише терміни-дублети і не існує термінів-синонімів.

Поняття «термінологічний дублет» дуже близьке до поняття «логічний синонім», яке застосовується в логіці до слів, що виражають те саме поняття, а також до будь-яких висловлень, які ви-

ражають ту саму думку [1]. Стилістичне забарвлення мовних одиниць при цьому до уваги не береться.

Причини появи дублетів у термінології такі:

1) введення у користування власномовного терміна поряд з існуючим уже іншомовним (*вербальний—словесний*);

2) введення інтернаціонального терміна замість власномовного (якщо останній не зовсім повно й точно виражає відповідне поняття) або паралельно з ним [2] (*біографія — життєпис, експорт—вивіз, імпорт—довіз, космос—всесвіт, алфавіт—абетка, лінгвістика — мовознавство*);

3) введення різних термінів — назв одного поняття, розрахованих на різні кола читачів (йдеться про мотивовані й немотивовані дублети типу: *модуль — показник, номінатив — називний відмінок, інфінітив — неозначена форма, асиміляція — уподібнення* та ін.);

4) введення, одночасне або різночасне, двох запозичень з різних мов для позначення того самого поняття (*транспортер — конвейєр, ідентичний — адекватний*);

5) паралельне співіснування російського та українського слова в ролі терміна (*сахар—цукор*);

6) використання діалектних дублетів (*гомілка—голінка, чорногуз — лелека*);

7) використання дублетів-архаїзмів поряд з термінами, які вважаються цілком сучасною назвою поняття (п р и р о с т о к, н а р о с т о к — с у ф і к с, п р е ф і к с).

Термінологічні дублети, наявні в одній системі, можуть розвивати в собі нові значення, а можуть залишатися без змін. Між цими дублетами можливі такі відношення:

1) у значеннях термінів-дублетів не розвиваються додаткові відтінки значень; терміни побутують як дублети;

2) в одному із слів-дублетів розвиваються додаткові відтінки значень (наприклад, п р а в о п и с — о р ф о г р а ф і я) або нове значення одного з них; в результаті—при звуженні значення одного з дублетів— між колишніми дублетами можуть з'явитися відношення родо-видові (цей останній випадок особливо частий);

3) один з дублетів може детермінологізуватися.

---

[1] А. И. У е м о в, Проблема синонимов и современная логика.— Логико-грамматические очерки, М., 1961, стр. 37.

[2] Досить поширеною у мовознавстві є думка про доцільність збереження національно-інтернаціональних дублетів, яка мотивується тим, що це «забезпечить, з одного боку, спадкоємність і звичність термінології в національних рамках, а з другого — її міжнародну зрозумілість і легкість утворення похідних позначень... Між національним терміном і його інтернаціональним еквівалентом у принципі виключається будь-яке розходження у значенні (принцип взаємооднозначної відповідності національних і інтернаціональних дублетів)» (Ю. С. М а с л о в, Система основних понять і термінів слов'янської аспектології.— Вопросы общего языкознания, Л., Изд-во ЛГУ, 1965, стр. 54).

Повний, офіційний науковий термін може мати свій частковий, скорочений, «робочий» варіант.

Ці два варіанти терміна (зрештою, офіційно визнані авторитетними установами) взаємозамінюються (проте не в межах абзаца як родо-видова назва, а в контексті, більшому за абзац), виходячи з загальних настанов тексту.

Загалом же кількість дублетів різного типу в термінології української мови досить значна (як, зрештою, і в термінологіях інших мов). Це дало підставу твердити, що кількість їх у термінології не менша, а, мабуть, більша, ніж кількість синонімів у загальнолітературній лексиці (Е. Ф. Скороходько).

Ми згадували тут про існування в термінології абсолютної (дублетної) і відносної (родо-видової) синонімічності; дослідники визначають наявність у наукових текстах ще й третього виду синонімічності — несправжню («ложную») синонімію [1].

Несправжні синоніми з'являються у тих текстах, де загальний зміст сприяє підміні одного терміна іншим, хоч підстав для цього немає (існує тільки певна схожість, сусідство між двома поняттями, може наявність певної — досить широкої — категорії, до складу якої вони входять, наприклад: *заморожування—охолодження, пластичність—еластичність*). Це явище особливо небезпечне в суспільно-політичних текстах, бо воно веде до неточного, а то й неправильного розуміння тексту.

Специфічний тип синонімів виникає в перекладних наукових працях.

Перекладачі для задоволення потреб тексту створюють так звані летючі синоніми [2], які можуть і не увійти в офіційну термінологію цієї галузі науки (проте саме таким шляхом до термінологічних систем різних галузей науки потрапило багато нових термінів, особливо в тих випадках, коли переклад здійснюється кваліфікованим і досвідченим спеціалістом).

Оцінка дублетності в термінології загалом негативна: це явище вважається одним з основних пороків існуючої термінології, проте боротися з ним надзвичайно важко. Щоб уникнути появи нових дублетів, слід чітко встановити причини їх виникнення в термінології. Серед цих причин називаються як найголовніші такі: 1) неточність терміна (термін повинен бути достатньо точно окреслений і не залишати сумнівів з приводу того, яке поняття він обслуговує); 2) громіздкість терміна (вона веде за собою появу професійних синонімів — коротших, легших, простіших у користуванні); 3) неможливість утворення від нього похідних (при створенні нового терміна необхідно враховувати здатність його

[1] Э. А. Натансон, Требования, предъявляемые к научным и техническим терминам.— Научно-техническая информация, 1966, № 1, стр. 24.

[2] И. С. Хаустова, К вопросу о лексической синонимии в литературном языке петровской эпохи.— Начальный этап формирования национального языка, Тезисы, Л., 1960.

до утворення похідних; інакше похідні будуть утворюватись і від цих термінів, а від дублетних назв, наприклад: *рух*, ал *кінематичний, опір,* але *резистивний* та ін.).

Мотивованість терміна. Жодне з питань у термінологічній те орії й практиці не викликало, мабуть, такої кількості дискусій, я питання про мотивованість терміна.

Мотивованість назви становить собою часткове питання від загальної проблеми про довільність чи недовільність вибору знака.

З точки зору довільності чи недовільності вибору знака і наявності чи відсутності подібності між знаком і позначуваним предметом можливі такі співвідношення між знаком і предметом: 1) зв'язок між знаком і позначуваним предметом довільний, знак має схожість з позначуваним предметом (наприклад, структурні формули хімії); 2) зв'язок між знаком і позначуваним предметом довільний (наприклад, штучно створені слова типу *зеніт* та ін.); 3) зв'язок між знаком і позначуваним предметом не довільний, знак має схожість з позначуваним предметом (наприклад, звуконаслідувальні слова); 4) зв'язок між знаком і позначуваним предметом не довільний, знак не має схожості з позначуваним предметом. До цієї групи належить більшість слів [1].

Розглядаючи цей останній тип зв'язку в словах, звичайно відзначають той факт, що реальне значення слова часто не збігається з етимологічним в силу дії цілого ряду причин: спеціалізації значення уже утворених слів, а також умовності й частковості самої мотивації в процесі утворення слова та ін. Порівняйте два таких авторитетних висловлення: «...слово—творче значення є лише наміткою можливого змісту слова, — писав Л. А. Булаховський.— Що слово значить насправді — визначає... закріплене в мові фактичне вживання» [2].

«Як при звичайному словотворенні, так і в складних словах міститься елемент домислення (подразумеваемости): мається на думці (залишається невисловленим у розрахунку на догадливість слухача), вгадується, — пише В. О. Богородицький, — відношення між уявленнями, які позначуються обома членами складного слова» [3].

Таким чином, навіть наявне в слові мотивування є не більше ніж «намітка» слова, яка дається морфемами й уточнюється в контексті. Переважна ж більшість слів загальнонародної мови мотивування як такого загалом не має. Приблизно така ж картина спостерігається і в межах термінів.

---

1. Див.: Т. Г. Султангузин, К вопросу о противоречиях в языке.— Вопросы методологии и методики лингвистических исследований, Уфа, 1966.

[2] Л. А. Булаховский, Введение в языкознание, ч. II, М., 1953, стр. 14.

[3] В. А. Богородицкий, Общий курс русской грамматики, М., 1935, стр. 95.

Оскільки проблеми термінології мають і чисто практичний аспект — свідоме втручання мовців-спеціалістів у процес термінотворення — розв'язання питання про доцільність чи недоцільність мотивованості у термінах має ще й серйозне практичне значення.

При розв'язанні цього питання висловлюються такі дві крайні точки зору. Одні дослідники вважають, що термін мусить виражати внутрішню логічну структуру поняття (це думка болгарського лінгвіста Л. Андрейчина, російських мовознавців Р. Г. Піотровського, М. Г. Бергера та ін.).

Досить давньою й поширеною є також протилежна думка, а саме: найкращими вважаються такі терміни, які не мають жодної мотивації у мові — терміни «беззмістовні», немотивовані (О. М. Пєшковський, Ж. Марузо, О. В. Ісаченко, П. Івич та ін.).

Проблема мотивованості-немотивованості терміна служила предметом обговорення на кількох термінологічних нарадах (нарада лінгвістичної секції Міжнародної термінологічної комісії при Міжнародному комітеті славістів, Прага, березень 1960 року; Міжнародний термінологічний з'їзд у 1960 р., квітень, Берлін; це питання згадувалося й на конференції мовознавців, присвяченій проблемам термінології, матеріали якої опубліковані у збірнику «Вопросы терминологии» та ін.).

Прихильники мотивованих термінів вважають, що в основу мотивування слід класти як ознаки невіддільні (величина, матеріал та ін.), так і віддільні (причина, мета та ін.), проте ці ознаки повинні бути основними, а не другорядними.

Звичайно мотивованість терміна визнається не беззастережно, а з певними обмеженнями, наприклад: «Слово — знак поняття, як правило, знак немотивований. Термін в ідеалі — мотивований знак. Але треба враховувати силу традиції. Чим глибші ступені поділу, тим легше виникають мотивовані терміни; чим загальніші поняття називаються ними, чим ці поняття старіші, тим менше мотивовані вони з точки зору сучасної науки» [1].

Прихильники мотивованості терміна обгрунтовують свою позицію, виходячи з відношення внутрішньої форми слова, яке термінологізувалось, і актуального значення терміна (і в діахронічному, і в синхронічному плані).

Багато уваги цьому питанню приділив Д. С. Лотте [2]; працювали в цій галузі й інші вчені. Ми зупинимося на двох схемах таких відношень.

М. Г. Бергер [3] в основу своєї схеми поклав згадувану вище

---

[1] В. А. Ицкович, О словаре новой лингвистической терминологии.— Лингвистическая терминология и прикладная топономастика, М., 1964, стр. 32.

[2] Д. С. Лотте, Основы построения научно-технической терминологии.— Вопросы теории и методики, М., 1961, стр. 24—27.

[3] М. Г. Бергер, Лингвистические требования к термину.— «Русский язык в школе», М., 1965, № 3.

працю Д. С. Лотте, доповнивши і частково змінивши її. Він пропонує за основу класифікації названих відношень взяти так звану орієнтацію («ориентировку») — ступінь відповідності внутрішньої форми терміна його актуальному значенню. Виходячи з характеру орієнтації, автор пропонує всі терміни розподілити на такі чотири класи:

1) правильно орієнтуючі терміни (внутрішня форма терміна не суперечить його актуальному значенню і вказує на суттєву ознаку об'єкта, наприклад: *минулий час, питальне речення);*

2) невизначено орієнтуючі терміни (внутрішня форма терміна не суперечить актуальному його значенню, але фіксує не суттєві, а другорядні, додаткові ознаки об'єкта, наприклад: *щит* як термін геології вказує лише на зовнішню схожість — схожість за формою об'єктів);

3) неправильно орієнтуючі терміни (внутрішня форма терміна вказує на ознаки, несумісні з його актуальним значенням,— ознаки, що суперечать суті об'єкта, наприклад: *атом, синонімія, термодинаміка);*

4) неорієнтуючі терміни (це терміни, позбавлені внутрішньої форми).

Остання категорія досить нечітка: неорієнтуючими вважаються терміни, побудовані на чужомовному матеріалі; крім того, сюди зараховуються також ті власномовні терміни, внутрішня форма яких мовцеві невідома.

Тому сам автор схиляється до того, що тут скоріше треба говорити про більшу чи меншу ясність, прозорість терміна: «при цьому в самому першому наближенні виявляються виділеними терміни більш ясно орієнтуючі (ті, які мають прозору, легко вловиму внутрішню форму) і, відповідно, менш ясно орієнтуючі, внутрішня форма яких відчувається значно слабіше. Перша категорія складається з термінів власне національних, а також запозичених, але таких, що міцно увійшли у вжиток у складі загальнонародної лексики даної мови. Терміни другого типу в більшості своїй є іншомовними» [1].

Поділ цей не викликає заперечень, але й не додає нічого нового до характеристики терміна, лише констатуючи наявність серед термінів мотивованих і немотивованих назв.

У цьому плані вигідно відрізняється від щойно розглянутої класифікація К. Гаузенбласа [2], оскільки вона орієнтується на термін як одиницю насамперед системну.

Розглядаючи мотивовані терміни в термінологічній системі (у їх зв'язках з іншими термінами), автор виділяє такі три типи цих зв'язків:

---

[1] М. Г. Бергер, Лингвистические требования к термину.— «Русский язык в школе», 1965, № 3, стр. 65.

[2] К. Hausenblas, O motivovanosti odbonucych terminů,— Славянска лингвистична терминология, София, 1962.

1) мотивований термін позначає якусь характерну рису явища або поняття, але залишає поза увагою належність поняття до системи (наприклад: *білок, пробка-заглушка, турбінна лопатка*);

2) мотивований термін включається в систему термінології; мотивація цього терміна не значеннєва, а системна (наприклад: *ротор, статор; окис, двоокис, закис; нітрат, нітрид, нітрит*);

3) мотивований термін позначає певну ознаку поняття й одночасно входить у систему (наприклад: *комишит, емульсол*).

Як зазначає автор, мотивація першого типу в кращому разі неясно натякає на значення терміна, в гіршому — неправильно орієнтує мовця. Найкращим є мотивування другого типу — воно відповідає специфіці терміна як члена системи.

О. В. Ісаченко, прихильник іншої концепції, на матеріалі лінгвістичної термінології досить переконливо продемонстрував, що такого типу вимоги, як «вимоги описовості терміна, його безпосередньої зрозумілості грунтуються на непорозумінні: своє конкретне значення термін набуває лише в контексті загальної теорії» [1].

Проти мотивованості терміна виступає й Б. Унбегаун, коли каже: «Церковнослов'янізми надзвичайно зручні для використання їх в ролі термінів, тому що церковнослов'янізми є такою неконкретною етикеткою, яку ми можемо наклеїти на певний предмет» [2].

П. Івич вважає, що сучасним вимогам максимальної точності термінології більше відповідають інтернаціональні (а значить немотивовані) терміни, аргументуючи це так: 1) мотивований термін може стати скоріше вадою, ніж позитивною рисою, бо може ввести в оману недосвідченого читача відносно поняття, яке він виражає; 2) терміни, які на сьогодні здаються точними, завтра, можливо, будуть визнані заснованими на помилці; 3) з розвитком науки створюються все складніші й багатоплановіші поняття, які характеризуються рядом дуже специфічних властивостей (ф о н е м а, а л г о р и т м, а л о ф о р м а та ін.). Неправильно вимагати, щоб для таких понять створювалися терміни, зрозумілі для людей без спеціальної підготовки. Наперед можна з певністю сказати, що всякий семантично ясний термін буде викликати однобокі, а може навіть і неправильні уявлення про зміст такого поняття. Для оволодіння таким поняттям необхідно усвідомити теорію в її цілісності та знати інші терміни, які складають разом з даним термінологічну систему [3].

---

[1] А. В. И с а ч е н к о, Термин — описание или термин — название?—Славянска лингвистична терминология, София, 1962, стр. 20.

[2] IV Международный съезд славистов. Материалы и дискуссии, т. 2, М., 1958, стр. 106—107.

[3] П. И в и ч, К проблеме лингвистической терминологии и условных обозначениях в славянских языках.— «Вопросы языкознания», 1963, № 1, стр. 21—22.

Останній пункт майже ідентично формулюється й О. В. Ісаченком, який пише: «...у сучасній науці більшість теоретичних термінів просто не може бути пояснена чи витлумачена засобами розмовної мови. Такі терміни, як *функтор, взаємно-однозначний, надлишковість, дистинктивна ознака, фонема, граматика,* не піддаються простому «тлумаченню». Всі ці терміни є елементами певної теорії. Для того, щоб «зрозуміти» такий термін, треба зрозуміти всю теорію, треба знати місце, яке займає цей термін у рамках теорії. «Значення» терміна в сучасній науці — це його місце в теорії» [1].

Щоб об'єктивно визначити роль мотивованості в терміні, слід, на нашу думку, спочатку чітко розмежувати дві сфери зв'язків кожної галузі науки: сферу її зовнішніх зв'язків і сферу внутрішніх зв'язків.

У сфері зовнішніх зв'язків науки — тобто у контактах з непідготовленою аудиторією (середня школа, лекції, бесіди, брошури популяризаторського спрямування та ін.) — безсумнівно найкращим, найдоцільнішим є правильно орієнтуючий термін.

Правильна орієнтація сприяє легкому й міцному засвоєнню терміна (термін може бути засвоєний у повному обсязі чи лише частково, але правильно, без значних помилок). Чим ясніший, прозоріший термін, тим ближчий він до своєї дефініції; в деяких випадках він до певної міри виконує визначувальну функцію: багато правильно орієнтуючих термінів становлять одночасно й найкоротші з можливих дефініції понять (нагадуємо, що мова йде про сферу зовнішніх зв'язків, де пускаються в обіг найпростіші елементи системи понять даної галузі науки, часто у схематичному, а подекуди й спрощеному вигляді). Проте у випадках, коли термін не дефінітивний, а невизначено орієнтуючий, виникає небезпека підміни актуального значення внутрішньою формою його.

Таким чином, значна частина галузей наук, у яких існують тісні й постійні контакти у сфері зовнішніх зв'язків (це насамперед школа), потребує певної кількості орієнтуючих термінів, які сприяють засвоєнню їх, закріпленню в пам'яті саме в результаті встановлення асоціативних зв'язків — «вузликів» у пам'яті учня (з цих же причин з шкільної термінології повинні бути вилучені неправильно орієнтуючі терміни, бо вони своїми асоціативними зв'язками перешкоджають створенню правильного уявлення про місце позначуваного ними поняття в системі понять даної галузі науки).

Інша картина спостерігається у сфері внутрішніх зв'язків науки. Для цілого ряду абстрактних понять (високого ступеня абстракції) виявляється неможливим створення чітко і правильно

---

[1] П. И в и ч, К проблеме лингвистической терминологии и условных обозначениях в славянских языках.— Вопросы языкознания, 1963, № 1, стр. 20.

орієнтуючого терміна, етимон для якого був би взятий з загальновживаної лексики. Процес абстрагування — процес багатоступеневий; відбувається він шляхом висхідного узагальнення на кожному етапі більш важливих і значущих сторін дійсності (що дає змогу виявити суть, першооснову явища, яку важко вловити при безпосередньому сприйманні). Тому цілком слушним видається застереження С. М. Бурдіна про те, що «в термінах, які виражають абстрактні поняття, значення етимологічної першооснови в більшості випадків настільки приглушене, витіснилось, що воно повинне бути рішуче відкинуте при встановленні змісту терміна» [1].

Таким чином, питання про роль мотивованості у визначенні терміна як мовного факту розв'язується негативно: оскільки суттєві ознаки поняття [2] задаються в його дефініції, а не в назві, мотивованість (чи немотивованість) термінів становить несуттєву рису термінів.

Емоційно-експресивне забарвлення терміна. Питання про емоційно-експресивне забарвлення терміна ставиться насамперед у зв'язку з наявністю в складі термінології одиниць, що з'явилися внаслідок переосмислення слів загальновживаної мови (проте часом поширюється й на всю термінологію).

Існує думка, що термін як член лексичної системи мови має всі ті ознаки, що й загальнолітературне слово, а серед них і емоційно-експресивну, стилістичну характеристику, «оцінність» та ін.

Такі погляди висловлює зокрема Р. Г. Піотровський.

Він твердить, що «спеціальна термінологія повністю включається в лексику загальнонародної мови» [3], так що при переході терміна з одного стилю в інший з ним не відбувається значних змін. Це твердження переконливо спростував О. О. Реформатський. На матеріалі оповідання А. П. Чехова «Весілля» він показав, який стилістичний «вибух» може викликати перенесення у міщанську бесіду елементів морської термінології — саме як елементів нікому не знайомої термінологічної системи, а не як детермінологізованих слів з легким «технічним» забарвленням (як це було б у випадку, коли б усі терміни повністю й безпосередньо включалися в лексику загальнонародної мови) [4]. Має рацію Р. Г. Піотровський, твердячи, що «поступово номінативно-термінологічне значення слів відтискає й пригашує їх побутову вираз-

---

[1] С. М. Бурдин, О терминологической лексике.— Научные доклады высшей школы. Филологические науки, М., 1958, № 4, стр. 59.

[2] «Суттєвими ознаками звуться ті ознаки, які обов'язково належать предметові за всіх умов, без яких даний предмет існувати не може, які виражають корінну природу предмета і відрізняють його від предметів інших видів і родів» (Н. И. Кондаков, Логика, М., 1964, стр. 275).

[3] Р. Г. Пиотровский, К вопросу об изучении термина.— Вопросы грамматического строя и словарного состава языка, Л., 1952, стр. 30.

[4] А. А. Реформатский, Что такое термин и терминология.— Вопросы терминологии, М., 1961, стр. 58.

ність», але не має рації, на нашу думку, тоді, коли твердить, що «побутова виразність технічних термінів може оживати в нетехнічних, частіше всього поетичних текстах» [1]. Саме поняття «побутової виразності» передбачає цілий ряд побутових слів, який дає можливість здійснити вибір найвиразнішого в даній ситуації слова. Той же випадок, про який говорить Р. Г. Піотровський, є, мабуть, «оживленням» первісної етимології слова-терміна у нетермінологічному тексті, а значить, виразність ця не загальномовна, а оказіональна, і «оцінність», наявна тут, є оцінністю авторською.

Експресивність терміна, як зазначає Р. Г. Піотровський, значною мірою залежить від того, чи це термін науковий, чи професійний. Тут з автором можна погодитися: цілком очевидно, що професійна термінологія ще довго несе на собі знак експресивного забарвлення, навіть потрапивши до складу офіційних термінів (порівняйте авіаційні терміни: *киснути, захлинутися, мотор б'є, сідати на брюхо* та ін.).

Таким чином, не можна говорити про нейтральність чи експресивність терміна взагалі, без урахування того, який це термін. «Якщо для професійної номенклатурної термінології, — пише К. А. Левковська, — досить характерна певна виразність, що виступає при порівнянні термінів з відповідними побутовими словами, від яких вони відгалузилися, то термінологія наукова, зокрема термінологія суспільно-політична, в основному показує зовсім інші особливості» [2].

Що стосується емоційно-експресивного забарвлення професіоналізмів, то, за словами тієї ж авторки, «професійні арготизми є своєрідним протестом проти безпристрасної інтелектуальності офіційної термінології відповідної спеціальності і відрізняються яскравою образністю і великою експресивністю» [3].

Можна приєднатися до цитованих вище думок з приводу емоційно-експресивного забарвлення дублетів офіційних термінів (вони наявні у професійних говірках, у просторіччі, у діалектах).

Проте питання про експресивно-емоційне забарвлення офіційного наукового терміна потребує спеціального розгляду.

Переважна більшість дослідників вважає науковий термін принципово нейтральним, безобразним і неекспресивним, пояснюючи ці його якості зв'язком терміна з відповідним науковим поняттям (Г. О. Винокур, Л. А. Булаховський, О. О. Реформатський та ін.; серед зарубіжних мовознавців Ф. Брюно, Ш. Баллі та ін.).

---

[1] А. А. Реформатский, Что такое термин и терминология.— Вопросы терминологии, М., 1961, стр. 58.

[2] К. А. Левковская, Именное словообразование в современной немецкой общественно-политической терминологии и примыкающей к ней лексике, М., 1960, стр. 24.

[3] К. А. Левковская, О некоторых особенностях терминологии (на материале немецкого языка).— Труды Института языкознания, т. 9, М., 1959, стр. 364.

Відсутність експресивно-емоційного забарвлення, образності у більшості слів, які виступають у ролі наукових термінів, зумовлена, крім усього, також і остаточною втратою цими словами етимологічного значення. Коли етимологія слова непрозора (або коли вона забута, втрачена), термін сприймається як одиниця абсолютно нейтральна.

Так, наприклад, математичні терміни в основній своїй масі належать до одиниць емоційно нейтральних і експресивно пасивних (цьому сприяє також їх склад); терміни ж суспільно-політичні характеризуються іншими якостями (бо до їх складу входить значна кількість загальновживаних слів, яким приписуються наукові дефініції: *робота, гроші, товар* та ін). Розглядаючи такі категорії, як експресивність, модальність, оцінність стосовно до термінології, О. О. Реформатський зазначає, що основна тенденція усякого терміна — якщо це справжній термін — елімінування всього, що є в цьому слові «нетермінологічного»: модальності, експресії, естетичної характеристики та ін. «Естетичне, — зауважує він, — у ще більш категоричній формі, ніж експресивне, вимагає порівняння, вибору й надання переваги...» [1]; воно вимагає наявності матеріалу для вибору: синонімів, варіантів, дублетів; вимагає можливості вільного вибору серед наявних компонентів ряду — усе це не має нічого спільного із справжнім терміном.

Наукові терміни, незалежно від того, чи це терміни-поняття, чи це терміни-назви, у звичному для них контексті, розрахованому на спеціаліста з цієї галузі, виконують свою основну функцію — дефінітивно-систематизуючу й саме так сприймаються обізнаним читачем; для людини ж, яка не «прив'язує» цього терміна до певного поняття, він існує лише як лексема, що може бути знайомою з загальнолітературної мови і викликатиме тоді певні асоціації, або зовсім не асоціюватиметься ні з чим.

Використання загальновживаних слів у ролі термінів — явище якісно неоднорідне. Насамперед тут слід розрізняти два випадки: 1) використання загальновживаних слів у їх прямому значенні і 2) переносне вживання загальновживаного слова.

Використання загальновживаних слів у їх прямому значенні найчастіше зустрічається при термінуванні суспільно-політичних понять. Термінологічне вживання слів загальнонародної мови базується тут на їх прямих, але найзагальніших значеннях (це, як правило, лексико-семантичні варіанти багатозначного слова, і тому тотожність слова при такому вживанні не порушується, як не порушується вона і в тих випадках, коли використовується не найзагальніше значення слова, а більш конкретне, близьке до предметного).

---

[1] А. А. Реформатский, Что такое термин и терминология.— Вопросы терминологии, М., 1961, стр. 52.

Коли ж ідеться про переносне вживання слова, то тут розрізняють: 1) наявність у загальновживаного слова переносного значення і 2) наявність у загальновживаного слова лише окремих, оказіональних, не засвідчених словниками, випадків переносного вживання.

У першому випадку образність новоутвореного терміна не відчувається (або відчувається дуже незначною мірою), у другому — вона дуже виразна й відчутна.

Чим виразніша образність терміна при його утворенні, тим більше підстав для порушення тотожності слова у майбутньому, коли метафоричність терміна втратиться; термінологічне значення стане омонімом до загальновживаного слова. К. А. Левковська при розгляді цього питання виходить з того, що у загальнолітературній мові слово може мати переносне вживання або переносне значення; залежно від цього утворений термін має образність чи не має її зовсім: якщо загальновживане слово має не тільки переносне вживання, але й переносне значення, то образність терміна, утвореного від нього, майже не відчувається (ці терміни спираються на побутове слово в його переносному значенні [1]).

Перша категорія термінів може бути представлена такими, наприклад, термінами, як *робота, гроші, капітал, школа, людина* (первісна людина, людино-день, людино-година та ін.), *година* (комендантська, індивідуальна, робоча та ін.), *церква* (автокефальна, англіканська, пресвітеріанська та ін.), *господарство* (власницьке, соціалістичне, сільське та ін.), *облік* (матеріальний, нормативний та ін.), *вимога* (зустрічна, боргова та ін.) (**44**). Ці терміни відрізняються від загальновживаних слів тим, що їм приписується певна дефініція (вона може бути явною, якщо термін належить до так званих термінів-визначень, наприклад: слово *земля* входить до складу таких термінів-визначень: міська *земля, державна земля, кабінетська земля* (іст.), *казенна земля* (іст.), *колгоспна земля, конфіскована земля, надільна земля* (іст.), *суспільна земля, громадська земля* (іст.) та багато інших (словник містить 26 термінів цього типу). Як у загальновживаній мові, так і в термінологічному вживанні слово *земля* є емоційно й експресивно нейтральним.

Друга категорія термінів — це терміни, утворені від загальновживаних слів у їх переносному значенні. Як приклад, можна назвати такі терміни: *агітаційний листок, листок непрацездатності, лікарняний листок, температурний листок* (слово *листок* має пряме значення — *листок дерева* і переносне, яке й використано при утворенні терміна). Це переносне значення слова і поза тер-

---

[1] К. А. Левковская, Именное словообразование в современной немецкой общественно-политической терминологии и примыкающей к ней лексике, М., 1960, стр. 18.

мінологічним його вживанням не має експресивності й емоційності; тому й терміни, утворені від нього, позбавлені цих рис.

Третя категорія термінів — це терміни, утворені від загальновживаних слів у їх переносному вживанні, наприклад: *атомні гратки, гранецентровані гратки, дифракційні гратки, іонні гратки, люкові гратки* та ін. (50).

Слово грати *(гратки)* у загальнолітературній мові не має переносного значення (яке було б закріплене у словнику); при створенні терміна було використано його переносне, оказіональне вживання. Експресія його («виразність» на тлі інших термінів) помітніша, ніж у двох попередніх категоріях термінів, проте сам «образ», покладений в основу називання, у цій термінологічній мікросистемі фактично відсутній: постійно використовуючи терміни цієї мікросистеми, мовець пов'язує їх з позначуваним поняттям безпосередньо, а не через образ (ця риса уявляється нам дуже важливою, оскільки саме в цьому й полягає основна відмінність «офіційного», наукового терміна від професійної назви: в останньому випадку і контекст, і ситуація, в якій ця назва звичайно вживається, підтримує в ній саме цю, середню, ланку — образ, покладений в основу називання; дефініція ж поняття, яка звичайно стоїть за терміном, у професіоналізмах до уваги, як правило, не береться).

Отже, загальнолітературне слово в процесі мовного життя так чи інакше проявляє модальність, експресивність і естетичні якості (слово може містити їх у своєму лексичному значенні, може набувати у певних контекстах і втрачати в інших, проте ці риси загалом типові для значення загальнолітературного слова). Прояви експресії та емоційності слова звичайно можливі там, де існує вибір між двома способами висловлення (хоча б між двома полюсами найширшого і найзагальнішого плану — позитивної чи негативної оцінки).

Для термінів (якщо вони утворені навіть від загальновживаних слів) цей вибір не існує; термін «точний і холодний», сфера експресії та емоцій лежить поза термінологією.

Правда, наявність у деяких галузях науки паралельних з основною (хоч і неповних, часткових) термінологічних систем, побудованих переважно шляхом метафоризації загальновживаних слів, створює ілюзію вибору між «експресивним» терміном (наприклад, назвою рослини у народній ботанічній термінології) і науковим, найчастіше греко-латинським (а значить — етимологічно непрозорим для мовця) офіційним терміном.

Проте така ілюзія може виникнути лише у мовця, який дивиться на термін з позицій загальнолітературної мови і розцінює його так само, як і будь-яке загальнолітературне слово; для фахівця такий термін не асоціюється з його первісною етимологією, а сприймається як одиниця системи, співвідносна разом з іншою одиницею (офіційним терміном) з певним поняттям. Вибір між

цими одиницями диктується не більшою чи меншою емоційністю однієї з них, а потребами тексту, а також традиціями, наявними у даній галузі науки.

Питання про «оцінність» терміна може розглядатися у двох площинах: як «класова оцінність» і як «наукова оцінність».

Класова оцінність наявна у частини суспільно-політичних термінів. Суспільно-політичний термін — це не просто назва суспільного явища: у ньому міститься також і вказівка на суттєві ознаки цього явища, а одночасно і його політична оцінка.

У термінологічних системах точних наук ця оцінність, як правило, відсутня.

Р. Г. Піотровський висунув тезис про наявність у термінів так званої «наукової оцінності», яка, на його думку, наявна у семантиці багатьох термінів, що належать до найрізноманітніших галузей знання [1].

Автор твердить, що термін може включати в свою смислову структуру і наукову оцінність, яка відображує відношення науки чи окремих наукових шкіл до наукового поняття, позначуваного цим терміном.

Різна оцінка наукового поняття, продовжує він, викликає появу відповідної оцінності і в терміні, який позначає це поняття; «у період полемічної боротьби, яка до кінця розкриває зміст окремих термінів, оцінність терміна стає особливо відчутною» [2].

Оцінність, про яку тут говориться, уявляється як сума певних асоціацій, що їх викликає у спеціаліста термін у зв'язку з становленням його визначення або уточненням поняття (у неспеціаліста цей термін не викличе таких асоціацій, навіть якщо йому знайома дефініція відповідного поняття).

Таким чином, наукова оцінність може бути кваліфікована як певний супровідний «ореол», що з'являється у термінів у період ведення гострих наукових дискусій, під час формування нової школи чи нового напрямку в науці; для термінів же, що позначають «відстояні», основні поняття науки, цього «ореола» може й не бути. Формально ж ні наявність, ні відсутність цієї оцінності на терміні ніяк не визначається; фіксується вона лише описово, у контексті, а також через вибір (якщо існує можливість такого вибору).

Загальний висновок: такі ознаки терміна, як експресивність, емоційність, оцінність (наукова, естетична, політична), належать до факультативних рис, а тому визначальної ролі при характеристиці терміна відігравати не можуть.

Питання про наявність у терміна певного стилістичного забарвлення розглядається насамперед як питання наявності чи відсутності у мові такої категорії, як «функціональне забарвлення». Не зупиняючись на цьому питанні спеціально, пошлемося на типову

[1] Р. Г. Піотровський, Цит. праця, стор. 33.
[2] Там же.

постановку його у мовознавчій літературі: «Неправомірно, — твердить В. Д. Левін, — виключати спеціальну наукову термінологію з числа стилістично забарвлених засобів мови і зараховувати її, як це робить Ю. С. Сорокін, до нейтральної лексики. Наявність двох рядів стилів — експресивних і функціональних — означає, що і поняття нейтрального повинне бути диференційованим: нейтральне з точки зору експресивної може виявитися стилістично забарвленим з точки зору функціональної; якраз так і стоїть справа з науковою термінологією. Іншими словами,— продовжує автор, — якщо в експресивних стилях стилістична характеристика контексту визначається стилістичним забарвленням складових елементів, то в функціональних стилях стилістичне забарвлення генетично зумовлене переважним вживанням цього мовного факту лише за певних умов, у певних контекстах. Цими відношеннями між характером цілого — висловлення контексту і його складових елементів і пояснюється менша яскравість, визначеність і стійкість і більша історична змінність функціонально-стилістичного забарвлення мовних елементів» [1].

На нашу думку, про стилістичне забарвлення слова можна говорити лише в тому випадку, якщо воно входить у якусь парадигму, де може бути порівнюване з іншими словами і взаємозамінюване в певних ситуаціях. Термін до таких одиниць, як відомо, не належить.

Можна говорити про функціональну належність слова, але не про функціональне забарвлення.

Оскільки термін у системі (як член термінологічної системи) визначається поняттям, яке він називає, і місцем у термінології даної галузі науки чи техніки, остільки він не залежить від контексту і не змінює відтінків свого значення під впливом зміни контексту, як це буває з нетермінологічними словами. Це дає підставу твердити, що термін стилістично нейтральний.

Отже, для розуміння терміна як структурного елемента мови насамперед необхідно чітко розрізняти поля: термінологічне, — де термін принципово нейтральний і має нульове стилістичне забарвлення, і нетермінологічне, де термін обов'язково втрачає свою нейтральність і потрапляє у складну ієрархію протиставлень в різних парадигматичних і синтагматичних рядах.

Структурна характеристика терміна

Загальний склад термінів. Перш ніж приступити до розгляду способів творення термінів, знернемося до такого питання, як участь різних частин мови в українському термінотворенні.

[1] В. Д. Левин, О некоторых вопросах стилистики.— «Вопросы языкознания», 1954, № 5, стр. 78, 79.

Уже при першому, побіжному огляді термінологічних словників впадає в око з усією очевидністю той факт, що серед термінів абсолютно переважають іменники; решта частин мови бере участь у творенні термінів лише посередньо (виступає у ролі компонентів складних слів, словосполучень та ін.).

Причина цього явища однозначно названа бути не може; тут діє цілий комплекс причинно-наслідкових зв'язків і залежностей (семантичних, лексичних і граматичних).

Сам процес людського пізнання був би неможливий без опредмечування того, що пізнається, без «субстантивації», насамперед мислительної, предмета думки. Коли Гегель писав, що «субстанція є важливий ступінь у процесі розвитку ідеї», він мав на увазі саме позначений вище процес. В. І. Ленін цій ідеалістичній формулі Гегеля надає матеріалістичного витлумачення: «Читай: важливий ступінь у процесі розвитку *людського пізнання* природи і *матерії*» [1].

Предметність іменника має виключно важливе значення для пізнання людиною об'єктивної дійсності: «Категорія іменника, — писав О. М. Пєшковський, — має величезне значення для нашої думки. Без неї неможливі були б ніякі знання, ніяка наука. Не можна було б, наприклад, говорити ні про світло, ні про теплоту, ні про електрику, ні про життя, ні про державу, ні про саму мову; адже нічого цього окремо не існує» [2].

Таким чином, субстантивація відіграє величезну роль у процесі пізнання: вона дає можливість зображати ознаки і дії у вигляді субстанції, «предмета», що сприяє розкриттю і встановленню між цими «предметами» причинних зв'язків: «...треба поглибити, — як казав В. І. Ленін, — пізнання матерії до пізнання... субстанції, щоб знайти причини явищ» [3].

Абстрагування й опредмечування окремих моментів дійсності, — а далі термінування їх шляхом приписування строгих дефініцій, — дає змогу перетворювати їх в об'єкт практики (тому думка про те, що абстрактні іменники — це своєрідні фікції, як це іноді зустрічається в окремих дослідженнях, явно не відповідає дійсності).

Абстрактність іменника не означає відсутності у нього реального змісту: «Мислення, йдучи від конкретного до абстрактного, не відходить — коли воно *правильне*... — *від* істини, а підходить до неї. Абстракція *матерії, закону* природи, абстракція *вартості* і т. д., одним словом *всі* наукові (правильні, серйозні, не безглузді) абстракції відображають природу глибше, вірніше, *повніше*» [2]. Абстрактне мислення, таким чином, більш досконале, і тому воно є одним з щаблів пізнання об'єктивної дійсності.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 143.

[2] А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, стр. 94—95.

[3] В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 144.

[4] Там же, стор. 156—157.

Абстрактні іменники у ролі термінів на позначення основних понять у різних галузях науки (*тиск, рух, сила, температура*) завдячують таку свою роль саме названим вище якостям.

У ролі термінів, крім абстрактних іменників, виступають також і конкретні іменники (метафоризуючись або проходячи інший шлях термінування). Навіть іменники — власні імена, розгашовані на протилежному «полюсі» від абстрактних іменників, виступають у ролі компонентів терміна (правда, термінологічні словосполучення, де означуване — іменник загальний, а означуюче — власне ім'я, вважаються незадовільними: іменник — власне ім'я не вносить нічого нового у зміст позначуваного поняття, не розкриває, а лише позначує поняття). Тому іменник — це найважливіший мовний засіб, з допомогою якого, опредмечуючись, набувають назви різні поняття (серед них і поняття про дію).

Логічна осмисленість терміна (вона властива терміну саме як назві поняття) проявляється також у тому, що «не тільки лексичний матеріал терміна пов'язаний певними взаємовідносинами з реальними якостями іменованого предмета і тією сферою буття, до якої цей термін належить. Цей зв'язок і обумовленість виявляється також і в граматичній побудові терміна» [1], зокрема у використанні різних категоріальних особливостей іменника.

Досить показовою для характеристики понятійного складу термінологічної системи є співвідношення форм іменників чоловічого, жіночого й середнього роду. Як відомо, у термінології найбільш продуктивною є категорія чоловічого роду — як для назв конкретних предметів, так і для назв абстрактних понять. Жіночий рід дає приблизно таку ж картину (з тією різницею, що кількісно він представлений менше, ніж чоловічий, а, крім того, здатність утворювати абстрактні іменники тут менша, ніж у чоловічому роді).

Проте найбільша кількість абстрактних назв припадає на середній рід, тому кількість іменників середнього роду серед термінів не буде зменшуватись (хоч загалом категорія середнього роду найбільш невиразна і слабо виявлена у загальній структурі роду).

Іменники чоловічого й жіночого роду переважають у назвах машин і механізмів (середній рід серед цих термінів практично відсутній); у назвах процесів, дій, станів переважають іменники жіночого й середнього роду (назв чоловічого роду тут дуже небагато).

Такий розподіл є, безумовно, природним наслідком специфікації словотворчих засобів у творенні назв предметів і назв дій.

Категорія числа іменників також своєрідно інтерпретується у термінології. Найбільш виразними тут є такі процеси: 1) розши-

[1] Г. О. Винокур, О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии.— Труды Московского института истории, философии и литературы, т. 5, 1939, стр. 8.

рення утворення числових кореляцій абстрактних іменників (з більш чи менш чітким розмежуванням значення); 2) розширення вживання форм множини абстрактних іменників (типу *нафти, солі, масла* та ін.); збільшення кількості термінів типу *хлібопродукти, лісоматеріали* під впливом, з одного боку, зростання вживаності форм множини від абстрактних іменників у термінології, і, з другого,—під впливом форм pluralia tantum, наявних серед іменників-термінів (*вогнетриви, металовідходи, переговори* та ін.); 3) чіткіше, ніж у загальнолітературній мові, розмежування «одиничного», «повторюваного» і «множинного» (*полив — два поливи — поливання, полив*) [1].

Категорія відмінка іменників також відіграє в термінуванні поняття досить специфічну роль. Вважається, що іменник повністю відповідає категорії субстанції лише в незалежній формі — у називному відмінку, оскільки поняття субстанції є незалежним поняттям [2].

У непрямих відмінках іменник — термін ставить субстанцію в об'єктні і в атрибутивні відношення (в дієслівно-іменних та атрибутивних іменних словосполученнях). Це відбувається тому, що іменник як частина мови позначає предмет, а предмети звичайно бувають суб'єктами й об'єктами дій, а також ознаками інших предметів, що й виражається відмінковими формами іменників. Іменники — терміни також мають ці форми, і тим самим субстанція, яка виражається ними, граматично уподібнюється предмету і в реченні вступає в такі ж відносини, як і предмет (загальновживані слова в таких випадках часто набувають специфічних контекстуальних значень, чим також відрізняються від термінів).

Переважання іменників у ролі термінів пояснюється ще й такою їх властивістю, як здатність встановлення семантичної ієрархії в ступені абстрагування понять (цієї здатності у такому обсязі не має жодна інша частина мови), що надзвичайно важливо для творення термінологічної системи.

Тому при термінотворенні основною формою терміна є іменник; усі інші частини мови у творенні терміна беруть лише посередню участь.

Прикметники в термінології представлені досить широко; проте вони переважно є похідними утвореннями від іменників (якісні прикметники вживаються тут значно рідше). Крім того, самостійно в ролі терміна прикметники майже не вживаються (а якщо й вживаються, то як субстантивовані слова). Пояснюється це тим, що абстрагування якостей і властивостей від їх носія досягається лише шляхом їх опредмечення (субстантивації). Наприклад:

---

[1] Див. про це детальніше: А. И. Сумкина, Деривационные корреляции существительных в формах множественного числа.— Развитие грамматики и лексики современного русского языка, М., 1964.

[2] А. Н. Савченко, Части речи и категории мышления.— Язык и мышление, М., 1967, стр. 226.

самшитові, липові, листоногі, первоцвітні, м'ясоїдні, півникові та ін. (41).

Проте як структурний компонент терміна прикметник надзвичайно поширений. У цій ролі прикметники виступають як своєрідні обмежувачі іноді надто абстрактних значень іменників і через це дуже часто мають перевагу у вираженні більш суттєво специфічного в понятті [1]. Наприклад: *моховидна текстура, пудингоподібна структура, пустельна зона, постійна сила, сітчасто-роговикова структура, кам'яновугільна смола, текстологічна форма* та ін. (41).

Числівники за своїми семантичними значеннями наближаються до іменників —власних назв; це величини самодостатні, що значною мірою позбавляє їх здатності виступати в ролі термінів. Числівники використовуються для створення різноманітних класифікаційних систем, номенклатурних назв, фірмених назв та ін. Усі вони служать для впорядкування емпіричних даних на підставі прийнятого в підсистемі поділу, наприклад:

1) Числівники як словотворчі компоненти терміна — складного слова: *двотавра, трикутник швидкостей, чотириланковик, чотиригранник, чотирикутник, шестигранник* (35).

2) Числівники у складі терміна-словосполучення: *двоокис азоту, двоввігнута лінза, трипрохідний кран, триходовий кран, сполучний трикутник* (38).

3) Числівник у складі номенклатурних назв: «Як відомо, на лініях 35 *кв.* широко застосовуються вимикачі типів **ВМ-35, МКП-76, МКП-35, МГ-35** та ін.» (**16,** 150); «У процесі мініатюризації розроблено малогабаритні прилади, що мають високу чутливість при розмірах зображення 4,5 *хв/мм*^{2}. Це відикони **ЛИ-407, RCA 7261**, **RCA 4427**, **TTW-135** та ін.» (**21,** 149).

Отже, числові позначення, поряд із буквеними, служать засобом упорядкування емпіричних даних; проте самостійного значення — як терміни — числівники не мають: перевага точних словесних позначень понять у термінології безсумнівна.

Займенники не можуть бути використані у ролі термінів, оскільки їх значення поза контекстом абсолютно невизначені, а надавати їм цієї визначеності немає потреби (та це й суперечило б основному призначенню займенників у мові).

Як складові компоненти термінів вони вживаються мало, за виключенням займенника *сам*, який має надзвичайно велику активність в окремих термінологічних системах, наприклад, у гірничих термінах: *самозагоряння, самозаймання, самозавантажувач, самодозування, самодужний процес газифікації, самозахват, самоіндукція, самокат, самонавалка, самонагрівання, самообвалення, самоокислення, самооплатність, самовідбійка, самородок, са-*

[1] С. М. Бурдин, О терминологической лексике.— Научные доклады высшей школы. Филологические науки, М., 1958, № 4, стр. 62.

москид, самоскат, самостав, самостил, самотяг, самоплив, самохват, самоцвіт та ін. (38).

Спеціального розгляду потребує питання про місце дієслова у структурі наукового тексту.

У різних зразках таких текстів називається значна кількість дій, процесів, станів, проте дієслова в цих текстах не тільки не термінологізуються, а навіть не закріплюються за певними видами текстів (чи їх варіантами). Натомість ми бачимо, що в схожих ситуаціях дієслівні компоненти часто взаємозамінюються (синонімічні ряди дієслів у науковому тексті досить багаті). З другого боку, те саме дієслово вживається в різних мовних ситуаціях (спільною рисою багатьох дієслів, за словами О. О. Потебні, є те, що кожне з них може бути застосоване у багатьох неоднакових випадках [1]).

Проте якщо у звичайному контексті дієслова при постійній взаємозаміні дещо «пригашують» свою семантику, то в науковому контексті терміни-іменники локалізують кожного разу досить загальні значення дієслів (типу *перетворюватися в, переходити в, змінюватися на* та ін.). Таким чином, точність викладу не страждає від того, що одне дієслово вживатиметься в кількох різних контекстах або в одному контексті вживатимуться кожного разу інші дієслова.

Нездатність дієслів до термінологізації пояснюється насамперед їх словотворчими (суфіксальними) можливостями. Як відомо, щоб бути включеним до термінологічної системи, дієслово повинно легко утворювати похідні відповідники (а тут словотворчі можливості дієслів дуже обмежені: *інтегрувати — інтеграція, субстантивувати — субстантивація, диференціювати — диференціація),* і, навпаки, від іменників утворювати дієслова (що зустрічається ще рідше).

Дослідники визначають ще одну рису дієслів, яка робить їх непридатними для термінування понять, — це відсутність координування за ступенем абстракції. Ця риса дуже виразно представлена в іменниках, наприклад:

I	II
(жито, пшениця, ячмінь, овес, рис...)	— злаки —
III	IV
рослини — річ	(об'єкт).

Ця логічна субординація властива переважно іменникам (іншим частинам мови, зокрема дієсловам, вона менше властива).

Зокрема у дієсловах це пояснюється їх семантичною суттю, з одного боку, і граматичними ознаками, з другого. «Властива діє-

[1] А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, ч. III, Х., 1899, стр. 356.

словам категорія особи, — пише С. М. Бурдін, — не дозволяє їм знаменувати повну відчуженість від речення і в силу цього не сприяє їх канонізації в ролі терміна. Синтаксична незалежність навіть дієслів-інфінітивів не дорівнює в цьому смислі незалежності називного відмінка іменників... Категорія особи є тормозом на шляху ізольованого використання дієслів, заважає їм стати повноцінними виконавцями дефінітивної функції» [1].

Проте справа не тільки в категорії особи, яка стоїть на перешкоді до повної «відчуженості» дієслова від контексту. Не менш важливу роль тут відіграє й сама специфіка значення дієслова. Загальновживані дієслова, в яких перше, основне значення має нульове стилістичне забарвлення, є, як правило, багатозначними. При цьому вторинні значення цих дієслів формуються у контексті, виявляються в ньому і тісно пов'язані з ним [2]. Те найвужче текстуальне оточення, з якого і визначається похідне, вторинне значення дієслова, є звичайно словосполученням, воно легко відтворюється мовцем (передбаченість цього оточення в окремих випадках наближає такі словосполучення до ідіоматичних). Цілком ясно, що самі, без контексту, дієслова цього значення висловити не можуть, а значить їх «відчуженість» від тексту, потрібна для термінологізації, дуже незначна (порівняйте дієслова; які не вживаються поза науковими текстами — *бурити, бутувати, депортувати, вотувати, проголошувати,* вони також потребують контекстуального мінімуму в тому смислі, що коло їх зв'язків чітко визначене, передбачене й досить вузьке). Тому переважна частина дієслів наукового тексту навіть тих, що позначають спеціальні процеси: *компенсувати загасання, металізувати, моделювати, модулювати, намагнічувати, напаювати, тарувати* (48) —тісно пов'язана з загальновживаною мовою. Ці дієслова або мають можливість спеціалізуватися за певних умов, або не набувають ніякої додаткової спеціалізації. Особливістю їх значення є те, що вони можуть бути назвою як загального, так і спеціального процесу, наприклад: *рубати* (вугілля і дрова), *кріпити* (шахтну покрівлю і ковзани), *тягти* (лінію зв'язку і мотузок) та ін.

Отже, в силу названих причин переважна більшість дієслів не спеціалізується і не термінологізується. Вони зустрічаються в будь-якому стилі мови і не позначають якихось спеціальних операцій. Не сприяють термінологізації дієслів і ще деякі їх специфічні риси.

Так, на одну з них — на нездатність до створення складних

[1] С. М. Бурдин, О терминологической лексике.—Научные доклады высшей школы. Филологические науки, 1958, № 4, стр. 265.

[2] «Коли нове значення слова стає фактом системи мови, закріплюється в ній, контекст із засобу формування перетворюється у засіб виявлення значення, стає частиною форми вторинного значення, яка й знаменує собою встановлення відповідності між формою і змістом» (Э. В. Кузнецова, Полисемия и ее отношение к слову и понятию.— Язык и мышление, М., 1967, стр. 211).

слів — вказував акад. В. В. Виноградов: «При широкому розвитку складених новотворів у сучасній книжній мові... складних дієслів таким шляхом не виникає. Процес творення складних слів з основою іменника чи прикметника — прислівника у першій частині зупиняється на межі дієприкметників...» [1].

На іншу рису дієслів у складі дієслівно-іменних словосполучень вказує Н. К. Соколова: «Характерна риса усіх дієслівних словосполучень полягає в тому, що вони не підлягають процесові семантичної конденсації. Цьому перешкоджає наявність конструктивно зумовлених значень у дієслів цих словосполучень, оскільки в цьому випадку є необхідність в існуванні усіх членів конструкції» [2]. А це означає, що перетворення дієслівно-іменних словосполучень в однослівний термін (з конденсацією в ньому значення всього словосполучення) практично нездійсненне, і цей шлях участі дієслів у термінотворенні для них закритий (порівняйте «односім'ядольні» — «односім'ядольні рослини»).

Не в усіх термінологічних системах і не в усіх галузях наук дієслова відіграють однаково важливу роль (так, наприклад, відзначалося, що в суспільно-політичних текстах дієслова відіграють дуже незначну роль, їх семантичне навантаження тут невелике, основна семантична вага переноситься на віддієслівні іменники в ролі іменної частини складеного присудка).

До того часу, поки якась галузь науки, техніки, промисловості, виробництва перебуває в стані «первісного нагромадження» емпіричних даних, потреби спілкування у цій сфері цілком успішно задовольняють дієслова. При цьому вони звичайно зазнають суттєвих змін як у семантиці, так і в способах вживання: за цими дієсловами закріплюються специфічні значення, вони втрачають свої попередні зв'язки («валентність» дієслова зазнає змін), звужуються зв'язки дієслова з пояснюючими словами (прислівниками, дієприслівниками), натомість посилюються зв'язки з тими іменниками, з якими ці дієслова звичайно вживаються та ін.

Проте з розвитком цієї галузі науки в ній починають вичленовуватися спочатку незначні за обсягом і не повні, а проте надзвичайно важливі для неї системи найголовніших понять, а значить — і системи термінів — номінативних одиниць; під «тиском» їх дієслова з термінологічним значенням замінюються віддієслівними іменниками, складними словами з дієслівними коренями, словосполученнями з дієприкметником у ролі означення та ін. І лише частина дієслів загальнолітературної мови набуває в різних галузях науки і техніки спеціалізованого значення, використовуючись для називання властивих цій галузі дій, процесів і станів.

---

[1] В. В. Виноградов, Русский язык, М.— Л., 1947, стр. 56.

[2] Н. К. Соколова, О некоторых путях складывания административно-юридической терминологии XVII века.— Начальный этап формирования национального языка, Л., 1960, стр. 29.

Цілком очевидно, що ця спеціалізація неоднаково проявляється в різних його граматичних формах (одні з них сприяють, інші перешкоджають спеціалізації).

Так, наприклад, переважна більшість дієслів у цій ролі звичайно вживається у формі недоконаного виду, що пояснюється більшою мірою придатності дієслова у цій видовій формі для виконання спеціальних функцій.

У той час як доконаний вид звичайно позначає дію, обмежену часом її завершення, зосереджуючи увагу не на самому процесі, а на якомусь одному його моменті (на результаті), недоконаний вид, позначаючи самий перебіг дії, відтворює процес, називає дію, не вказуючи на її межі.

Таким чином, між терміном — віддієслівним іменником і спеціалізованим дієсловом недоконаного виду є деяка спільність: обидва називають дію, стан чи процес, але один називає їх як предмет, а другий — як ознаку, приписувану в дії.

Більша доза «номінації» форм недоконаного виду дієслів (порівняно з формами доконаного виду) сприяє, зокрема, їх широкому впровадженню у професійне мовлення. Важливу роль при цьому відіграє й вид дієслова, що спеціалізується. «Минулий час недоконаного виду не рухає подій, — зазначає акад. В. В. Виноградов. — Він описовий і зображальний. Сам по собі він не визначає послідовності дій у минулому, а розташовує їх усі в одній площині, зображуючи й відтворюючи їх». І далі: «Він вживається у тих випадках, коли увага притягається не до руху і зміни минулих дій, а до відтворення самих цих дій в їх перебігу» [1].

Таким чином, дієслова у формі минулого часу недоконаного виду, які позначають конкретні дії, здатні виконувати функцію називання спеціальних процесів у межах термінологічної системи; проте вони ще не мають того ступеня узагальнення в називанні дії, який наблизив би їх до терміна — іменника і який виникає у тих же дієсловах у формі теперішнього часу.

Отже, ні за своїми семантичними, ні за словотворчими і синтаксичними властивостями дієслово не може бути терміном. Якщо співвідносити термін з поняттям, то у строгому значенні, як ми бачили, навіть іменник повністю відповідає категорії субстанції тільки у незалежній формі — у називному відмінку, оскільки поняття субстанції є незалежне поняття. Дієслова ж, набуваючи спеціалізованого значення (на позначення специфічних дій і станів), усе ж досить вільно мігрують у наукових текстах; порога термінологізації вони, як правило, не переступають.

Що стосується дієприкметників, то участь їх у термінотворенні української мови, порівняно з російською, менша (менше вживаються вони і в описах, при викладі матеріалу, за винятком тих випадків, коли йдеться про закони, які постійно діють за певних

[1] В. В. Виноградов, Русский язык, М.— Л., 1947, стр. 558.

умов, про явища, які характеризуються властивостями, відкритими в результаті проведеної роботи та ін.).

Дієприкметники входять до складу термінологічних словосполучень (найчастіше неідіоматичного характеру): *металообробний станок, електрорушійна сила, обтічна поверхня* та ін. (**39**).

Виступаючи у складі термінологічних словосполучень, дієприкметники звичайно вказують на таку ознаку предмета, яка виникла в результаті дії (або яка мислиться у певному зв'язку з дією), наприклад: *наляжний, прохідний, згинний, накладний, недотичний, незсунений, неприлеглий, перетворний, розривний* та ін. (39).

Прислівники у ролі термінів майже не вживаються, оскільки вони звичайно належать до обставинних і означальних словосполучень, які, в свою чергу, термінами не бувають або майже не бувають (винятком тут є терміни музичного виконавського мистецтва, які найчастіше продукуються з одиниць саме цієї частини мови; це переважно запозичення з італійської мови).

Таким чином, усі інші частини мови, крім іменника (якщо вони не є компонентами у складі терміна), у ролі термінів не вживаються. Тому словотворчі процеси у термінології будуть розглянуті на матеріалі іменникових форм.

Структурний склад термінів. Словотворення — один з найпродуктивніших шляхів розвитку і збагачення словникового складу мови; воно тісно пов'язане з лексикологією, тому що словотворчі процеси значною мірою визначають семантичну мотивованість слів, які утворюються в результаті цих процесів.

«Знаками змісту нашої думки, — як влучно зауважив В. Дорошевський, — є елементи слів, які мають реальне значення, а знаряддям класифікації є різноманітні формально-функціональні елементи» [1].

Ніде так чітко не проявляється системний характер лексики, як у словотворенні. Під словотворенням звичайно розуміють утворення нової лексичної одиниці в результаті застосування певного способу словотворення. Принципово важливою тут є відмінність між створенням нової лексичної одиниці шляхом застосування певного способу словотворення (так зване словотворення за моделями) і становлення нової лексики в результаті дії певних семантичних чи синтаксичних процесів (так зване немодельоване, спорадичне словотворення).

До модельованого словотворення належать усі випадки спеціального «одноактного», свідомого створення слова за певною моделлю (модель тут розуміється як наявний у синхронічній системі мови узагальнений зразок, за яким регулярно відбувається утворення нових слів).

---

[1] W. Doroschewski, Struktura a znaczenie wyrazów.— «Poradnik językowy», 1958, № 6, s. 265.

При спорадичному словотворенні відбувається поступове становлення нового слова в результаті дії таких семантичних і синтаксичних процесів, як субстантивація, еліпсис номінативного словосполучення, омонімізація лексичних одиниць.

У загальнолітературній мові створення слова за моделлю є метою, яка свідомо ставиться і здійснюється, а створення слова шляхом немодельованого словотворення є лише результатом певних мовних процесів.

У термінології обидва способи творення слів є переважно актом свідомої словотворчості, метою якої є створення нової лексики, різниця тут лише в засобах, а не в результаті. «Усяка відмінність в ідеї,— писав Ф. де Соссюр,— виявлена думкою, прагне до вираження різними визначуючими, а дві ідеї, думкою більше не розрізнювані, прагнуть злитися в одному визначуючому» [1].

При цьому, як уже згадувалося, відношення між поняттями і їх назвами неоднотипні; вони виражаються кількома способами: 1) одно слово виражає одно поняття; 2) одно слово виражає два і більше понять; 3) одно поняття виражається кількома словами (словосполученням); 4) одно поняття виражається різними словами; 5) слово не виражає поняття (воно має лише значення).

У термінотворенні, як правило, здійснюється перший тип відношень. Добір слова-терміна для позначення певного поняття має ту особливість, що термінуються звичайно не просто поняття, а поняття абстрактні, узагальнені; тут діє така залежність: чим абстрактніше поняття, тим меншу роль відіграють супроводжуючі його конкретні предметні чуттєві образи і тим більшого значення набуває для нього чуттєва форма слова. Тому на вищих щаблях абстракції чуттєва форма слова є, власне кажучи, єдиною формою існування поняття.

Специфічність терміна як лексичної одиниці проявляється ще й у тому, що при термінотворенні здійснюється спеціальний добір словотворчих засобів, часто мало властивий, а то й зовсім не властивий для української мови [2].

У кожній мові, писав Ф. де Соссюр, є слова продуктивні і безплідні, пропорція між тими й другими буває неоднаковою. Проте можна сказати, що з часом значна кількість «безплідних» слів поступово переходить у продуктивні розряди словотворчих основ, збагачуючи й розвиваючи цим мову.

У творенні термінів на сучасному етапі розвитку наукового стилю української мови переважають такі тенденції: 1) дуже виразне спрямування до вузької спеціалізації термінів у межах системи; 2) тенденція до утворення семантично однорідних термінів

[1] Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 119.

[2] Так, в українській мові продуктивним способом термінотворення є побудова терміна з грецьких і латинських морфем, у той час як для українського словотворення загалом такий спосіб творення слів нетиповий.

за такою схемою: до складу назви видового поняття входить назва родового поняття як компонент складеного або складного терміна; 3) схильність до переважного вживання складних слів і словосполучень у ролі термінів, оскільки вони забезпечують смислову точність терміна (такий термін виражає одночасно кілька ознак); 4) в окремих термінологічних системах виразно помітна тенденція до побудови нових термінів на власномовній основі; проте в інших термінологічних системах нові терміни утворюються шляхом ускладнення наявних родових понять як власномовними, так і запозиченими компонентами.

У логічному плані термінування — це визначення відповідного поняття за його родом і видом з виявленням основних його диференціюючих ознак; у лінгвістичному плані термінування — це акт номінації поняття, тобто співвіднесення спеціального поняття (яке до термінування виражалося описово) з певним мовним знаком, який надалі виступатиме в ролі постійної мовної форми цього поняття.

Існує три основних прийоми лінгвістичного термінування спеціальних понять:

1) використання наявних в українській чи інших мовах знаків, за якими закріплюється нове значення;

2) побудова нового знака на базі існуючих в українській мові знаків (власних чи запозичених) шляхом їх комбінування за діючими в українській мові моделями утворення слів і словосполучень;

3) створення цілком нового мовного знака (явище, рідкісне не тільки в українській, а й у всіх інших мовах).

У кожному терміні, побудованому за одним з двох перших способів, може проявлятися його буквальне значення і значення термінологічне. Буквальне значення терміна спирається на значення його окремих елементів — слів чи морфем, термінологічне значення диктується змістом того поняття, назвою якого служить це слово. При оцінці якості новоутвореного терміна враховується співвідношення між його буквальним і термінологічним значенням (буквальне значення, як уже говорилося, може відповідати, не відповідати або суперечити його термінологічному значенню).

Невідповідність між буквальним і термінологічним значенням породжує певну смислову умовність терміна. Якщо ж терміни будуються з матеріалу мертвих мов (або іноземних мов), тоді ця невідповідність менш помітна для мовців, проте і тут вона, як правило, наявна [1].

---

[1] Так, наприклад, термін «металоїди» був введений в хімію в 1808 році Берцеліусом для позначення простих речовин неметалевого походження і знайшов застосування у багатьох мовах. Проте, як і багато інших, цей термін також умовний: metall+eides (метал+вид), тобто слово «металоїд» означає «вид металу», «схожий на метал» (див.: Я. Л. Глинка, Общая химия, М., 1954, стр. 186).

Перший прийом термінування конкретно реалізується у такий спосіб:

1) використовуються загальновживані слова української мови, яким надається термінологічне значення;

2) використовуються уже наявні терміни інших систем;

3) використовуються слова і словосполучення інших мов.

Другий прийом термінування включає в себе:

1) творення термінів — похідних слів;

2) творення термінів — складних і складнопохідних слів;

3) творення термінів—скорочених слів;

4) творення термінів — словосполучень.

Третій прийом термінування полягає у творенні принципово нових слів, які до цього не існували в будь-якій з наявних живих чи мертвих мов. Таким способом утворена незначна група термінів: *газ, кодак, фелібр* та ін.

Розглядаючи поняття «продуктивності», насамперед визначимо, до яких одиниць може бути застосоване це поняття. «Ступінь продуктивності, — зазначає з цього приводу І. І. Ковалик, — пов'язаний у багатьох випадках з такою величиною, як словотворчий тип, а не з афіксом (суфіксом чи префіксом). Один і той самий суфікс у даній мові або в споріднених мовах в одних словотворчих типах може бути продуктивним, а в інших малопродуктивним чи непродуктивним» [1].

Виходячи з таких міркувань, поняття продуктивності словотворчого типу визначається так: «Під продуктивністю чи активністю розуміється наявність дійового зв'язку словотворчого типу з відповідною категорією понять. Утворені за активною моделлю слова становлять начебто відкритий структурний клас. Активність словотворчого типу розглядається як ознака його участі в синхронній системі мови» [2].

Стосовно до термінотворення можна сказати, що становлення поняття — це процес, паралельний з утворенням слова (становлення поняття навіть відстає від творення слова у тому розумінні, що слово — при наявності продуктивної моделі— може бути «передбачене» як факт, але його понятійна «прикріпленість» буде невизначеною).

Тут є особливість, яка у мові як системі проявляється у вигляді однієї з тенденцій серед маси інших (при спостереженні у синхронічному плані), а в термінології виявляється надзвичайно чітко і виразно. Це взаємоперетворюваність компонентів двох рядів, з яких один — це термін-основа, а другий — похідний термін. У хімічній термінології, приміром, така співвіднесеність і взаємоперетворюваність родових і видових понять особливо очевидна.

[1] І. І. Ковалик, Про деякі питання слов'янського словотвору, К., 1958, стор. 18.

[2] Н. Д. Арутюнова, Очерки по словообразованию в современном испанском языке, М., 1961, стр. 51.

Так, наприклад, результати сполучення сірки і кисню можна виразити в чотирьох типах термінів, структура яких задана наперед. Таким чином, з двох рядів:

сірка	окис
	ангідрид
	оксид

можна утворити відповідно:

окис сірки	оксид		
двоокис «	двооксид	сірчистий ангідрид	оксид сірки
триокис «	триоксид	сірчаний ангідрид	оксид сірки

У цих структурах втрачає смисл розрізнення непохідного і похідного слова в синхронічному плані, тому що на даному етапі вони співіснують як рівнозначні компоненти системи.

Порівняйте. Наявні в термінологічних системах такі ряди термінів:

грам	атом	грам-атом
	іон	грам-іон
	калорія	грам-калорія
	молекула	грам-молекула
	моль	грам-моль
	еквівалент	грам-еквівалент
	вага	грам-вага
	маса	грам-маса
	рентген	грам-рентген
	сила	грам-сила

Крім такого механізму творення складного слова, серед термінів поширений також інший: один ряд може складатися з складних слів певної структури, другий — із словосполучень. Наприклад:

обладнання для збирання води	водозбірне обладнання
обладнання для охолодження води	водоохолодне обладнання
обладнання для дозування	дозувальне обладнання
обладнання, що діє як стабілізатор	стабілізуюче обладнання
обладнання для сушіння	сушильне обладнання (26)

І тут словосполучення і термін існують у термінологічній системі одночасно і паралельно.

Таким чином, системна словотворча модель — це типізована схема структурно-семантичного співвідношення двох словотворчих рядів: вона визначає правила взаємоперетворення рядів

(вони зводяться до правил заповнення прогалини в одному із співвідносних рядів).

При несистемному словотворенні кожний термін твориться наново, значення його і структуру передбачити не можна, бо слово не існує ще ні як факт мови, ні як факт мовлення. У цьому випадку слово спочатку твориться у мовленні; фіксація його у лексиці мови є кінцевим результатом, завершенням процесу творення слова. Становлення поняття йде паралельно зі словом, найчастіше випереджаючи його (прикладом може бути виникнення поняття про «мазер» і «лазер» у вітчизняній науці, поява назви цих понять (громіздкої і багатослівної) і, нарешті, запозичення саме цих термінів для вже наявних понять). До цієї категорії термінів належать запозичення, «видумані» слова, семантичне і синтаксичне словотворення.

Терміни-словосполучення. У термінологічних системах різних галузей, крім термінів однослівних, виражених простим чи складним словом, існують ще терміни-словосполучення.

На перший погляд може здатися, що між словосполученням-терміном і терміном — складним словом немає істотної відмінності (насамперед хоча б тому, що обидва ці типи термінів називають так звані складені поняття).

Проте відмінність між словосполученням і складним словом — це у першу чергу відмінність структурна: складене поняття має тут своїм знаком або цілісне утворення, або утворення з кількох цілісних одиниць.

Структурні відмінності викликають, у свою чергу, відмінності семантичні.

Простежуючи за якістю лексико-синтаксичного зв'язку всередині вільних словосполучень, В. В. Виноградов звернув увагу на неоднаковий ступінь взаємозв'язку їх компонентів. Найбільш багатоманітно і вільно, на його думку, комбінуються номінативні значення іменників (особливо конкретного, предметного характеру), за ними йдуть неперехідні дієслова, а потім — перехідні.

При розрізненні вільних і зв'язаних словосполучень звичайно користуються семантичним критерієм [1], основи якого наступні: словосполучення зв'язане, якщо його значення невивідне із значень компонентів, які його складають; словосполучення вільне, якщо його значення виводиться із значення компонентів.

Частковим інформатором тут може бути і синтаксична структура словосполучення: словосполучення типу «прикметник + іменник» і «іменник у називному відмінку + іменник у родовому відмінку» проявляють тенденцію до утворення саме стійких словосполучень (у термінології словосполучення цих двох типів звичайно стійкі).

[1] Існує ще спосіб розрізнення цих двох видів словосполучень шляхом використання актуального членування (див. про це: Н. З. Котелова, О логико-грамматическом уровне в языке.— Язык и мышление, М., 1967, стр. 123).

Найближчі до слова словосполучення (не вільні, а зв'язані), що складаються з означуваного слова й означення. Вони близькі як з точки зору комунікативної ролі (номінація), так і з точки зору семантичних і граматичних рис.

Членованість чи нечленованість термінологічних словосполучень цього типу творення звичайно визначається семантичним способом. Якщо існує мікросистема термінів словосполучень з тим самим родовим поняттям і різними видовими, то це є доказом членованості таких термінологічних утворень. Наприклад, за цим критерієм членованими будуть словосполучення-терміни такої мікросистеми:

адренергічний нерв	коефіцієнт абсорбції
аортальний нерв	коефіцієнт крові
барабанний нерв	коефіцієнт дифузії
стегновий нерв	коефіцієнт очищуваності
безм'якушевий нерв	коефіцієнт перетравлюваності
блоковий нерв	коефіцієнт вбирання
блукаючий нерв	коефіцієнт проникності
великогомілковий нерв	коефіцієнт секреції
вегетативний нерв	(40)

Усі терміни-словосполучення, один з компонентів яких вжитий у переносному значенні, а також словосполучення, в яких обидва компоненти вжиті у переносному значенні, належать до нечленованих [1].

Звичайно питання про належність словосполучення загальнолітературної мови до фразеологізмів вирішується в залежності від того, чи є у нього ознаки ідіоматичності; часто в основу визначення кладеться також ознака цілісного лексичного значення усього словосполучення чи фразеологічно зв'язаного значення одного з його членів [2].

Проте для термінологічних словосполучень обидві названі ознаки — як ідіоматичність, так і зв'язаність значення — у більшості випадків не характерні. Термінологічні словосполучення мають семантичну цілісність, але ступінь її залежить від характеру компонентів і семантичних відношень між ними. Терміном, як відомо, часто може бути загальновживане слово у своєму прямому, не спеціалізованому значенні або в переносному значенні. Термінологічне значення таких слів зумовлюється, як уже зазначалося, наявністю у них не тільки номінативної, але й дефінітив-

---

[1] Див. про це детальніше: Ю. Р. Гепнер, Фразеология в системе русского литературного языка,— «Ученые записки» Харьковского педагогического института им. Сковороды. Лингвистическая серия, т. XX, 1957.

[2] М. Н. Амосова, О некоторых типовых конструкциях в английском языке.— Вестник ЛГУ, 1961, № 8. Серия истории языка и литературы, стр. 125—132.

ної функції. Термінологічні словосполучення часто становлять собою такі терміни-визначення, в яких внутрішня форма містить коротке наукове визначення (не тільки називає поняття, але й вказує на його характер).

Словосполучення такого типу (при найбільшій спаяності його компонентів) мають до певної міри ідіоматичність і зв'язаність значень, оскільки значення цілого не виводиться із значення його компонентів, проте розкриття їх змісту в дефініції вказує на явну внутрішню форму цих термінів.

Отже, стійкість і семантична цілісність термінологічної моделі базується на цілісності поняття, що виражається, а не на ідіоматичності словосполучення (чим такі словосполучення й відрізняються від фразеологічних одиниць). Цілісність словосполучення зростає, якщо один або обидва його компоненти вживаються у переносному значенні.

Компоненти термінологічної моделі зберігають у переважній більшості випадків вільні значення (що особливо виразно помітно тоді, коли на базі одного з компонентів твориться мікросистема), а все словосполучення залишається мотивованим.

Можна сказати, що «цілісність номінації» — як риса загальномовна — і справді об'єднує термінологічні словосполучення й фразеологізми. Проте сам спосіб цього цілісного номінування тут різко відмінний: стійкі термінологічні словосполучення виступають з чисто номінативним і тільки номінативним значенням, тоді як фразеологізми не мають чисто номінативного значення: «фразеологізм вживається при своїй також однозначній зображувальній думці тільки стосовно до інших найменувань думки» [1], тобто фразеологізм називає уже названі предмети думки, термін — неназвані.

Крім усього, складені терміни входять у регулярні системні відношення, мають вільну сполучуваність, незалежно від того, мотивовані чи немотивовані їх структури. Як зазначає Є. Н. Толікіна, «регламентують їх системні зв'язки з боку екстралінгвістичного — предметно-логічні відношення, з боку внутрішньомовного — регулярні категорії, які відповідають їх граматичній належності. Це становить типологічну характеристику термінологічних, номінативних по своїй природі значень» [2].

Фразеологічні одиниці, як відомо, обмежені предикативним вживанням (цим вони схожі на неномінативні предикативно-характеризуючі одиниці в лексиці); це одиниці, порівняно з термінологічними словосполученнями, нерегулярні, і, як ми вже згаду-

---

[1] В. Ф. Рудов, К вопросу о сущности фразеологических выражений. Ученые записки Таганрогского педагогического института, вып. 5, М., 1958, стр. 114.

[2] Е. Н. Толикина, О критерии устойчивости фразеологической единицы.— Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе, Вологда, 1967, стр. 240.

вали, співвіднесені з предметними категоріями дійсності не прямо, а через свої лексичні (номінативні) синоніми.

Усе сказане дає підставу вважати термінологічні словосполучення (за незначними винятками) одиницями, не належними до фразеології.

Характерною особливістю складених наукових термінів є наявність у них організуючого, опорного слова (найчастіше терміна), яке як ядро обростає додатковими уточнюючими означеннями і тим самим набуває смислової цілісності, точності визначення того чи іншого поняття, що є досить важливим для наукової термінології, де точна відповідність найменування поняттю має першорядне значення.

Дуже часто таким організуючим словом буває термін з широким, родовим значенням (до того ж, як правило, багатозначний).

Багатозначне слово у термінологічному вживанні залишається словом з надто широким значенням і, як правило, потребує конкретизатора, який був би його видовою ознакою, характеристикою, надавав би йому того ступеня спеціалізації, який необхідний цьому слову, щоб бути терміном і виражати видове поняття. Такі терміни — це стійкі словосполучення, що означають одно нерозчленоване, але складне поняття і вносяться у текст в готовому вигляді, а не створюються заново (це одиниці мови, а не мовлення).

Складені терміни відображають складені поняття, тобто поняття, які вводяться в науку з допомогою певної дефініції, бо визначаючи поняття, ми уявляємо його у вигляді двох простіших понять, кожне з яких, взяте окремо, відмінне від усього словосполучення, взятого в цілому [1].

Не слід забувати при цьому, що визначувані поняття, будучи складеними, можуть бути виражені не тільки словосполученням, але й одним словом (пригадайте приклад Д. С. Лотте «грузовик», де значення суфікса є поняттям родовим до видового, визначуваного коренем). Проте важливо зазначити, що будь-яке визначуване поняття може бути виражене словосполученням (оскільки кожен елемент складеного поняття може виражатися щонайменше одним словом). Той самий приклад: «грузовик» — «вантажна машина». Як правило, поняття цього типу складаються з двох компонентів — з основи, яка виконує функції роду, й атрибута, який виконує функції видової відмінності. Основа вказує на клас, до якого належить відображувана в атрибутивному сполученні група предметів, атрибут же обмежує цей клас, виділяючи з нього цілком конкретну групу предметів. Нове, скла-

[1] Простими поняттями вважаються лише так звані невизначувані поняття, тобто такі поняття, які використовуються для визначення інших понять, але самі в науці явного визначення не одержують (Див. про це: Н. М. Годер, О логической структуре понятия, выраженного словосочетанием.— Логико-грамматические очерки, М., 1961, стр. 49).

дене поняття об'єднує в собі ознаки, що входять у зміст як поняття-основи, так і поняття-атрибута (ми можемо додати ще один атрибут, збільшуючи кількість ознак, які складають зміст цього сполучення).

Проте з точки зору відображення у складеному терміні складеного поняття названі терміни бувають різними: в одних термінах це новий елемент, який додається до основи і створює нове складене поняття (синтетичне поняття), в інших атрибут виділяє ознаку, яка входить у зміст поняття — основи (аналітичне поняття), порівняйте:

синтетичні поняття:	**аналітичні поняття:**
(аміачне) охолодження	самонавчальна машина
(баштове) охолодження	клавішна машина
(водневе) охолодження	одноадресна машина

Основний вид термінів цього типу — це терміни двослівні. Проте створений таким чином термін у функціонуванні стає іноді з родо-видової назви родовою по відношенню до інших понять. Утворюються багатослівні терміни, які характеризуються непереставлюваністю своїх терміноелементів.

Ця непереставлюваність зумовлюється наявністю послідовного підпорядкування, в рамках якого основа й атрибут не можуть помінятися місцями:

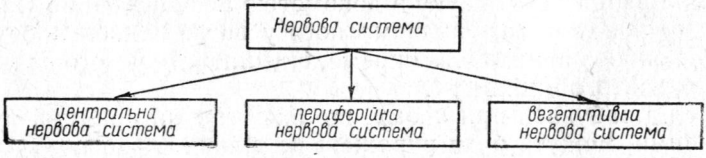

Однією з особливостей наукового стилю є обмежена валентність вживаних у ньому слів (якщо в художньому тексті ми зустрічаємо найнесподіваніші, найвишуканіші сполучення слів різних частин мови, то в наукових творах словосполучення ці стереотипні і служать для однієї мети: для об'єктивної характеристики змісту поняття).

Обмежена валентність слів, зумовлена необхідністю точного позначення понять, сприяє термінологізації вільних словосполучень, які часто повторюються у текстах певних галузей науки.

Усі терміни-словосполучення розпадаються на дві категорії: на прості словосполучення, які складаються з двох повнозначних слів, і складні словосполучення, які утворюються шляхом поширення простих словосполучень (вони складаються з трьох і більше слів).

Межі такого складного словосполучення визначаються можливістю їх виступати у ролі єдиного, хоча і складного позначення

предметів, дій, якостей, інакше — позначати складені поняття. У той же час ускладнені словосполучення-терміни не повинні виходити за межі так званих непредикативних сполучень слів (оскільки предикативні словосполучення не мають номінативної функції і не можуть бути термінами).

Серед моделей, за якими творяться складені терміни, виділяються такі їх найголовніші типи[1]: Якщо позначити прикметники через A (attributum), а іменники через S (substantive), то ці моделі можуть бути представлені так:

A←S (*додаткова вартість,* приголосні звуки);
S→S (*величина вартості,* закон вартості);
S→S→S (*закон уподібнення* голосних);
[A←S]→S (*енергетична віддача* машини);
A←[A←S] (*м'які губні* приголосні);
A←A←S (*теоретико-ймовірносний* підхід);
S→[A←S] (*пропорціональність звукових* елементів);
[A←S]→S→S (*прогресивне спрямування* зміни звуків);
[A←S]→[A←S] (*статичний перетворювач* постійного струму).

Серед малопродуктивних можна назвати модель A←S, ускладнену прислівником (*чисто фонетичні закони*) та ін.

Компоненти словосполучень цього типу можуть бути як термінами, так і загальновживаними словами. Тут виділяється кілька типів: 1) обидва слова у складі словосполучення—терміни (*гіперболічний логарифм, асоційована матриця, киснева корозія*); 2) опорне слово (родове поняття) — термін, видове поняття — загальновживане слово (*зрізана піраміда, вища геометрія, непарна функція* та ін.); 3) родове поняття — загальновживане слово, видове поняття — термінологічне (*білінійна форма, гомотетична фігура, координатна поверхня, бісекторна площина* та ін.); 4) жоден з елементів терміна-словосполучення не є терміном (*ластівчин хвіст, береговий лід, гірська шкіра* (41), *сніговий карниз* та ін.).

У словосполученнях перших трьох типів відображуються ознаки понять і зв'язки між поняттями; при правильному виборі і сполученні елементів ці терміни мають властивість систематичності. Терміни четвертого типу не відображують системи понять певної дисципліни: в них відображуються тільки деякі зовнішні ознаки предметів; подібні терміни великого поширення не мають.

Багатокомпонентні словосполучення, як зазначають дослідники, не тільки в українській мові, але й в інших, відзначаються тим, що у них постпозитивна частина значно більша, звичайно, за розміром, ніж препозитивна. Це легко зрозуміти, оскільки опорне слово такого багатокомпонентного терміна — словосполучен-

[1] Див. про це: В. С. Минавичев, Фонетическая терминология в трудах И. А. Бодуэна де Куртенэ.— Лингвистическая терминология и прикладная топономастика, М., 1964.

ня повинне стояти якомога ближче до абсолютного початку словосполучення, щоб термін легко розпізнавався і вичленовувався з тексту.

Усі багатокомпонентні терміни за типами зв'язків усередині такого словосполучення дослідники поділяють на три типи:

1) так званий ендоцентричний ряд: всередині атрибутивного комплексу є центральне слово або ядро, до якого відносяться усі інші компоненти атрибутивного комплексу і через нього — до основи (родового поняття), наприклад: теорія стійкості пружних систем, система з одним ступенем свободи, теорія тіл із змінною масою.

Загальна схема:

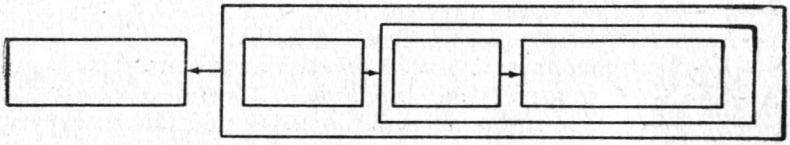

2) так званий екзоцентричний ряд: між компонентами атрибутивного комплекса немає взаємного зв'язку, усі вони однонаправлені, наприклад:

теорія холодноламкості Йоффе
дужки Крістоффеля хвилясті
функція вироджена гіпергеометрична

загальна схема:

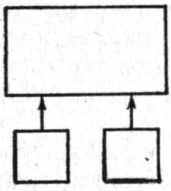

Крім того, тут можливі й змішані типи, коли у атрибутивному комплексі є і внутрішній центр і паралельний зв'язок (*метод орієнтації черепашок і стулок*).

Ускладнення терміна-словосполучення є результатом ускладнення об'єктів (чи методики дослідження) певної галузі науки, ускладнення і вдосконалення машин, механізмів. Це проявляється, зокрема, у тому, що частина однослівних термінів може детермінологізуватися, значення терміна переймають на себе словосполучення з цим опорним словом і певною системою конкретизаторів.

Інші типи мінімальних синтаксичних одиниць тексту. Крім термінологічних і загальновживаних слів і словосполучень, міні-

мальні одиниці тексту виражаються ще й досить специфічними утвореннями, які звичайно мають назву номенклатурних одиниць і символів.

Питання про наявність специфічних номенклатурних одиниць у складі термінологічних систем першим поставив Г. О. Винокур, який вважав, що під номенклатурою «слід розуміти систему зовсім абстрактних і умовних символів, єдине призначення яких полягає в тому, щоб дати максимально зручні з практичної точки зору засоби для позначення предметів, речей без прямого відношення до потреб теоретичної думки, яка оперує цими речами» [1].

Визначення це далеке від точності і повноти, що стає одразу ж помітним, якщо спробувати застосувати його на практиці. Якщо поняття «символ», вжите Г. О. Винокуром, позначає не слова, а умовні знаки, то тоді сюди повинні бути віднесені хімічні терміни, які називають хімічні елементи. Проте вони продуктивні у словотворчому плані, а символи, як відомо, непродуктивні: вони системні (тобто становлять систему), одним словом, мають усі ознаки термінів. Якщо підійти до номенклатури строго, то склад її буде настільки обмеженим, що зникає потреба в її виділенні (на думку Л. А. Капанадзе, це такі власні імена в географії й картографії, як **Хінган, Берлін, Гімалаї,** або такі технічні етикетки, як **МАЗ-200, ЗІЛ** та ін.). Думку Г. О. Винокура підтримав і розвинув О. О. Реформатський. Термінологія, на його думку, пов'язана з системою понять певної науки, номенклатура — це «етикетки» об'єктів цієї науки (це можуть бути букви, цифри та інші умовні позначення). Номенклатура прямо не співвідносена з поняттями і вживається у тих галузях наук, які мають справу з речами.

Особливо наголошує О. О. Реформатський на несистемності, випадковості номенклатури. Він пише: «Номенклатура... може бути і довільна, і непослідовна, і, як правило, неуникно випадкова. Номенклатурні списки не є систематизованим цілим, що корелює з системою понять, а лише каталогом зареєстрованих явищ, що не претендують на якість системи» [2].

Виразно номінативний характер номенклатури підкреслюється й іншими дослідниками, які поділяють цю точку зору. Питання про межі номенклатури послужило темою для дискусії на конференції з питань термінології (див. збірник «Вопросы терминологии», М., 1961).

Так, С. М. Бурдін відзначав у своєму виступі, що відношення між термінологією й номенклатурою дуже неясні: дехто вважає,

---

[1] Г. О. Винокур, О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии.— Труды МИФЛИ, т. 5, 1939, стр. 8.

[2] А. А. Реформатский, Дихотомическая классификация дифференциальных признаков и фонематическая модель языка.— Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике, М., 1961, стр. 106—107.

що номенклатура — це найменування понять нижчого порядку. Проте неясно, де закінчуються поняття вищого порядку і де починаються поняття нижчого порядку.

Отже, «номенклатура» як частина термінології на сьогодні у нашому мовознавстві є одиницею невизначеною (наявність суперечливих тлумачень, застосування цієї назви для дуже неоднакових за складом категорій термінів та ін. не сприяють уточненню цього поняття).

Думка О. О. Реформатського про те, що серед термінів є одиниці системні й позасистемні, «примусові» й випадкові, спирається на реальний стан речей; проте використання слова «номенклатура» для позначення цієї строкатої й неоднорідної групи термінів не викликає довір'я до терміна.

Не повинен бути залишений поза увагою і той факт, що так звані номенклатурні назви у кожній термінологічній системі мають свою специфіку; дуже часто вони неспівмірні і не можуть бути зведені в одну групу.

Тому нам видається найдоцільнішим у межах кожної термінологічної системи встановлювати свою ієрархію термінів, визначаючи кількість і характер цих груп термінів, залежно від місця, яке вони займають саме в цій термінологічній системі.

У плані огляду термінології як компонента наукового стилю не можна не зупинитися на такому питанні, як наявність у науковому тексті не двох (слово і термін) категорій знаків, навіть не трьох (слово, термін, номенклатурна одиниця), якщо визнавати останню явищем, відмінним від термінології, а чотирьох категорій знаків — слова, терміна, номенклатурної одиниці й сигналу.

Необхідність розв'язання специфічних завдань спілкування привела до вироблення наукових знаків, які хоча й виникли на базі мовних, але різко відрізняються від них.

Як відомо, спілкування членів суспільства забезпечується не тільки мовними знаками, але й цілою сукупністю немовних кодів. При опосередкованому спілкуванні, яке обслуговується писемною мовою, значну роль відіграють знаки, при безпосередньому спілкуванні мовні знаки підтримуються жестами, ситуативними корелятами та ін. При співвживанні мовних і немовних знаків останні беруть на себе деякі функції мовних знаків: виступають як один із засобів комунікації, дублюючи інформацію мовних знаків чи замінюючи їх зовсім.

У цьому зв'язку постає питання про взаємовідношення між науковою теорією, її допоміжною символікою (математичні знаки, структурні формули, технічні креслення і схеми, географічні й топографічні карти) і природною мовою, яка в силу своєї універсальності обслуговує будь-яку предметну галузь.

Лексика наукового тексту характеризується високим ступенем абстрагованості. Уже саме призначення наукового стилю (узагальнення розрізнених і неосмислених фактів дійсності) ви-

кликає необхідність у таких словах, які б виражали найзагальніші ознаки досліджуваних предметів і явищ дійсності. Це й призводить до появи різного типу замін словесних одиниць абстрактними формулами, умовними позначеннями, особливими знаками (у них відсутня тенденція до появи нових значень, що підвищує точність тексту, уточнює наше знання про об'єкт).

Будь-яка наукова теорія являє собою певну мову як мову понять даної предметної галузі. Ступінь формалізації теорії, отже й ступінь формалізації її мови, залежить від стану наших знань і від специфіки самої предметної галузі. Так, наприклад, у галузі технічних наук, які мають справу не тільки з абстрактними поняттями, але й з конкретними машинами, їх вузлами і деталями, для спілкування обов'язково потрібне слово: одними символами воно здійснюватися не може. «Будь-яка галузь науки, що формалізується — зазначає Ю. А. Петров, — може бути формалізована з тим чи іншим ступенем повноти. Ми будемо розрізняти дві стадії повноти формалізації. Перша стадія формалізації буде мати місце тоді, коли формалізована мова уточнює тільки специфічні терміни цієї науки, але залишаються ще не формалізованими і не уточненими терміни логіки, яку ця наука використовує.

Друга стадія формалізації має на меті, крім того, уточнення методом побудови формалізованих мов не тільки специфічних термінів науки, але й логічних термінів, нею використовуваних» [1].

На першій стадії формалізації науки умовні позначення й формули є одиницями, підпорядкованими іншим, а саме: вони виступають у ролі функцій термінологічності (як ознаки стилю). Для одних текстів вони є обов'язковими (математика, хімія, біологія, фізика та ін.), для інших — факультативними (політекономія, історія, мовознавство та ін.). Таким чином, основною тут є термінологічність тексту, а вже високий ступінь передбачення термінології у певному науковому тексті проявляється в закодуванні певних термінологічних і спеціальних сполучень у символи.

Так, наприклад, у математичному мисленні процес узагальнення досяг уже такого ступеня, що у цілому ряді випадків описовість тут замінюється символікою; сама термінологізація набула вже надзвичайно широких розмірів [2].

Друга стадія формалізації практично здійсненна не скрізь: незважаючи на те, що ніяких принципових меж для застосування методу формалізації не існує, практично його застосування наштовхується на значні труднощі. Краще за інших до побудови

---

[1] Ю. А. Петров, Гносеологическая роль формализованных языков.— Язык и мышление, М., 1967, стр. 258.

[2] Слід сказати, що побудова логічних схем сприяє тут і суворішому доборові граматичних засобів мови: спеціалізуються синтаксичні засоби, скорочується число сполучників, уніфікуються прийоми їх використання в тексті та ін.

формалізованих мов були підготовлені ті науки, які відзначалися більшою однозначністю і конструктивністю своїх понять (математика, класична механіка, логіка, термодинаміка, генетика та ін.). Більшість же галузей наукового пізнання поки що перебуває на так званому досистемному стані свого розвитку.

Багато значить тут той факт, що об'єкти різних наук неоднаковою мірою можуть бути формалізовані.

Сказаного цілком досить для того, щоб зробити такий висновок:

а) теоретично формалізація в неоднаковій мірі свого вияву властива всім сформованим галузям науки; практично вона наштовхується на цілий ряд проблем, які утруднюють здійснення її (особливо у вищій формі прояву);

б) природні мови по відношенню до знаків, знакових систем і формалізованих мов є первинними, основними, базовими. Протероль штучних знакових систем у комунікативній, пізнавальній і практичній діяльності людей зростатиме з часом. Проблема взаємодії цих двох систем становить одну з актуальних проблем сучасного мовознавства. Оскільки нас цікавить лише перша стадія формалізації (переважна більшість досліджуваних текстів характеризуються саме так), то ми й розглянемо декілька питань, які безпосередньо пов'язані з поставленим.

1) Як уже вказувалося, символи, формули та ін. є вторинними по відношенню до термінів на першій стадії формалізації, а тому й не мають такого вирішального впливу на текст, як терміни;

2) «Власне знаки, — за словами А. Шаффа, — за виключенням словесних, оперують актуальним, готовим значенням, яке існує певним чином «поза ними» і пов'язується з автономно зрозумілим знаком, тобто з певним предметом чи матеріальною подією» [1]. А це значить, що всі інші знаки є похідними від словесних знаків і — в кінцевому рахунку — «перекладаються» на значення словесних знаків.

Цим перша стадія відрізняється від другої стадії формалізації: висловлення формалізованої мови не перекладаються на народну мову (алгебраїчні формули не піддаються описам у словах, а геометричні об'єкти многомірного простору, наприклад, — наочно не можна уявити);

3) На відміну від першої стадії формалізації, на другій її стадії можливі випадки, коли знаки спеціальних наукових мов стають «прозорими для значення», тобто наближаються своїми якостями до слів природної мови;

4) На першій стадії формалізації усі нові закони й положення, як правило, виражаються спочатку реченнями природної мови, а пізніше можуть бути частково чи повністю формалізовані.

[1] А. Шаффф, Введение в семантику, М., 1963, стр. 292.

Усе це дає нам підставу вважати, що науковий стиль української мови у тій його реалізації, яка є предметом розгляду даної праці, не визначається, не характеризується у першу чергу елементами формалізації, які тут наявні, а лише сукупністю усіх — і в першу чергу мовних — ознак цього стилю.

Таким чином, науковий текст як стилістична категорія характеризується рядом структурних особливостей, поєднання яких у своєрідний комплекс і створює специфіку цієї категорії.

Частина цих специфічних ознак наукового тексту спільна з іншими видами текстів: це насамперед те, що і в науковому стилі, як і в інших стилях української літературної мови, існує дихотомія «усний—писемний» (варіанти стилю); особливості писемної мови частково також збігаються у своїх конкретних проявах у різних стилях мови.

Жанрово-композиційні особливості у текстах різних стилів диктуються рядом екстралінгвістичних причин (аж до традиції включно) і, як правило, у досліджуваних текстах «задаються» (рівень передбачуваності тут дуже високий у порівнянні з текстами інших стилів, крім ділового).

У структурі абзаца (як одиниці першого рівня структури тексту) наукові тексти відзначаються також «набором» характеристик: сама структура абзаца тут дуже чітка, виразно прослідковується; схема абзаца вичленовується порівняно легко.

Продуктивність окремих структурних типів абзаца в тексті залежить від композиції тексту, від його розміру, від характеру інформації й способу викладу (тобто від фактів екстралінгвістичних); виразно простежується така особливість абзаців, як монолітність їх у порівнянні з художнім текстом; абзац у науковому тексті значно компактніший, що проявляється у наскрізному вживанні домінованого члена і тематичній одноплановості. Це виражається у тому, що абзац тут містить одно розгорнене і ускладнене повідомлення, у той час як у художньому прозовому тексті такої монолітності не спостерігається.

Структуру абзаца наукового тексту багато в чому визначають засоби зв'язку, які тут є постійним і рівномірно розташованим у тексті регулярним компонентом, чого не спостерігається в інших текстах (вставні слова, наприклад, у художньому тексті належать до дуже нерегулярних компонентів).

Різноманітність структури абзаців для досліджуваних текстів не є показовою; спостерігається тенденція до закріплення певних видів абзаців за точно визначеними (апріорно) моментами викладу: таким чином, абзац проявляє тенденцію до формалізації своєї структури у певних варіантах тексту, а не до створення своєрідних, примхливих архітектонічних одиниць (що ми спостерігаємо в художніх текстах).

Порядок розташування одиниць у реченні підпорядковується двом завданням: з одного боку, він цементує структуру абзаца,

з другого — формує речення як одиницю другого рівня структури тексту наукового стилю.

Речення у досліджуваних текстах найкраще розкриває свої структурні особливості при аналізі його у двох аспектах: як комунікативної одиниці «чистої» структури; тут виділяються традиційні компоненти «нижчого» рівня: підмет, присудок, додаток, означення, обставини (які можуть бути виражені як словом, так і словосполученням), і як комунікативної одиниці «ускладненої структури», особливість якої полягає в тому, що окремі частини такого речення, які в семантико-синтаксичному відношенні становлять словосполучення або речення, при цьому аспекті дослідження прирівнюються до однослівних за монолітністю їх комунікативного навантаження — як носії нерозчленованої інформації (це вставлені конструкції, порівняльні, уточнюючі звороти, однорідні ряди та ін.).

Специфічною рисою досліджуваних текстів на цьому — другому — рівні є тенденція до розширення обсягу синтаксичної одиниці простої й ускладненої структури за рахунок збільшення кількості одиниць іменного характеру (що особливо виразно й послідовно простежується у групі присудка).

Визначальною на цьому рівні є й така особливість речень, як порівняно незначна кількість ускладнених синтаксичних конструкцій, що пояснюється як спеціальним добором текстів для дослідження (максимальна «відчуженість» від проявів індивідуального у стилі викладу), так і своєрідною закономірністю, яка діє в цих текстах: розширення обсягу речення за рахунок одиниць «нижчого» рівня: це розширення груп підмета, присудка, додатка, означення, обставини, а також одиниць «вищого» рівня: вставлених конструкцій, уточнюючих зворотів, однорідних членів та ін., а не за рахунок збільшення кількості підрядних речень у складному реченні (звідси порівняно незначна кількість ускладнених конструкцій з сурядністю й підрядністю в досліджуваних текстах).

На відміну від абзаца й речення, які як стилістичні показники актуалізуються лише в тексті, мінімальні одиниці тексту є одиницями системними; вони проявляють свої стилерозрізнювальні якості ще до контексту. Мінімальні одиниці наукового тексту — слово, термін, номенклатурна одиниця, символ — також характеризуються рядом особливостей, серед яких визначальними є специфіка слововживання — стосовно до загальновживаних слів, яка полягає в тому явищі, яке в мовознавчій літературі характеризується як «термінологізація», а на нашу думку є «відсіканням» супровідних, асоціативних і другорядних значень загальновживаного слова, що робить його однозначним (підкреслює «ближче» значення цього слова) і чітко семантично відокремленим від синонімічних, близькозначних та інших слів.

Другою особливістю загальновживаних слів є те, що склад їх

у тексті значною мірою залежить від термінології, вживаної у кожному підстилі: сполучуваність (валентність) цих загальновживаних слів і є тією причиною, що визначає, які загальновживані слова (насамперед дієслова) активізуються у даному тексті з появою термінів певного типу, а які переходять у пасив у зв'язку з випаданням певних термінів із системи термінів тієї чи іншої галузі науки (привертає увагу також те, що мовна етика особливо виразно диктує вибір саме загальновживаних слів).

Що стосується термінів, то вони (як системні одиниці наукового тексту) визначаються не за однією ознакою, а за їх комплексом, до складу якого входять такі чинники, як відношення терміна і поняття, терміна і «поля» (системності терміна), а також семантичної і структурної його характеристики.

Терміни в структурі наукового тексту відіграють важливу роль, проте основною і єдиною стилеутворюючою рисою наукового стилю назвати їх не можна, тому що специфіка наукового тексту визначається лише на підставі даних усіх трьох рівнів структури наукового тексту; кожна з них — якою б важливою вона не була — не дає повного опису тексту (як не дасть і повного опису усного варіанта стилю).

Серед одиниць, що входять до складу кожного з трьох структурних рівнів, можуть бути виділені більш і менш важливі, але, на нашу думку, жодна з них — навіть термінологія — не відіграє такої важливої і визначальної ролі, яка їй звичайно приписується; лише сукупність їх, «набір» дає задовільний результат.

ЛІТЕРАТУРА

1. Проблеми правознавства. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 10, К., Вид-во КДУ, 1968.
2. Філософські проблеми сучасного природознавства. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 12, К., Вид-во КДУ, 1968.
3. Філософські проблеми сучасного природознавства. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 10. К., Вид-во КДУ, 1968.
4. Вісник Київського університету, № 9, Серія біології, К., Вид-во КДУ, 1967.
5. Вісник Київського університету, № 8. Серія геології та географії, К., Вид-во КДУ, 1967.
6. Вісник Київського університету, № 10. Серія геології, К., Вид-во КДУ, 1968.
7. Вісник Київського університету, № 8. Серія права, К., Вид-во КДУ, 1967.
8. Проблеми правознавства. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 9. К., Вид-во КДУ, 1968.
9. А. М. Голуб, Систематика і термінологія в неорганічній хімії, К., Вид-во КДУ, 1959.
10. Вісник Київського університету, № 7. Серія хімії та фізики, К., Вид-во КДУ, 1967.
11. Вісник Київського університету, № 8. Серія хімії, К., Вид-во КДУ, 1967.
12. Ф. С. Гудименко, Вища математика, К., Вид-во КДУ, 1964.
13. Вісник Київського університету, № 10. Серія математики та механіки, К., Вид-во КДУ, 1968.
14. Вісник Київського університету, № 9. Серія математики та механіки, К., Вид-во КДУ, 1967.
15. Вісник Київського університету, № 8. Серія механіки та математики, К., Вид-во КДУ, 1966.
16. Вісник Київського політехнічного інституту, № 4. Серія електроенергетики, К., Вид-во КДУ, 1967.
17. Вісник Київського політехнічного інституту, № 4. Серія теплоенергетики, К., Вид-во КДУ, 1967.
18. Вісник Київського політехнічного інституту, № 4. Серія машинобудування, К., Вид-во КДУ, 1967.
19. Вісник Київського політехнічного інституту, № 4. Серія хімічного машинобудування та технології, К., Вид-во КДУ, 1968.
20. Вісник Київського політехнічного інституту, № 4. Серія радіотехніки. К., Вид-во КДУ, 1967.
21. Вісник Київського політехнічного інституту, № 4. Серія радіоелектроніки, К., Вид-во КДУ, 1968.

22. О. С. Мельничук, Розвиток структури слов'янського речення. К., «Наукова думка», 1966.
23. І. К. Білодід, Поетична мова Максима Рильського. К., «Наукова думка», 1965.
24. М. А. Жовтобрюх, Мова української преси (До середини дев'яностих років XIX ст.). К., Вид-во АН УРСР, 1963.
25. А. М. Голуб, Рідкісноземельні елементи, К., Вид-во КДУ, 1965.
26. П. А. Власюк, Марганцеве живлення і удобрення рослин, К., Вид-во Української Академії сільськогосподарських наук, 1962.
27. І. О. Гуржій, Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст., К., «Наукова думка», 1968.
28. Наукові записки Ужгородського державного університету, т. IV. Біологічна серія, Ужгород, 1951.
29. Вісник Львівського ордена Леніна державного університету ім. Ів. Франка. Серія фізична, вип. 3 (11), 1968.
30. Філософські проблеми сучасного природознавства.— Міжвідомчий науковий збірник, вип. 9. К., Вид-во КДУ, 1967.
31. Вісник Київського університету, № 9. Серія геології, К., Вид-во КДУ, 1967.
32. Вісник Київського університету, № 10. Серія біології, К., Вид-во КДУ, 1968.
33. Російсько-український гідротехнічний словник, К., Вид-во АН УРСР, 1960.
34. Російсько-український ветеринарний словник. К., «Наукова думка», 1964.
35. Російсько-український словник з машинознавства та загального машинобудування, К., Вид-во АН УРСР, 1959.
36. Російсько-український словник з теплотехніки та газотехніки, К., Вид-во АН УРСР, 1962.
37. Російсько-український словник механіки, К., Вид-во АН УРСР, 1963.
38. Російсько-український гірничий словник, К., Вид-во АН УРСР, 1959.
39. Російсько-український математичний словник, К., Вид-во АН УРСР, 1960.
40. Російсько-український словник фізіологічної термінології, К., Вид-во АН УРСР, 1963.
41. Російсько-український геологічний словник, К., Вид-во АН УРСР, 1959.
42. Російсько-український хімічний словник, К., Вид-во АН УРСР, 1959.
43. Російсько-український фізичний словник, К., Вид-во АН УРСР, 1959.
44. С. А. Воробйова, Т. К. Молодід, Російсько-український словник соціально-економічної лексики, К., «Наукова думка», 1966.
45. Є. В. Кротевич, Н. С. Родзевич, Словник лінгвістичних термінів, К., Вид-во АН УРСР, 1957.
46. В. М. Лесин, О. С. Пулинець, Словник літературознавчих термінів, К., «Радянська школа», 1965.
47. П. О. Сабалдир, Практичний словник сільськогосподарської термінології, Харків, «Радянська школа», 1931.
48. Російсько-український електрорадіотехнічний словник, К., Вид-во АН УРСР, 1961.
49. В. Ф. Кисільов, Медичний російсько-український словник, Харків, ДВУ, 1928.
50. Російсько-український технічний словник, К., Державне видавництво технічної літератури УРСР, 1961.

ЗМІСТ

Вступ 3
Композиція наукового тексту 44
Структура наукового тексту 59
Абзац 59
Граматичні засоби зв'язку між реченнями в абзаці 66
Лексичні засоби зв'язку між реченнями в абзаці 75
Речення 81
Синтаксичні інгредієнти, властиві двом структурним одиницям (абзац — речення) 81
Порядок слів 81
Вставні слова 93
Синтаксичні інгредієнти в межах речення 96
Просте речення 96
Ускладнене речення 133
Складне речення 163
Мінімальна синтаксична одиниця тексту 198
Слово 199
Термін 211
Співвідношення лінгвістичного й екстралінгвістичного в терміні . 235
Семантична характеристика терміна 255
Структурна характеристика терміна 276
Література 304

Алла Петровна Коваль

НАУЧНЫЙ СТИЛЬ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА.

Структура научного текста

(На украинском языке)

Редактори *М. Л. Скирта, Л. Л. Щербатенко*
Художник *М. М. Панасюк*
Художній редактор *В. Д. Лелеко*
Технічний редактор *О. Д. Окопна*
Коректори *Хоптяк М. М., Рольянова А. І.*

Здано до набору 28.VIII. 1969 р. БФ 14912. Зам. № 271. Вид. № 811. Тираж 1500. Формат паперу 60×90$^{1}/_{16}$. Фіз. друк. аркушів 19,25. Умовн. друк. аркушів 19,25. Обл.-видавн. аркушів 21,72. Паперових аркушів 9,625. Підписано до друку 15.I. 1970 р. Папір друкарський № 2.
Ціна 1 крб. 68 коп.
Видавництво Київського університету,
Героїв революції, 4.
Т. П. Вид-ва КДУ 1969, поз. 65.

Київська книжкова друкарня № 5 Державного комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР,
Київ, Рєпіна, 4.